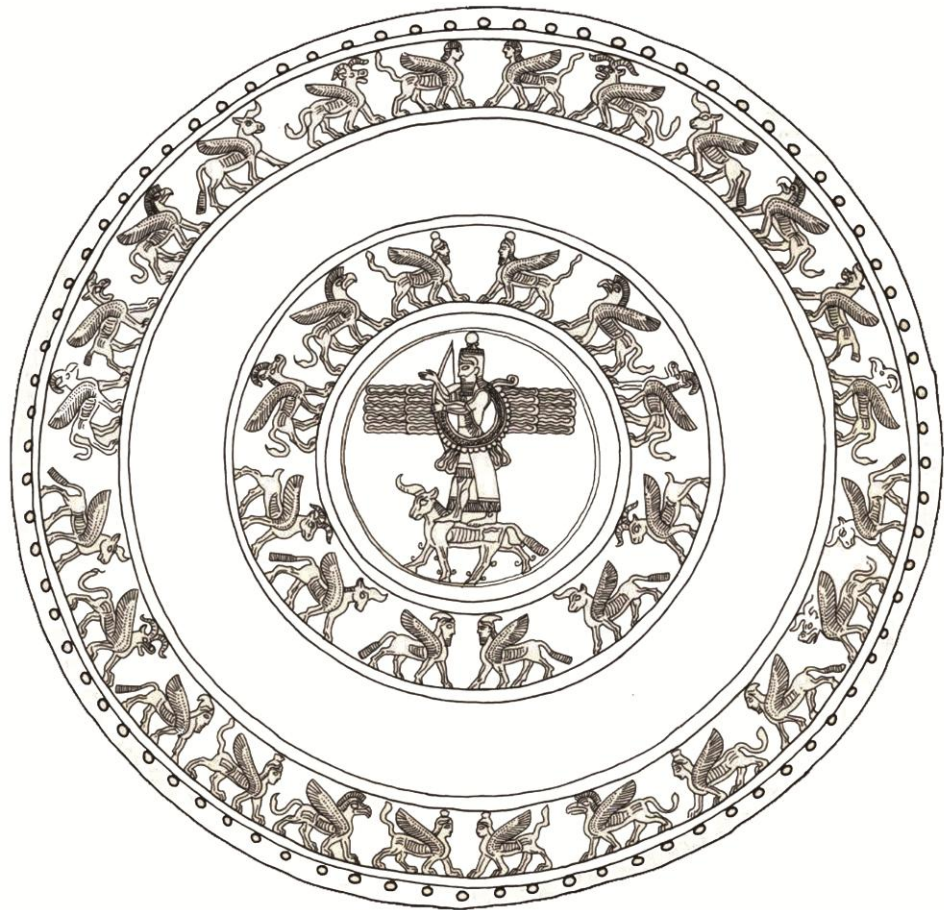

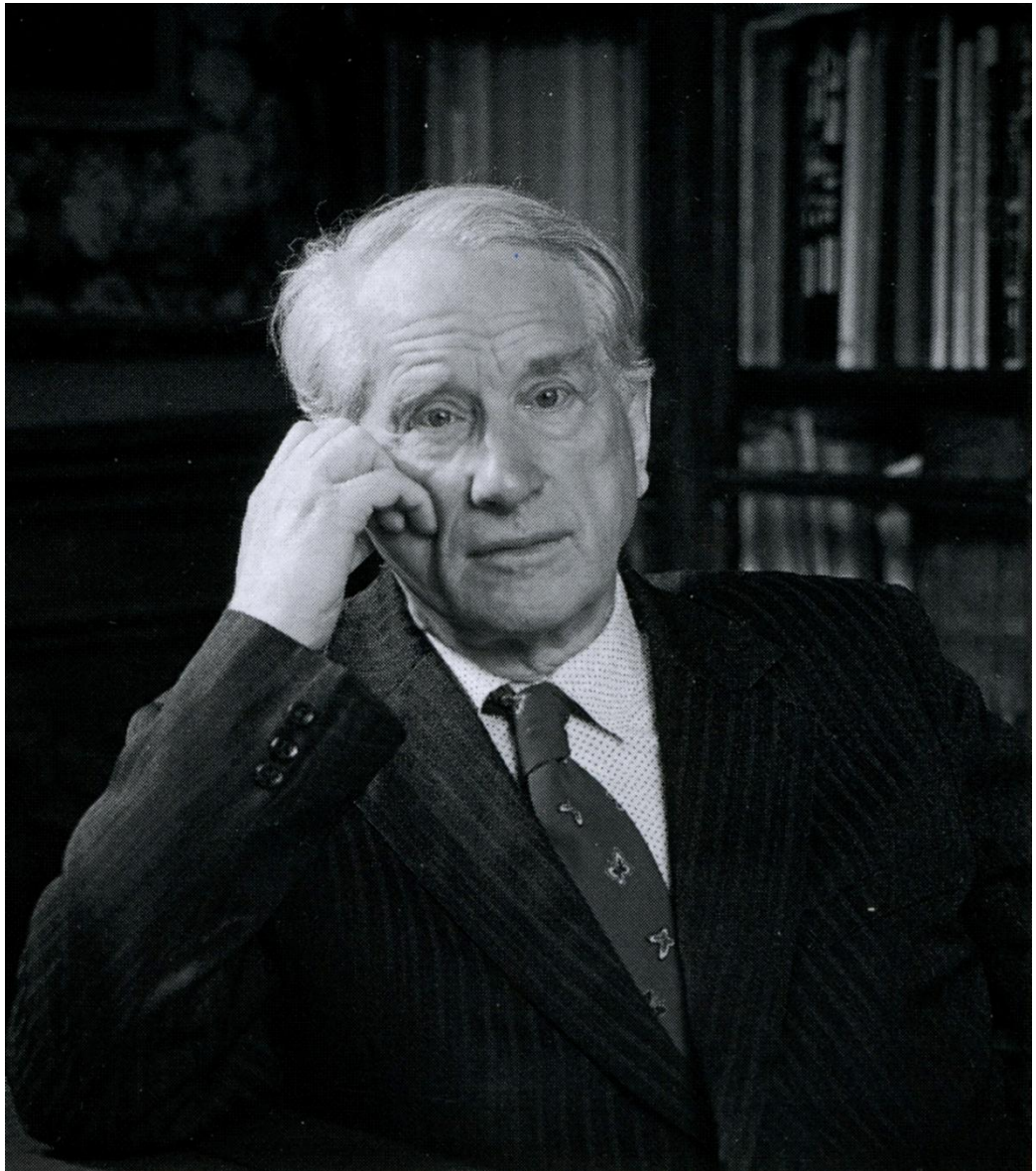

ՀՀ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ
ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Բ. Բ. ՊԻՈՏՐՈՎՍԿԻՆ
ԵՎ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

to Mumukshu -

1908-1990

ՀՀ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

«ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ» ՊՈԱԿ

Բ. Բ. Պիոտրովսկին և հնագիտությունը

**Գիտական հոդվածների ժողովածու նվիրված անվանի ուրարտագետ, հնագետ
և արևելագետ Բորիս Բորիսի Պիոտրովսկու հիշատակին**

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

«СЛУЖБА ПО ОХРАНЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ СРЕДЫ И ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ
МУЗЕЕВ-ЗАПОВЕДНИКОВ» НГО

Б. Б. Пиотровский и археология

**Сборник научных статей, посвященный памяти выдающегося урартоведа,
археолога и востоковеда Бориса Борисовича Пиотровского**

MINISTRY OF CULTURE OF REPUBLIC OF ARMENIA

“SERVICE FOR THE PROTECTION OF HISTORICAL ENVIRONMENT AND CULTURAL
MUSEUM – RESSERVATIONS” NSCO

B. B. Piotrovsky and Archaeology

**Collected articles dedicated to the memory of the outstanding urartologist,
archeologist and orientalist Boris Piotrovsky**

ԵՐԵՎԱՆ – ЕРЕВАН – YEREVAN

2014

ՀՏԴ 902/904

ԳՄԴ 63.4

Բ 110

Գլխավոր խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր **Աշոտ Փիլիպոսյան**
Խմբագիրներ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու **Կարինե Բազեյան, Էլիզաբեթ Գ. Ա. Ֆագան,**
Լիաննա Գևորգյան, Մանուշակ Ասլանյան, Սեդա Գասարջյան, Սոֆյա Չիլինգարյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ **Լիլիթ Գևորգյան**
Գեղարվեստական ձևավորումը՝ **Հեղինե Հարությունյանի**

Главный редактор: доктор исторических наук, профессор **Ашот Пилипосян**
Редакционная коллегия: кандидат ист. наук **Каринэ Базеян, Элизабет Г. А. Фаган,**
Лианна Геворгян, Манушак Асланян, Седя Гасарджян, Софья Чилингарян
Технический редактор: **Лилит Геворгян**
Художественное оформление: **Эгине Арутюнян**

Editor in Chief: Doctor of Sciences (History), professor **Ashot Piliposyan**
Editorial Board: Doctor of History **Karine Bazeyan, Elizabeth G. A. Fagan,**
Lianna Gevorgyan, Manushak Aslanyan, Seda Gasarjyan, Sofya Chilingaryan
Layout Person: **Lilit Gevorgyan**
Print Design by: **Heghine Harutyunyan**

Բ110 «Բ. Բ. Պիոտրովսկին և հնագիտությունը» (գիտական հոդվածների ժողովածու նվիրված անվանի արևելագետ և ուրարտագետ Բորիս Պիոտրովսկու հիշատակին). Եր. «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, 2014 ----- էջ:

Ժողովածուում ներառված են Հայաստանի, Ռուսաստանի Դաշնության, Իտալիայի, Լեհաստանի, Վրաստանի, Թուրքիայի ժամանակակից հնագետների հոդվածները Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությանն առնչվող հիմնախնդիրներին: Ժողովածուն նվիրվում է մեծանուն ուրարտագետ, հնագետ և արևելագետ Բորիս Պիոտրովսկու պայծառ հիշատակին:

Сборник посвящается светлой памяти выдающегося урартаведа, археолога и востоковеда Бориса Борисовича Пиотровского.

ՀՏԴ 902/904

ԳՄԴ 63.4

ISBN 978-9939-9082-6-7

© «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Հասարակության մեջ, նրա զարգացման ողջ ընթացքում, ժամանակ առ ժամանակ ի հայտ են գալիս անհատներ, որոնց կյանքն ու գործունեությունը դարակազմիկ են ինչպես իր ժամանակակիցների, այնպես էլ գալիք մի քանի սերունդների համար: Այդպիսի մարդիկ աստվածաշնորհ են: Նրանք մասնագիտական ոլորտում մեծագույն նորամուծություններ իրականացնողներ են և կանխատեսում ու կանխորոշում են գիտական գործունեության կոնկրետ ոլորտի հետագա զարգացումը տասնյակ տարիներ առաջ: Այդպիսի մարդիկ, ըստ էության, ստանձնում են նաև գիտական դպրոց հիմնողի, նոր սերնդի բարձրակարգ մասնագետներ պատրաստողի և նրանց ուղղորդողի դերը:

Այդպիսի աստվածաշնորհ անձնավորություն էր նաև հնագետ, արևելագետ, թանգարանագետ, պատմաբան, արվեստաբան Բորիս Բորիսի Պիոտրովսկին: Գիտնական, որի բազմաթիվ հիմնարար ուսումնասիրություններն այսօր էլ արդիական են ուրատագիտության, եգիպտագիտության, մշակույթի պատմության և մերձավորարևելյան հնագիտության մեջ:

Դեռ ուսանողական տարիներից Բ. Բ. Պիոտրովսկին մասնակցել է Կովկասի հնագիտական արշավախմբերի աշխատանքներին: Մառի հանձնարարությամբ, 1930 թ. նա առաջին անգամ ուղևորվեց Հայաստան՝ որոնելու ուրարտական ժամանակաշրջանի հուշարձաններ: Այդ պահից նրա գիտական աշխատանքների հիմնական ուղղվածությունը՝ ուրարտական հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրությունը, ստացված նյութերի համակողմանի վերլուծությունն ու պատմամշակութային իմաստավորումը դարձան:

Երկարատև որոնումների և մասնագիտական նուրբ կանխազգացողության արդյունքում նա, որպես պեղավայր, ընտրեց Երևանի արևմուտյան արվարձանում գտնվող Կարմիր բլուրը: Բ. Բ. Պիոտրովսկու ղեկավարությամբ Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի և Պետական Էրմիտաժի համատեղ արշավախմբի Կարմիր բլուրում իրականացված երկարատև (1939-1971 թթ.) պեղումների շնորհիվ, հինավուրց քաղաք-ամրոց Թեյշեբաինին (ուրարտական ռազմի և տարերքի աստված Թեյշեբայի քաղաքը) առ այսօր Ուրարտուի (Վանի թագավորության) մշակույթի առավել համակողմանի ուսումնասիրված հուշարձաններից է համարվում:

Արշավախմբի աշխատանքների արդյունքները Բ. Բ. Պիոտրովսկու կողմից մանրամասն ներկայացվել են Կարմիր բլուրի հնագիտական պեղումների հրատարակված հաշվետվություններում (1950, 1952, 1955 թթ.),

"История и культура Урарту" (1944 թ.), "Ванское царство (Урарту) (1959 թ.), "Искусство Урарту VIII-VI вв. до н.э." (1962 թ.), "Ourartou" (1970 թ.) և "Кармир Блур" (1980 թ.) գիտական աշխատություններում: Դրանցում առաջին անգամ ներկայացվել են Ուրարտուի (Վանի թագավորության)՝ այդ պահին հայտնի բոլոր հուշարձանների ուսումնասիրությունների արդյունքները՝ հնագիտական և պատմական համատեքստում: Բ. Բ. Պիոտրովսկու հիմնական մենագրությունները նվիրված են Կովկասի և Հին Մերձավոր Արևելքի պատմությանը, մշակույթին ու արվեստին, մասնավորապես Ուրարտուի (Վանի թագավորության), հայ ժողովրդի ծագման և հնագույն պատմության հիմնահարցերին:

Համառոտ նախաբանում հնարավոր չէ ըստ արժանվույն գնահատել և հանգամանորեն ներկայացնել Բ. Բ. Պիոտրովսկու բազմակողմանի գործունեությունն ու գիտական մեծ վաստակը: Այդ մասին շատ է ասվել ու գրվել: Հոդվածների այս ժողովածուն երախտիքի համեստ դրսևորում է ակադեմիկոս Բ. Բ. Պիոտրովսկու՝ մեծ գիտնականի և մտավորականի պայծառ հիշատակին, ով նոր էջ բացեց ու նոր ուղղություն կանխորոշեց կովկասյան, մերձավորարևելյան և մասնավորապես հայ հնագիտության մեջ:

պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. Փիլիպոսյան

ВМЕСТО ПРЕДИСЛОВИЯ

В обществе, на протяжении всей истории его развития, время от времени появляются выдающиеся личности, жизнь и деятельность которых эпохальны как для современников, так и для последующих поколений. Такие натуры являются знаковыми. Они осуществляют величайшие инновации и задают вектор развития конкретного направления научной деятельности на многие десятилетия вперед. По сути, они берут на себя роль ориентира, основателя научной школы и наставника плеяды замечательных специалистов нового поколения.

Такой незаурядной личностью был археолог, востоковед, историк, искусствовед, музеевед Борис Борисович Пиотровский. Учёный, чьи многочисленные основополагающие труды и исследования и сегодня актуальны в урартологии, египтологии, истории культуры и ближневосточной археологии.

Еще со студенческих лет Борис Борисович принимал участие в археологических экспедициях на Кавказе. По инициативе Н. Я. Марра, в 1930 году он впервые отправился в Армению искать памятники древнего государства Урарту. Археологические исследования, комплексный анализ и культурно-историческое осмысление урартских памятников становятся одним из основных направлений в

его научной деятельности. Результатом долгих поисков и профессиональной интуиции Бориса Борисовича стал выбор объектом раскопок Кармир-блур ("Красный холм") на западной окраине Еревана. Благодаря многолетним (1939 - 1971 гг.) раскопкам совместной археологической экспедиции Академии наук Армянской ССР и Государственного Эрмитажа в Кармир-блуре под руководством Б. Б. Пиотровского древний город-крепость Тейшебаини (город верховного урартского бога войны и стихии Тейшебы) и в настоящее время является одним из наиболее всесторонне изученных памятников урартской культуры. Результаты экспедиций были подробно описаны Б. Б. Пиотровским в опубликованных им отчётах археологических раскопок Кармир-блур (1950, 1952, 1955 гг.) и в научных трудах: "История и культура Урарту" (1944 г.), "Ванское царство (Урарту)" (1959 г.), "Искусство Урарту VIII-VI вв. до н.э." (1962 г.), "Ourartou" (1970 г.) "Кармир Блур" (1980 г.). В них впервые были изложены результаты исследования всех известных на тот момент памятников Урарту (Ванского царства) в их археологическом и историческом контексте. Основные труды Б. Б. Пиотровского посвящены истории, культуре и искусству Кавказа и Древнего Ближнего Востока, в частности, государства Урарту и вопросам происхождения и древней истории армянского народа.

В коротком предисловии невозможно по достоинству оценить всю многогранную деятельность и весь научный вклад Б. Б. Пиотровского. Об этом много сказано и написано.

Данный небольшой сборник статей – своеобразное выражение благодарности и дань светлой памяти великого учёного и интеллектуала, академика Бориса Борисовича Пиотровского, открывшего новую страницу и новое направление в кавказской, ближневосточной, и, в частности, армянской археологии.

док. ист. наук А. Пилипосян

ВОСПОМИНАНИЯ О МОЕМ УЧИТЕЛЕ – АКАДЕМИКЕ Б. Б. ПИОТРОВСКОМ

Безгранично любимый учитель, академик Борис Борисович Пиотровский, начиная с 1949 г., и в течение последующих десятилетий играл огромную роль в научной жизни страны.

Для специализации в области клинописи в упомянутом году я был командирован в Ленинград (Санкт-Петербург), согласно договоренности с академиком И. И. Мешчаниновым, директором Института языкознания Ленинградского отделения Академии наук СССР, который предложил в качестве научного руководителя кандидатуру известного знатока клинописей профессора И. М. Дьяконова.

Встреча с будущим научным руководителем произошла на следующий же день в рабочем кабинете заместителя директора Государственного Эрмитажа академика Б. Б. Пиотровского. Фактически здесь и началась наша дружба с прославленным археологом-историком.

Познакомившись с моими начальными знаниями по урартской клинописи, профессор И. М. Дьяконов охотно взял на себя научное руководство, после чего Б. Б. Пиотровский предложил тут же уточнить тему. Научный руководитель без лишних слов продиктовал: “Хорхорская летопись урартского царя Аргишти I”. Академик Пиотровский в шутку сказал, что такую сложную тему даже он сам не одолеет. Однако, решили, что надо начинать со сложного, для того чтобы потом все казалось доступным. Таким образом, выбор темы фактически был определен. Определелись и с занятиями по урартской клинописи, их должен был вести научный руководитель, а занятия аккадской клинописью - лектор Восточного факультета доцент Л. А. Липин.

И так, начались мои упорные изыскания: изучение клинописи, поиск фактического материала в необыкновенно богатых библиотеках Петербурга, а также сдача кандидатских минимумов. Во всем этом активное участие принимал Борис Борисович: находил уникальные книги в личной библиотеке, в качестве члена или председателя комиссии принимал участие в экзаменах по сдаче кандидатских минимумов. А при защите диссертации в сентябре 1951 г. на Научном совете Восточного факультета Ленинградского государственного университета, Учитель оппонировал вместе с другим всемирно известным академиком В. В. Струве.

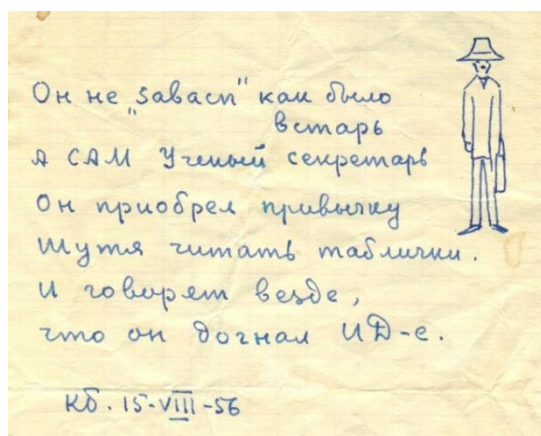
Вам думается, что происшедшая лишь много лет спустя (1968 г.) защита докторской диссертации, ускользнула от внимания Бориса Борисовича? Я был в тяжелом положении: после сложной операции жена моя находилась в больнице. Пришлось поставить в известность Учителя, и, поскольку Ленинград далеко, я вынужден был обратиться в Научный совет Института истории Академии наук Грузии, тем более, что там тоже работали известные представители клинописной культуры – академики Г. В. Церетели, Г. А. Меликишвили, Т. В. Гамкрелидзе. В ответ на мое послание я тотчас получил короткую, полную юмора записку: “Ничего, тогда буду запасным игроком”. Защита в Тбилиси прошла успешно,

присутствовавшие на ней все 31 член подали голоса в пользу защиты диссертации. Кстати, вскоре после утверждения Московским ВАК-ом, я узнал, что “запасной игрок” на самом деле участвовал в игре.

В сотрудничестве академика Пиотровского и автора этих строк особое место занимает многотомник истории армянского народа. В изданном в 1971 г. первом томе все разделы, относящиеся к археологии Биайнили-Урарту, изложены учителем Пиотровским, а исторические разделы – его учеником Арутюняном. Кстати, все основные авторы тома удостоились “Грамоты” Академии наук.

Кроме этого, в 1966 г. Борис Борисович написал предисловие к моей книге “Новые урартские надписи”, в 1970-м был ответственным редактором монографии “ Биайнили-Урарту ”, а в 1985 г. рекомендовал издание книги “Топонимика Урарту”.

Я же, по желанию Бориса Борисовича, с большим удовольствием исполнил обязанность редактора III выпуска труда “Кармир-блур”. Кстати, на подаренном мне экземпляре книги он сделал чрезвычайно теплую надпись: “Первый экземпляр

Дружеский шарж Б. Б. Пиотровского на Н. В Арутюняна

книги (подчеркнуто) Дорогому Николаю Васильевичу Арутюняну –внимательному редактору и хорошему товарищу”.

Мое научное сотрудничество с учителем выразилось и в моем систематическом участии во всех юбилейных научных симпозиумах, посвященных новым урартским открытиям: “Древний Восток и Мировая Культура” (Москва, 1981), “Культурное наследие Востока” (Ленинград, 1985), “Древний Восток: этнокультурные связи” (Москва, 1988), “Мировая Культура. Традиции и современность” (Москва, 1991).

Борис Борисович был не только археологом. Он был и блестящим историком. Вспомним хотя бы его труд “История и культура Урарту”, который, несмотря на то, что был написан в годы Великой Отечественной войны, в тяжелейших условиях блокадного Ленинграда, во всем цивилизованном мире был встречен с восторгом, и в 1941 г. был удостоен высочайшей награды – Государственной премии СССР. Наш даровитый ученый прекрасно владел также урартской клинописью. Он был первым, кто ознакомился с обнаруженными в процессе раскопок Тейшебаини-Кармир-блур и Эребуни-Еревана клинописными надписями. Он был так же

прекрасным художником: обнаруженные археологические предметы он зарисовывал и фотографировал.

Довольно удачно он изображал членов экспедиции, подписывая выразительными стихами рисунки, которые вручались адресатам во время ежегодного веселого шашлыка по случаю окончания раскопок. Любимый учитель с юмором в стихотворной форме отразил мое изгнание с работы по приказу директора Института языка Академии наук Арм. ССР, поскольку обе мои статьи, посвященные урартской топонимике, не соответствовали его точке зрения.

Наряду с занятиями наукой, академик Пиотровский с любовью и самозабвенно воспитал целое поколение археологов: Арутюна Мартиросяна, Геворга Тирацяна, Степана Есяна, Григора Арешяна, Симона Амаякяна и др.

Нашему необыкновенно жизнерадостному учителю, как в минуты работы, так и во взаимоотношениях с окружающими всегда сопутствовал юмор. Например, в годы моей учебы в аспирантуре, Борис Борисович представлял меня своим сотрудникам как “Николая Васильевича, но не Гоголя”. А когда служебный автомобиль председателя Комитета по охране древностей Армении Константина Оганесяна, согласно договоренности, не прибыл на раскопки на холм Кармир-блур, чтобы отвезти руководителя экспедиции в город, шутливо заметил: “У Котика крышка лопнула”.

Бесконечными историями академик так очаровал своих учеников, что на его недовольство состоянием здоровья, один из них – Арутюн Мартиросян, немедленно ответил: “А как же, Борис Борисович, Вы давно должны были знать, что человек не птица”, имея в виду постоянные полеты любимого учителя в качестве директора Эрмитажа во все концы мира.

Отмечу, что научное сотрудничество с бесконечно любимым учителем длилось десятилетия. О его научной и научно-административной деятельности в дни его 60-ти и 80-летних юбилеев с теплыми статьями выступили газета “Советакан Айастан” и “Вестник общественных наук” Академии наук Армении.

Завершая воспоминания, хочу выразить безграничную признательность от имени нас – воспитанников академика Бориса Борисовича Пиотровского. Мы можем гордиться, что наш учитель был одним из тех редких людей, о которых можно сказать: “Жил как смертный, однако уйдя из жизни, вошел в сонм бессмертных”.

Николай Арутюнян,
доктор исторических наук,
зав. отделом Древнего Востока
Института востоковедения НАН РА

P.S. Статья эта была написана в июне 2014 года, а в августе Николая Васильевича не стало. По сути, это его последнее предсмертное признание в уважении и любви безгранично любимому Учителю.

**ԴՐՎԱԳՆԵՐ ԲՈՐԻՍ ՊԻՈՏՐՈՎՍԿՈՒ ԵՎ ՍԵՂՐԱԿ
ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆԻ ԳԻՏԱԳՈՐԾՆԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ**

Անցած դարի 30-ական թվականների սկզբին խորհրդային իշխանության կողմից առանձնակի վերաբերմունքի է արժանացել ուրարտագիտությունը: Խորհրդային ուրարտագիտական դպրոցի հիմքերի ձևավորման ու ամրացման նպատակով երիտասարդ մասնագետների պատրաստման, որակավորման խնդիրը դարձավ առաջնահերթ ու հրատապ: Նոր գաղափարներ, աշխարհայացքային յուրատիպ մոտեցումներ դրսևորելու ունակ մասնագետների շարքում իր արժանի տեղը գտավ, տակավին երիտասարդ, Սեղրակ Բարխուդարյանը: Լինելով Գր. Ղափանցյանի աշակերտը, նրա իսկ խորհուրդներով նա ուրարտերենին զուգահեռ ուսումնասիրում է գերմաներեն, հայերենի բարբառները, գրաբար (անգամ միջին հայերեն), նա միաժամանակ զբաղվել է հայոց լեզվի պատմահամեմատական լեզվաբանության խնդիրներով: Ս. Բարխուդարյանի ուրարտագիտական իմացություններին օգտակար է եղել նրա անձնական ծանոթությունը և շփումներն անվանի գիտնական Իվան Մեշչանինովի հետ: Լեզվաբան հնագետին, որը բազմիցս է հաճախել Հայաստան, ամեն անգամ Ս. Բարխուդարյանն է ուղեկցել ու ծանոթացրել պատմական հուշարձաններին: Ըստ Հայաստանի պատմության թանգարանի հրամանների մատյանի (ֆ. 1, ց. 3, գ. 3) 1931թ. Ս. Բարխուդարյանը Մեշչանինովի հետ հուլիս-օգոստոս ամիսներին շրջագայել է Նոր Բայազետի և Սարդարապատի շրջաններում: Մեշչանինովը Հայաստան եկավ նաև 1932թ., 1936թ. և ամեն անգամ նրա շրջագայության նպատակն էր ծանոթանալ ուրարտական հուշարձաններին և նորահայտ արձանագրություններին: Սինչև 1937 թվականի վերջերը (մինչև աքսորվելը) Բարխուդարյանը ստեղծել է թվով հինգ աշխատություն, որոնցից երկուսը մենագրություն է, մյուսները՝ խոշորածավալ հոդվածներ՝ հրատարակված գիտական ամսագրերում, որոնք պատմագիտական կարևոր սկզբնաղբյուրներ են ծառայում մասնագետների համար: Ցավոք, դրանք երկար տարիներ անհաղորդ մնացին գիտական լայն հասարակայնությանը, քանի որ 1937 թվականի բռնարարքների հետևանքով շրջանառությունից դուրս մղվեցին:

Գրեթե նույն ժամանակներում Լենինգրադի համալսարանի պատմալեզվաբանական ֆակուլտետն է ավարտել Բորիս Պիտորովսկին: Նա նույնպես ունեցել է տաղանդավոր ուսուցիչներ՝ Վ.Վ. Ստրուվե, Ս. Է. Մատյե (եգիպտագիտություն), Ա. Ա. Միլլեր (հնագիտություն), Ն. Ն. Տոմասով (հունարեն լեզու), Ն. Յ. Մառ (սեմանտիկա) և այլն: Սեմանտիկայի դասերն օգնում էին նրան

խորանալու եգիպտագիտության մեջ: Մառի հետ դասի ժամանակ տեղի ունեցած մի խոսակցություն ամբողջովին կանխորոշում է Բ. Պիոտրովսկու հետագա գիտական ուղին: Նա պատմում է. «Однажды Н. Я. Марр имел со мной разговор, в котором сказал, что Египет далеко, неизвестно, когда я смогу туда попасть, а вот на Кавказе, в Армении, существует еще неоткрытая культура одного из народов древнего государства – халдов»:

Ն. Մառը Բ. Պիոտրովսկուն առաջարկում է մեկնել Թիֆլիս, հանդիպել Սմբատ Տեր-Ավետիսյանին, որը պատրաստվում էր սկսել Արմավիրի բլրի պեղումները: Բ. Պիոտրովսկին սկսում է ուսումնասիրել խալդագիտություն (ուրարտագիտություն) Մեշչանինովի մոտ, որը արդեն հայտնի էր իր «Халдовеление» աշխատությամբ: Մի քանի ամիս անց նա առաջին անգամ գալիս է Հայաստան՝ տեղի պատմական հուշարձաններին ծանոթանալու նպատակով: Ճանապարհը պետք է անցներ Լենինական - Արագած ուղղությամբ: «После первого года разведок в Армении я уже чувствовал, что мои основные археологические работы будут связаны с этой гостеприимной страной»:

Հաջորդ տարին՝ 1932թ., նա կրկին Հայաստան է այցելում Մեշչանինովի հետ: Այս անգամ նրանց ուղին անցնելու էր Սևանով՝ դեպի Նոր Բայազետ: Անշուշտ, նրանց հետաքրքրել է Ծովինարի ուրարտական արձանագրությունը, որը պատճենահանում է Ս. Բարխուդարյանը: Հենց այստեղ էլ տեղի է ունեցել նրա ծանոթությունը Բ. Պիոտրովսկու հետ: Ծանոթությունը վերածվեց մտերմության, բարեկամության ու տևեց տասնյակ տարիներ: Հենց այս նույն ժամանակ Բ. Պիոտրովսկին Ս. Բարխուդարյանի «Վելիքուխի երկիրը» աշխատության համար չափագրել է Մոթբի ձորի բերդի հատակագիծը: Գրեթե ամեն տարի Բ. Պիոտրովսկին Հայաստանում էր: Պատմական էին հատկապես 1936թ. Ամբերդի պեղումները, որի ղեկավարն էր Հ. Օրբելին և մի խումբ էրմիտաժի աշխատողներ՝ Տրևեր, Աջան, Իզմայլովա, Դիմիտրովսկի, Տոկարսկի: Ներկայանալի էր նաև մասնակիցների հայկական խումբը՝ Ս. Երեմյան, Կ. Ղաֆադարյան, Խ. Գյուլամիրյան, Ս. Տեր-Ավետիսյան և Ս. Բարխուդարյան:

Անհատի պաշտամունքի տարիներին՝ հորինված կեղծ ամբաստանությամբ, ընդհատվում է Ս. Բարխուդարյանի գիտական գործունեությունը և նա 10 տարի անց է կացնում Հեռավոր Արևելքի ճամփարներում: Նրա բացակայության տարիներին սկսվում են Կարմիր բլուր հնավայրի պողումները: Բորիս Պիոտրովսկին 1944թ. Երևանում հրատարակում է իր խոշորածավալ մենագրությունը՝ «История и культура Урарту»: 1947թ.

կարճատև ժամանակով Սեդրակ Բարխուդարյանը վերադառնում է Հայաստան՝ Երևան: Բորիս Պիոտրովսկին ջերմ հարազատի պես դիմավորում ու առաջարկում է նրան մասնակցել Կարմիր բլուրը պեղումներին: Իր «История и культура Урарту» գրքի առաջին էջի վրա նրան է նվիրում հետևյալ խոսուն

մակագրությունը. “Книга № 1 Новой библиотеки Седрака Бархударяна. Дорогому Седраку, старому товарищу в залог новой совместной работы по археологии Армении. 26. 1. 1947. Борис”:

Բարխուդարյանին այդպես էլ վիճակված չէր ոչ նոր գրադարան ունենալ և ոչ էլ զբաղվել ուրարտագիտությամբ: Գիտության այդ բնագավառը աստիճանաբար խորթանում էր նրա համար և առիթը չուշացավ: Ներքին գործերի ժողովուհատը նորից բախեց նրա դուռը: Այս անգամ մի պահանջով. հարկադիր հեռացում Հայաստանից: Այս դեպքը խիստ զայրույթ առաջ բերեց Ս. Բարխուդարյանի մտերիմների շրջանում և նրանք Բ. Պիոտրովսկու գլխավորությամբ ձևակերպում են մի նամակ - խնդրանք՝ ուղղված ԽԱՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ Մ. Շվերնիկին: Այդ փաստաթղթի սևագիր մի օրինակ՝ գրված Բորիս Պիոտրովսկու ձեռագրով, հայտնաբերել ենք Սեդրակ Բարխուդարյանի անձնական արխիվում (նկ. 1, 2): Ահա դրա տեքստը.

МОСКВА, ПРЕДСТАВИТЕЛЮ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО
СОВЕТА СОЮЗА ССР Н. М. ШВЕРНИКУ

Глубокоуважаемый Николай Михайлович!

Мы решаемся обратиться к Вам с просьбой лишь вследствие того, что нас беспокоит судьба Бархударяна Седрака Геворковича, способного научного работника Армении, нашего ученика и товарища по работе.

С. Г. Бархударян родился в 1898 г. в Салмастском районе, в Иране. Во время первой мировой войны он вместе с другими армянскими беженцами переселился в Закавказье. После завершения среднего образования в Тбилиси, он в 1928 г. окончил филологический факультет Ереванского Гос. Университета им. В. М. Молотова. Еще на студенческой скамье С. Г. Бархударян выявил желание и способности работать в области археологии Армении и, действительно, после окончания университета из него выработался очень ценный научный работник. Он вел археологические изыскания в различных районах Армении, активно содействовал охране древних памятников, собирал и опубликовывал древние надписи средневековой Армении для Свода армянских эпиграфических текстов, С. Г. Бархударян вел большую научно-исследовательскую работу, дававшую весьма ценные результаты.

За научную деятельность в области археологии С. Г. Бархударяну в 1935 г. ВАК-ом при НКПросе Арм. ССР было присуждено звание старшего научного сотрудника и доцента. В феврале 1938 г. С. Г. Бархударян был арестован органами НКВД Арм. ССР, а в 1939 г. ОСО при НКВД СССР осужден на 5 лет заключения со дня ареста.

По окончании срока лишения свободы, в 1943 г., С. Г. Бархударян стал работать вольнонаемным сотрудником Дальстроя, вплоть до своего возвращения в 1946 г. в Армению.

Сразу после приезда в Ереван С. Г. Бархударян, по ходатайству Академии Наук Арм. ССР, получил разрешение на проживание в г. Ереване и стал работать в

Историческом Музее Армении. Он снова возобновил свои плодотворные научные исследования, принимал активное участие в археологических изысканиях, подготовил свою кандидатскую диссертацию. Его научная работа была на весьма высоком уровне и по своей методологической направленности он примыкал к кругу передовых историков-археологов. При малочисленности кадров историков-археологов в Армении научная работа С. Г. Бархударяна была особенно ощутимой и плодотворной.

Но эта его деятельность была прервана в начале лета 1948 г., когда, в связи с включением г. Еревана в разряд режимных городов первого пояса, ему было предложено органами республиканской милиции покинуть пределы города.

Это распоряжение лишило возможности С. Г. Бархударяну продолжать свою научную работу, оформить труды своей неутомимой, более чем двадцатилетней работы. Вне города Еревана, в отрыве от библиотек, музея, научных учреждений работа С. Г. Бархударяна не может осуществляться.

Поэтому мы просим Вас, глубокоуважаемый Николай Михайлович, Вашим авторитетнейшим вмешательством дать возможность С. Г. Бархударяну проживать в г. Ереване, чтобы продолжать свою научно-исследовательскую работу, способствующую развитию советской археологии.

Мы надеемся, что С. Г. Бархударяну удастся полностью оправдать имя гражданина Советского Союза, стать весьма полезным археологом-историком, для чего у него имеется полное основание.

Поэтому мы и обращаемся к Вам с настоящей просьбой о разрешении С. Г. Бархударяну проживать в г. Ереване.

Народный художник Арм. ССР, депутат Верховного Совета СССР, действ. член Академии Художеств СССР, Лауреат Сталинской премии

(М. С. Сарьян)

Действ. член Академии Наук Арм. ССР, Заслуж. деятель науки Арм. ССР

(Р. Ачарян)

Действ. член Академии Наук Арм. ССР, Заслуж. деятель науки Арм. ССР

(Г. А. Капанцян)

Член-корр. Академии Наук Арм. ССР, Лауреат Сталинской премии

(Б. Б. Пиотровский)

Адрес Бархударяна С. Г.

г. Ереван, ул. Кирова, 15, кв. 96.

Մեզ անհայտ է մնացել այն հանգամանք արդյո՞ք այդ նամակ-խնդրանքը ուղարկվել և հանձնվել է հասցեատիրոջը, թե՛ ոչ: Կարևորն այն է, որ նամակի վերջում ստորագրել են մեր մշակույթի և գիտության ներքոհիշյալ խոշորագույն հետևյալ դեմքերը. Մ. Սարյան, Հ. Աճառյան, Գր. Ղափանցյան, Բ. Պիոտրովսկի: Նրանք իրենց նման պահվածքով դրսևորել են իսկական մտավորականին հարիր մարդասիրություն, մտահոգություն գործընկերոջ ճակատագրի հանդեպ, ամուր կամք, բարոյական հստակ կեցվածք և խիզախություն:

Москва. Председателю Президиума Верховного
Совета Союза ССР Н. М. Червонну.

Глубокоуважаемый

Николай Михайлович,

мы решаемся обратиться к Вам с просьбой лишь
вследствие того, что ~~мы~~ ^{на} ~~беспокойт~~ ^{на} судьба ~~идеи~~
Гархударяна, седрана Геворговича, сподобило научило
рабтника Армении, нашего учителя и товарища по работе.

С. Г. Гархударян родился в 1898 г. в Салмаском районе,
в крае. Во время первой мировой войны он вместе с
другими армянскими беженцами переселился в Закавказье.
После завершения среднего образования в Тбилиси, он
в 1928 г. окончил филологический факультет Ереванского
Ун-та им. В. М. Мухоморова. Еще на студенческой скамье
С. Г. Гархударян выявил таланты и способности работать
в области археологии Армении и действительно после
окончания Университета из него выработался очень ценный
научный работник. Он вел археологические изыскания
в различных районах Армении, активно содействовал охране
древних памятников, составил и опубликовал древние над-
писи средневековой Армении для свода Армянских эпигра-
фических текстов. ^{С. Г. Гархударян} вел большую научно-исследовательскую
работу, дававшую весьма ценные результаты.

За свою научную деятельность в области археологии
С. Г. Гархударяну в 1935 г. ВВК при НК РСФСР прису-
ждено звание старшего научного сотрудника и доцента.

В феврале 1938 г. С. Г. Гархударян был арестован органами
НКВД Арм. ССР, а в 1939 г. ОСО при НКВД СССР ~~был~~ осужден
на 5 лет ^{лишения} со дня ареста.

По окончании срока лишения свободы, в 1943 г. С. Г. Гархударян
стал работником ~~работником~~ ^{работником} Волынского государственного университета, в том
же своем подразделении в 1946 г. в Армению.

Сразу после ~~выбравшись~~ ^{приезда в Ереван} ~~на работу~~ С. Г. Гархударян, по
ходатайству Академии Наук Арм. ССР, получил разрешение
на проживание в г. Ереване и стал работать в историческом
музее Армении. Он снова возобновил свои ~~подготовке~~
научные исследования, принимая активное участие
в археологических изысканиях, подготовил свою кандидатскую
диссертацию. Его научная работа была на весьма высоком
уровне и по своей методической направленности он

принимая к ~~своему~~^{передавать} кругу историков-марксистов.
при малочисленности кадров историков-археологов в Армении
научная работа С.Г. Бархударяна была особенно оживленной
и плодотворной.

Но эта его деятельность была прервана в начале лета
1948 г., когда, в связи с выношением г. Еревана в разряд республи-
городов первого пояса, ему было предложено органами респуб-
ликанской милиции покинуть пределы города.

Это распоряжение лишило возможности С.Г. Бархударяна
продолжать свою научную работу, организовать труд своей
неутомимой более чем двадцатилетней работы. Вне город
Еревана, в отрыве от библиотек, музеев, научных учреждений
работа С.Г. Бархударяна не может осуществляться.

Поэтому мы просим Вас, уважаемый Николай
Михайлович, Вашим авторитетнейшим вмешательством
дать возможность С.Г. Бархударяну проживать в г. Ереване
и продолжать свою научно-исследовательскую работу,
способствующую развитию советской археологии.

Мы надеемся, что С.Г. Бархударяну удастся полностью
оправдать имя гражданина Советского Союза, стать
ведущим полемикой археологом-историком, для чего у него
имеются полное основание.

Поэтому мы и обращаемся к Вам с настоятельной просьбой
о разрешении С.Г. Бархударяну проживать в г. Ереване.

1. Народный художник Арм. ССР
3. Действ. член Академии художеств СССР
11. Лауреат Сталинской премии.
2. Депутат Верховного Совета СССР

(М.С. Сарьян)

Действ. член Академии Наук
Арм. ССР
Замест. Действ. член науки Арм. ССР.

(Р. Агапан)

Действ. член Академии Наук
Арм. ССР
Замест. Действ. член науки Арм. ССР

(Г.А. Карапетян)

Член-корр. Академии наук Арм. ССР
Лауреат Сталинской премии

(В.В. Митрович)

Адрес Бархударяна С.Г.
Ереван ул. Кирова 15 кв. 96 франкити 4 К.

РОЛЬ Б. Б. ПИОТРОВСКОГО В ИЗУЧЕНИИ ПАЛЕОЛИТА АРМЕНИИ

Имя академика Б. Б. Пиотровского – выдающегося российского востоковеда и археолога XX века – принадлежит к тем именам, которыми гордится гуманитарная наука. Основной чертой его личности является поразительная универсальность: он успешно сочетал в себе такие ипостаси как талантливый ученый-исследователь, видный организатор науки и директор одного из крупнейших музеев мира. Одной из сторон многогранной деятельности Б. Б. Пиотровского является его вклад в изучение палеолита Кавказа и, прежде всего, Армении.

Для исследования начальных этапов палеолита Кавказа и соседствующих с ним областей территория Армении имеет поистине ключевое значение. Ранние гоминиды африканского происхождения, обитавшие в расположенной в Южной Грузии древнейшей (1,8 млн.) евразийской стоянке Дманиси, могли проникнуть туда, скорее всего, именно через территорию исторической Армении. Ближневосточно-кавказское направление расселения древних людей с юга на север продолжало оставаться одним из основных и в последующие эпохи палеолита, причем пути их продвижения должны были, по всей вероятности, большей частью пролегать через Армянское нагорье (Любин, Беляева, 2006). На этом вулканическом нагорье были не только благоприятные для ранних охотников полуоткрытые ландшафты, но и обширные запасы лавовых пород, являющихся превосходным сырьем для изготовления каменных орудий (обсидиан, дацит, андезит).

Именно последнее обстоятельство привлекло внимание первооткрывателя палеолита Армении Жака де Моргана, побудив этого французского инженера, а впоследствии известного археолога, произвести в конце XIX века обследования источников обсидианового сырья на обширной территории между озером Севан и вулканами Арарат и Арагац. В четырех пунктах к юго-западу от Арагаца, поблизости от знаменитого ныне Сатани-дара, ему удалось обнаружить бесспорные обсидиановые артефакты, часть которых (рубильце, остроконечники, скребла) он определил как мустьерские. Открытие это, опубликованное во французских изданиях (Morgan, 1909), в самой Армении долгое время оставалось практически неизвестным и не стало стимулом для дальнейших поисковых работ.

Новые, поначалу единичные палеолитические находки появились лишь в 30-е годы. Важнейшей из них стала находка в 1933 г. геологом Демехиным местонахождений обсидиановых изделий в районе Арзни в долине Раздана. Видный армянский археолог Е. А. Байбуртян в 1938 г. отнес эти изделия к раннему палеолиту, что впоследствии подтвердили другие специалисты. Открытие это, тем не менее, поначалу также не приобрело широкой известности и рисковало разделить судьбу находок де Моргана. Однако нашелся еще один специалист, который сумел оценить значение материалов

Арзни. Это был молодой в ту пору археолог-кавказовед Борис Борисович Пиотровский. Он посетил Арзни и зарисовал образцы найденных там орудий.

С этого эпизода началась, вероятно, последующая увлеченность Б. Б. Пиотровского проблемами палеолита Армении. Становление и развитие исследований по ранней преистории Армении справедливо связывают с именами таких ученых как С. Н. Замятнин, М. З. Паничкина, С. А. Сардарян, В. П. Любин, Б. Г. Ерицян, Г. П. Казарян, Б. З. Гаспарян. Однако внимательное изучение истории этих исследований показывает, что их начальный этап во многом определялся активной ролью Б.Б. Пиотровского. В созданном им уникальном курсе лекций «Археология Закавказья» он впервые подробно обобщает и анализирует все, что было достигнуто в области палеолитоведения в 30-40-е годы в Закавказье в целом и, в частности, в Армении (Пиотровский, 1949). Более того, являясь, прежде всего, востоковедом, он в то же время стал в 40-70-х гг. прошлого века организатором и попечителем исследований палеолита в Армении, воспитателем и куратором молодых преисториков.

Прежде чем коснуться этих аспектов деятельности Б. Б. Пиотровского следует отметить, что ему в целом был свойственен большой интерес к памятникам преистории. Об этом свидетельствует ряд фактов. Так, в 30-е годы он посещает не только местонахождение Арзни в Армении, но и открытые в те годы в Абхазии палеолитические местонахождения Яштух, Лечкоп и Очамчиры, а в 1979 г. знакомится с всемирно известными стоянками верхнего палеолита в Костенках на Дону (Пиотровский, 1995, с. 127-128, 155, 211). Определенный полевой опыт и несомненная увлеченность исследованиями древнекаменного века даже подвигли его во время экспедиции в Египет в 1961-62 гг. на самостоятельные сборы орудий ашельского и мустьерского периода на берегах Нила, в пустыне Египетской Нубии. Эти сборы, что необходимо подчеркнуть, были первыми изысканиями русских преисториков в Африке. Собранные в Нубии орудия Б. Б. Пиотровский зарисовал и доставил в Петербург, где они были переданы им для описания и издания автору данной статьи (Любин, 1964).

На Кавказе и, в особенности, в Армении этот интерес Б. Б. Пиотровского к палеолиту проявился особым образом: он принял самое непосредственное участие в развертывании палеолитических исследований. Еще в 1943 г., побывав после возвращения из блокадного Ленинграда в Ташкенте, он обсуждал проблемы каменного века Кавказа с известнейшими специалистами в этой области – С. Н. Замятниным и М. З. Паничкиной. “Я, – пишет Борис Борисович в своих мемуарах, – был уверен в том, что Армения в этом отношении сулит интересные результаты...”. (Пиотровский, 1995, с. 211). Продолжением ташкентской беседы стал доклад о палеолитических находках в Армении, подготовленный Б. Б. Пиотровским для состоявшегося в Москве в феврале 1945 г. Всесоюзного археологического совещания. Тогда же он познакомил С. Н. Замятнина и М. З. Паничкину со своими зарисовками орудий из Арзни и, договорившись с руководством Академии Наук Армении, предложил им провести разведки палеолита в Армении (Пиотровский, 1995, с. 222).

В 1946 г. С. Н. Замятнин и М. З. Паничкина изучают в Ереване коллекции из Арзни, посещают этот памятник, а также знакомятся со сборами ашельских и мустьерских орудий, обнаруженных аспирантом Б. Б. Пиотровского С. А. Сардаряном на холме Сатани-дар в юго-западном подножии Арагаца. В дальнейшем, в 1947-49 гг., М.З. Паничкина проводит успешные полевые работы на Сатани-даре, в Арзни, а также еще в ряде пунктов в долине Раздана. Во всех пунктах ей удалось собрать представительные коллекции ашело-мустьерских изделий и в 1950 г. она опубликовала свою широко известную фундаментальную монографию “Палеолит Армении” (Паничкина, 1950). Все это стало возможным благодаря всемерному содействию Б.Б. Пиотровского, поскольку работа проводилась, как специально отмечает М. З. Паничкина, “...по поручению и на средства Кармирблурской экспедиции” (Паничкина, 1950, С. 13).

Параллельно с Паничкиной самостоятельные сборы каменных орудий практически в тех же местах продолжал С. А. Сардарян, который впоследствии опубликовал результаты своих работ в двух книгах – на русском и армянском языках (Сардарян, 1954; 1967). В первой он описывает только палеолит Армении, а во второй – палеолит, неолит и медный век. Хотя заслуги Сардаряна как первооткрывателя многих памятников неоспоримы, он так и не смог стать настоящим профессионалом в области преистории. Отзывы специалистов на обе его книги были отрицательными: в них были допущены серьезные ошибки, а во второй монографии даже обнаружили элементы плагиата. Последнее вызвало негодование обычного спокойного и мягкого Бориса Борисовича: он организовал перевод армянского текста и его обсуждение на заседании Сектора палеолита Ленинградского отделения Института археологии, где была дана соответствующая оценка качеству данной работы. К сожалению, этот жесткий, но выдержанный в академических традициях демарш не повлиял на Сардаряна. Еще более прискорбно, что в 2004 г. уже после смерти Сардаряна была издана его третья книга на армянском языке – “Армения – колыбель цивилизации” со сходным содержанием, которое вызвало когда-то столь горячее неодобрение Б.Б. Пиотровского.

В свое время Борис Борисович, предугадывая, вероятно, такое развитие событий, отказался от руководства аспирантом Сардаряном, но у него были и другие ученики, занимавшиеся палеолитоведением, – как прямые, так и опосредованные. Исследования палеолита Армении в 50-х-60 гг. проводил автор данной статьи – бывший аспирант Б. Б. Пиотровского В. П. Любин, затем подключился аспирант В. П. Любина Б. Г. Ерицян, а в 80-90х годах в отделе, возглавленном Б. Г. Ерицяном, стали работать Г. П. Казарян и Б. З. Гаспарян. Под эгидой Б. Б. и при всемерной его поддержке В. П. Любин обследовал долину среднего Раздана, где обнаружил и исследовал целую группу позднеашельских местонахождений (Любин, 1961). Б. Г. Ерицян провел раскопки первых в Армении стратифицированных мустьерских стоянок в пещерах Лусакерт и Ереванской в долине Раздана (Ерицян, 1970, 1975). Кстати сказать, первые сведения о Ереванской пещере и первую коллекцию обсидиановых изделий, собранных на ее поверхности, Б. Г. Ерицян получил благодаря Б. Б. Пиотровскому, к которому как к наиболее авторитетному

специалисту обратился первооткрыватель этого памятника – зоолог Г. А. Азизян. В последующие годы Ерицян, Казарян и Гаспарян открыли и исследовали на левобережье Раздана близ вулканов Гутансар и Атис целый ряд новых ашель-мустьерских местонахождений, собрав там многотысячные коллекции обсидиановых артефактов (Казарян, 1984; Ерицян и др., 1996). Поисковые работы велись и в других районах Армении.

Обозревая в целом преисторические исследования в Армении в XX в. нужно признать их достаточно плодотворными – в значительной мере благодаря огромному вкладу Б. Б. Пиотровского. Ведь именно он дал, по-существу, старт подлинно научному изучению палеолита Армении, способствуя организации там поисковых работ с участием признанных специалистов. Причем вклад Бориса Борисовича не ограничивался тем, что он вложил в это благое дело весь свой, как говорят сейчас “административный ресурс” и научный авторитет. Он сам принимал самое непосредственное участие в развитии армянского палеолитоведения, поскольку держал в поле зрения все открытия и публикации в этой области, рассматривая и обобщая их в своих докладах и трудах (Пиотровский, 1947; 1948; 1949; 1971). И об этом, как представляется, должен знать и помнить каждый исследователь палеолита Армении и всего Кавказа.

В настоящее время, после охватившего все сферы жизни кризиса 90-х годов прошлого века, в Армении начался настоящий археологический бум: вновь активизируются существующие и возникают новые археологические учреждения, получает широкое развитие сотрудничество с коллегами из других стран, включая полевые исследования. Наряду с другими международными группами в Армении работает армяно-российская экспедиция, работы которой нацелены в значительной мере на изучение палеолита. Уместно особо отметить, что основные участники этой экспедиции являются представителями петербургской археологической школы, одним из лидеров которой, несомненно, был Б. Б. Пиотровский.

Армяно-российская экспедиция, руководимая С. А. Асланяном, уже шестой год проводит изыскания на севере Армении – в Лорийском районе (Асланян и др., 2007). Этот район привлек внимание слабой изученностью и, в то же время, интригующим соседством с упомянутой раннепалеолитической стоянкой Дманиси. Соответственно, основной акцент был сделан на ранний палеолит. На сегодня там удалось открыть уже 26 пунктов с ашельскими находками, где собрано более 300 ручных рубил (рис. 1). Преобладание среди находок продуктов расщепления (нуклеусы и сколы) позволяет интерпретировать эти местонахождения как остатки разновременных ашельских мастерских или стоянок-мастерских. Наиболее крупные местонахождения расположены близ сел. Благодарное, Даштадем, Пахгахпюр и Норамут в подножье Джавахетского хребта. Было установлено, что ашельские индустрии данного района Армении базировались не на обсидиановом сырье, как в ее центральной части (местонахождения долины Раздана, Сатани-дар), а на такой местной вулканической породе как дацит. В составе обильных подъемных материалов были впервые встречены не только типичные позднеашельские материалы,

характерные для местонахождений центральной Армении, но и гораздо более архаичные формы орудий.

Чрезвычайно важным результатом работ армяно-российской экспедиции стало открытие в этом же районе первых на территории Армении стратифицированных ашельских памятников – однослойных (Даштадем 3) и многослойных (Мурадово, Куртан). Стоянка Даштадем 3 (1902 м над ур.м.), раскопанная Е.М. Колпаковым, доставила верхний ашель фации леваллуа. В проработанном почвенными процессами слое мощностью до 1 м, вскрытом на площади 30 кв. м найдено более 2,5 тыс артефактов: разнообразные орудия, включая 49 рубил (рис. 2), и многочисленные отходы производства. На многослойном памятнике Мурадово (1649 м над ур. м.), исследуемом В. П. Любиным и Е. В. Беляевой, разведывательный раскоп, доведенный до глубины 3 м, выявил 6 литологических уровней. Слои 1-2 доставили верхний ашель фации леваллуа; слой 3 – ашель менее развитого облика (нелеваллуазское расщепление, чопперы наряду с бифасами и скреблами); слои 4-5 – единичные изделия еще более архаичного типа (чоппер, пик, нуклевидный скребок (рис. 3). В карьере Куртан, расположенном в юго-восточном углу Лорийского плато (около 1300 м над ур. м), обнажаются плейстоценовые отложения мощностью до 15 м, которые, как и в Дманиси, подстилает поток долеритовых базальтов. Ступенчатый зондаж, сделанный в 2007 г. В. П. Любиным и Е. В. Беляевой, вскрыл эту толщу на глубину 5 м и выявил 7 литологических горизонтов. В двух из них обнаружены артефакты ашельского облика из местного риолитового сырья (Асланян и др., 2007).

Открытия, сделанные армяно-российской экспедицией в этом районе, резко расширили прежние представления о ранней преистории Армении, внеся в них не только существенные коррективы, но и принципиальную новизну. Открыт целый новый очаг ашельских индустрий, базировавшихся на местном дацитовом сырье, впервые обнаружены стратифицированные ашельские памятники, свидетельствующие о геологических условиях залегания культурных остатков, о заселении страны ранее позднеашельского времени, о существовании здесь разновозрастных ашельских и, возможно, доашельских индустрий. Эти изыскания имеют очень большие перспективы и будут развиваться далее. Как представляется, своей работой армяно-российская экспедиция достойно продолжает дело исследований палеолита Армении, инициированное в свое время Борисом Борисовичем Пиотровским.

Литература:

- Асланян С. А., Беляева Е. В., Колпаков Е. М., Любин В. П., Саркисян Г. М., Суворов А. В.** Работы Армяно-российской археологической экспедиции в 2004-2006 гг.// Записки ИИМК РАН, 2007, № 2. с. 122-154.
- Ерицян Б. Г.** Ереванская пещерная стоянка и ее место среди древнейших памятников Кавказа. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ереван, 1970.
- Ерицян Б. Г.** Новая нижнепалеолитическая пещерная стоянка Лусакерт 1 (Армения)// КСИА, 1975, вып. 141. с. 42-50.
- Ерицян Б. Г., Тадевосян С. В., Гаспарян Б. З.** Культурные особенности материалов местонахождения каменного века Джрабер (Армения)// ВЕУ. 1996, № 3. с. 125-139.
- Казарян Г. П.** Верхнеашельское местонахождение Атис I// АО, 1984. М., 1986. С. 433-434.
- Любин В. П.** Нижний палеолит в районе Дакки-Коштамны // Древняя Нубия. Результаты работ археологич. экспедиции АН СССР в Объедин. Араб. Республике 1961-1962. Под общ. ред. Б.Б. Пиотровского. М.-Л., 1964.
- Любин В. П.** Верхнеашельская мастерская Джрабер (Армения), КСИА, 1961. 82. С. 59-67.
- Любин В. П., Беляева Е. В.** Ранняя преистория Кавказа. СПб., 2006.
- Паничкина М. З.** Палеолит Армении. Л., 1950.
- Пиотровский Б. Б.** Археологическое изучение древнейшего Закавказья// ВДИ, 1947, № 3.
- Пиотровский Б. Б.** Основные итоги и проблемы археологического изучения Закавказья // Доклады на научн. сессии ИИМК АН СССР и Гос. Эрмитажа, посвящ. археологии Закавказья. Л., 1948.
- Пиотровский Б. Б.** Археология Закавказья. Л., 1949.
- Пиотровский Б. Б.** 100 лет археологического изучения Закавказья // Тезисы докл. на Всесоюзной научн. сессии, посвящ. итогам полевых археол. и этнографических исследований в 1970 г. Тбилиси, 1971.
- Пиотровский Б. Б.** Страницы моей жизни. СПб., 1995.
- Сардарян С. А.** Палеолит в Армении. Ереван, 1954.
- Сардарян С. А.** Первобытное общество в Армении. Ереван, 1964.
- Morgan J. de. Les stations prehistoriques de l'Alagheuz (Armenie russe) // REAP., Paris, 1909, dixneuime annee-VI-Juin.

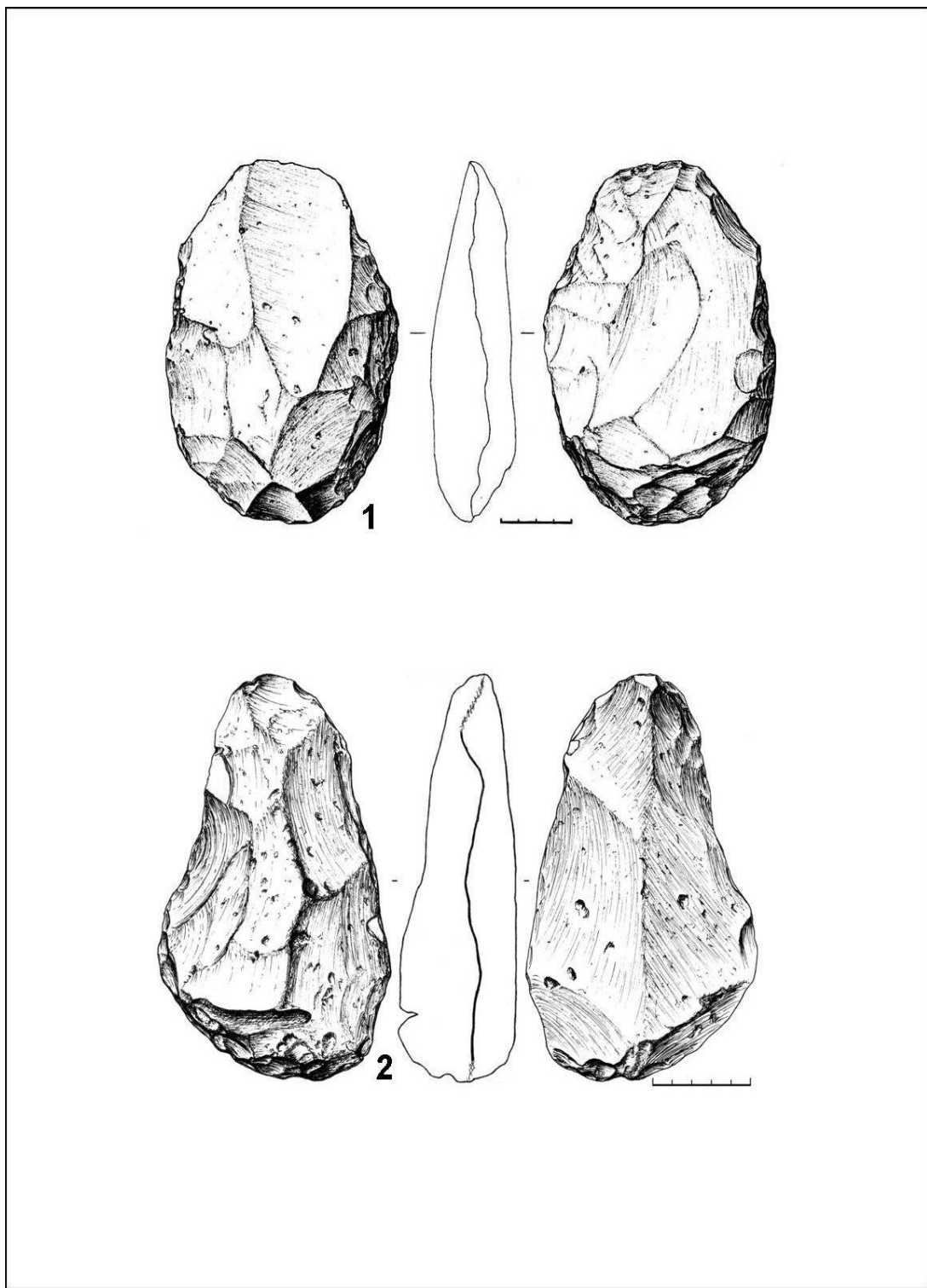

Рис.1. Образцы ашельских ручных рубил (Армения, Лори): 1 – позднеашельское рубило (местонахождение Благодарное 1); 2 – рубило архаичного типа (средний ашель ?) (местонахождение Пахахпюр 1).

Рис. 2. Стоянка Даштадем 3 (Армения, Лори). Позднеашельское рубило.

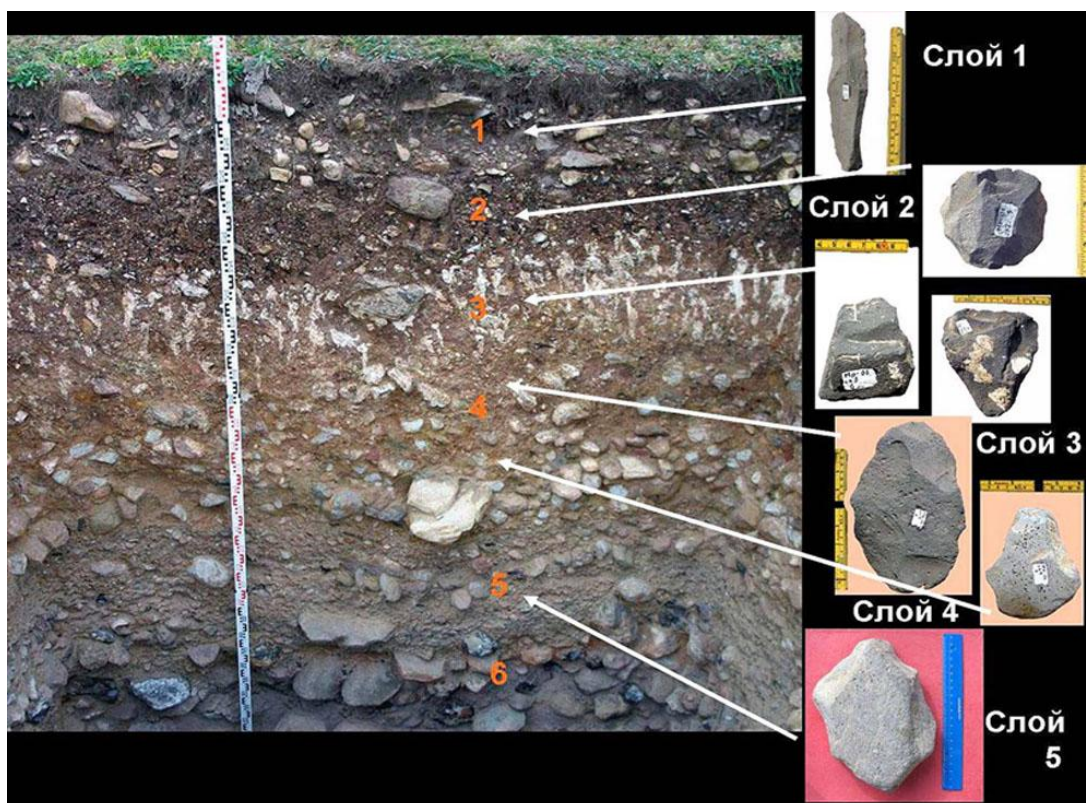

Рис. 3. Стоянка Мурадово (Армения, Лори). Разрез отложений и образцы находок из разных культурных слоев.

ՆԵՈԼԻԹԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

«Այն է ցավը, վոր մենք բոլորովին չգիտենք կամ շատ քիչ գիտենք մեր յերկիրը: Հայաստանի հնագիտական յեզակի նշանակությունը պահանջում է, վոր նրա հնությունների ուսումնասիրության և պահպանման գործը նկատվի պետական առաջնակարգ խնդիր՝ նման Հունաստանին և Իտալիային՝ և դրվի որինակելի բարձրության վրա: Բայց այդ անելու համար պետք է գործի մեծության համապատասխան քանակությամբ մասնագետ ուժեր ունենալ պատրաստի»:

Աշխարհբեկ Լոռու Մելիք Քալանթար

Յերևան 1923

Հայաստանում քարի դարի ուսումնասիրության սկզբնական փուլում (XIX դ. երկրորդ կես) հնագիտության մեջ տարածված էր այն կարծիքը, որ Կովկասը չի վերապրել նոր քարի դարաշրջանը կամ այն տևել է շատ կարճ: Նեոլիթյան տիպի առանձին գտածոները այս տեսության կողմնակիցները վերագրում էին մետաղի ժամանակաշրջանին (Jacques de Morgan 1909, 189, 1927, 19-34): Մյուս տեսակետի համաձայն ընդհակառակը՝ նեոլիթյան հուշարձանները այստեղ մեծ թիվ էին կազմում, որի արդյունքում նեոլիթին էին վերագրվում հղկված քարե զարդիքները, կիկլոպյան ամրոցները, դոլմենները, մեգալիթները, վիշապաքարերը, ժայռապատկերները (Լալայան 1931, 35; Սամուելյան 1931, 118 -120; Թորամանյան 1942, 3; Քալանթար 1925, 207-232):

XX դ. սկզբին (1909թ.) ֆրանսիացի հնագետ Ժակ դը Մորգանը Հայաստանում եղած ժամանակ Արագած լեռան հարավային լանջից և մերձակա շրջաններից (նկ. 1), ինչպես նաև Արտին լեռան լանջերից, հավաքեց վանակատե զործիքներ: Այդ գտածոները մեծ նշանակություն ունեին քարի դարի ուսումնասիրման համար, քանի որ հանդիսանում էին Հայաստանի տարածքում քարի դարի գոյության առաջին ստույգ վկայությունները (Jacques de Morgan 1909, 189; Jacques de Morgan 1927, 19-34; Паничкина 1946, 55): Մինչև իր ուղևորությունը Արագած Մորգանը այն կարծիքին էր, որ Կովկասը ընդհանրապես չի վերապրել քարի դարը կամ գոնե նրա վաղ փուլերը: Ինչ վերաբերվում է նեոլիթյան փուլին նա կարծում էր՝ եթե Կովկասում եղել է նեոլիթյան ժամանակահատվածը, ապա այն տևել է շատ կարճ, որը արագ խառնվել է

մետաղի ժամանակաշրջանին: Արդյունքում հավաքված առարկաները հարկադրեցին Մորգանին փոխել իր կարծիքը: Վերլուծելով իր կողմից հավաքված քարե առարկաները նա հանգեց այն եզրակացության, որ այդ գտածոները չէին արտացոլում առանձին մշակույթ, այլ հանդիսանում էին մուստերյան, վերին պալեոլիթյան և նեոլիթյան փուլերը արտացոլող վերապրուկային երևույթներ: Դրա հիման վրա Մորգանը այդ առարկաները վերագրեց արխեոլիթին (վերին պալեոլիթ) և նեոլիթին ու թվագրեց ուշ չորրորդականից մինչև մետաղի ժամանակաշրջանի սահմաններում: Մորգանի փուլաբաժանման հիմքում ընկած էր գործիքների պատինիզացման աստիճանը: Առանց պատինիզացիայի առարկաները նա վերագրում է նեոլիթին, իսկ անփայլ փառային մակերեսով առարկաները՝ արխեոլիթին (Morgan 1909, 192, 193, 203): Հետագայում Մ. Պանիչկինան վերլուծելով Մորգանի հավաքած առարկաները, դրանց մի մասը վերագրում է նեոլիթի նախնական փուլին (Паничкина 1946, 59):

1913 թ. Ե. Լալայանը ուսումնասիրեց Շրեշ-բլուր հուշարձանը, որը նա վերագրեց նեոլիթին (Լալայան 1931, 35; Սամուելյան 1931, 121): Պատճառը նշված հուշարձանից ձեռք բերված իրերի մեջ քարե և ոսկրե իրերի առկայությունն էր և մետաղյա իրերի բացակայությունը:

Խորհդային կարգերի հաստատումից և քաղաքացիական պատերազմի ավարտից հետո տարբեր վայրերում ստեղծված գիտական և թանգարանային հաստատությունները վերսկսում են Կովկասի հնագիտական ուսումնասիրությունը:

Սկզբունքորեն նոր որակ կարելի էր համարել 1923 թ. լույս տեսած Աշխարհաբեկ Քալանթարի Երևանի ժողովրդական համալսարանում կարդացված Հնագիտություն դասընթացի առաջին գրքի՝ Նախապատմական հնագիտության, հրատարակումը, որտեղ հեղինակը մանրամասն ներկայացրել էր այդ ժամանակ գիտության համար արդի նախապատմական հնագիտության մասին պատկերացումները (Քալանթար 1923):

1926 թ. ուկրաինացի հնագետ Ա. Պոտապովը Կերչում կայացած հնագիտական կոնֆերանսում, Հայաստանից (Էջմիածինի մոտ) և Վրաստանից (Թբիլիսիի մոտ) իր կողմից հավաքված առարկաների հիման վրա հաշվետվություն ներկայացրեց Անդրկովկասի նեոլիթի վերաբերյալ: Անդրկովկասի նեոլիթյան բնակավայրերի առանձնահատկությունը նա համարում էր գետերի հովիտների երկրորդ դարավանդների վրա նրանց տեղադրությունը և օբսիդիանից պատրաստված գործիքները: Զեկուցման վերջին մասում հեղինակը կոչ է անում Կովկասում բոլոր ժամանակաշրջաններով զբաղվող հնագետներին իրենց աշխատանքների ժամանակ արձանագրել նաև հանդիպող օբսիդիանից առարկաները՝ քարի դարի

պատմամշակութային ուսումնասիրության համար (Потапов 1925, 40-41; Потапов 1928, 1-12; Пиотровский 1949, 27-28) :

Այդ տարիներին Հայաստանի նեոլիթյան մշակույթի խնդիրներով զբաղվել է նաև Բ. Պիատրովսկին (Пиотровский, Гюзальян 1933, 53): 1931 թ. հրատարակված «Հին Հայաստանի կուլտուրան» գրքում նեոլիթյան մշակույթին անրադարձավ նաև Խ. Սամուելյանը: Ուսումնասիրության մեջ հեղինակը նեոլիթյան փուլին վերաբերվող հատվածում վերաշարադրում է Մորգանի և Լալայանի վերլուծությունները (Սամուելյան 1931, 115-166): 1930-ական թ.թ. Ե. Բայբուրդյանը նեոլիթին վերագրվող հուշարձանների վերաբերյալ կարևոր դիտարկումներ է անում, մասնավորապես՝ նա հերքում է, որ Շրեշ-բուրը և Էլարը նեոլիթյան հուշարձաններ են, բացառում է կիկլոպյան ամրոցների նեոլիթյան լինելը (Байбурдян 1933, 39-42):

Երկրորդ աշխարհամարտի պատճառով ընդհատված հնագիտական աշխատանքները վերսկսվեցին պատերազմի ավարտից հետո: 1945-1949 թթ. պատմության ինստիտուտի ասպիրանտ Ս. Սարգսյանը ինստիտուտի հանձնարարությամբ ուսումնասիրեց Մորգանի հետազոտած վայրերը Արագած լեռան մերձակայքում և մի քանի բացօթյա հնավայրերից հավաքեց պալեոլիթյան և նեոլիթյան քարե գործիքների բավականին մեծ հավաքածու (Паничкина 1946, 55; Сардарян 1971, 6-7): 1945-1946 թթ. Ս. Զամյատնինը և Ս. Պանիչկինան ուսումնասիրություն կատարեցին Արտենի լեռան լանջերին, որտեղ հայտնաբերեցին վաղ նեոլիթյան արհեստանոցի մնացորդներ (Пиотровский 1949, 27): 1946-1947 թթ. Ս. Զ. Պանիչկինան Հրազդան գետի միջին հոսանքում Նուռնուս և Ճատկրան գյուղերի մերձակայքում հավաքեց քարե գործիքներ, որոնք նման էին Արագածում Մորգանի հավաքած առարկաներին: Պանիչկինան այդ առարկաները վերագրեց վերին պալեոլիթին և Ֆրանսիայի քարի դարի ժամանակագրական աղյուսակի համաձայն՝ թվագրեց մադլենյան դարաշրջանի վերջով (Паничкина 1948, 67-79):

Այդ տարիներին լույս տեսան մի շարք արժեքավոր աշխատություններ, որոնցից քննարկվող շրջանի համար արժեքավոր էր Բ. Բ. Պիատրովսկու Անդրկովկասի հնագիտությանը նվիրված դասընթացը (Пиотровский 1949): Գրքում հեղինակը տվեց Անդրկովկասի հնագիտական ուսումնասիրման պատմական ակնարկը և ընդհանրացրեց հատկապես նեոլիթյան և նրան հաջորդող փուլերի այդ ժամանակ հայտնի նյութերը:

1953 թ. Օ. Աբիբուլանի կողմից վերսկսվեցին բազմաշերտ Քյուլ-թեփե I հուշարձանի պեղումները: Այստեղ գիտական կարևոր փաստը հանդիսացավ այն, որ Անդրկովկասում առաջին անգամ կուր-արաքսյան շերտի տակ բացվեց ավելի հին մշակութային շերտեր, վաղ երկրագործական մշակույթին բնորոշ առարկաներով:

Այս ամենը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ Անդրկովկասում մեկը մյուսի ետևից սկսվեցին պեղվել կուր-արաքսյան մշակույթից ավելի հին հուշարձաններ: Հենց Քյուլ-թեփեի պեղումները հիմք հանդիսացան Կովկասի երկրագործ-անասնապահական մշակույթների ուսումնասիրությունները սկսելու համար (Мунчаев 1975, 30-31):

Անդրկովկասի վաղ երկրագործական մշակույթների ուսումնասիրման գործում մեծ ավանդ են ներդրել Ա. Իեսինը, Օ. Աբիբուլանը, Ի. Նարիմանովը, Օ. Ջապարիձեն, Ա. Ջավախիշվիլին, Տ. Չուբինիշվիլին, Տ. Կիգուրաձեն, Ռ. Մունչանը, Կ. Կուշնարևան, Հ. Մարտիրոսյանը, Ռ. Թորոսյանը և ուրիշները: Նրանց կողմից Անդրկովկասի վաղ երկրագործական մշակույթի տարբեր խնդիրների շուրջ արժեքավոր դիտարկումներ են արվել՝ նպաստելով մշակույթի հետագա ուսումնասիրությանը:

Մինչև 1960-ական թ.թ. տարածված էր այն կարծիքը, որ Կովկասի երկրագործ-անասնապահական հնագույն մշակույթները հանդիսանում են Կուր-արաքսյան և Մայկոպյան մշակույթները: Հետագա ուսումնասիրությունները Կովկասի արտադրողական տնտեսաձևը և նրա հիմքի վրա առաջացած մշակույթը խորացրեց և մերձեցրեց Առաջավոր և Փոքր Ասիայի վաղերկրագործական մշակույթներին (Кушнарева, Чубинишвили 1970, 5; Кигурадзе 1976, 148-149):

1960-ական թ.թ. ներկայիս Ադրբեջանի արևմտյան շրջաններում Ի. Նարիմանովի կողմից պեղվեցին մեր տարածաշրջանում կարևոր նշանակություն ունեցող Շոմու-թեփե, Թոյրե-թեփե, Իլանլի-թեփե և այլ հուշարձաններ: Նրա կողմից ըստ այս հուշարձանների արվեցին առաջին ընդհանրացումները, առանձնացվեց Անդրկովկասի վաղերկրագործական հնագույն մշակույթը, որը նա անվանեց Շոմու-թեփեյան (Нариманов 1966, 123-126):

Վրաստանում նույնպես պեղվեցին վաղ երկրագործական մշակույթին վերաբերվող մի շարք հուշարձաններ: 1965-1969 թթ. Թբիլիսիի պետական համալսարանի և Վրաստանի պատմության թանգարանի համատեղ արշավախումբը ուսումնասիրություններ սկսեցին Մարնեուլի շրջանում (Օ. Ջափարիձե, Ա. Ջավախիշվիլի): Այստեղ 1964-1965 թթ. ուսումնասիրվեց Շուլավերի, իսկ 1967 թ. համաժամանակյա Իմիրիս գորա հուշարձանները (Кигурадзе 1976, 148-176):

Հայաստանում վաղերկրագործական հուշարձաններ ուսումնասիրվեցին Արարատյան դաշտում՝ Ծաղկունք, Խաթունարիս (այժմ՝ Ակնաշեն), Թեղուտ (ղեկավարներ՝ Հ. Հ. Մարտիրոսյան, Ռ. Մ. Թորոսյան) և այլն: Նշված հայտնագործությունները դրդեցին ուսումնասիրողներին վերանայել իրենց տեսակետներն ավելի վաղ փուլերի վերաբերյալ (Кушнарева, Чубинишвили 1970, 5; Кигурадзе 1976, 148-173): Այդ տարիներին, ինչպես նաև ապագայում պալեոլիթյան հուշարձաններ ուսումնասիրելիս նեոլիթյան մշակույթին վերաբերվող որոշակի

առարկաներ է առանձնացրել և դիարկումներ արել Բ. Երիցյանը, ուսումնասիրությունների մի մասը հրատարակվել են ավելի ուշ (Երիցյան և այլոք 2009, 33-39):

Փաստորեն Հայաստանում նոր քարի դարի վերաբերյալ առաջին համակարգված աշխատությունը Ս. Սարգսյանի աշխատանք էր, որում հեղինակը առանձնացնում է մի շարք նեոլիթյան հուշարձաններ՝ Արտին լեռան կայանները, Բառոժ, Զադա (նախակերամիկական նեոլիթ), Կոզակ բլուր (ներքևից երկու շերտերը), Մաշտոց բլուր, Տերտերի ձոր, Աղվեսի բներ, Սև բլուր I (կերամիկական նեոլիթ): Սակայն հեղինակը առարկաները ներկայացնում է առանց պատշաճ նկարագրության և գրանցման, նոր քարի դարը բնորոշելիս հեղինակը հիմնականում հենվում է հուշարձաններում բրգաձև միջուկների, հղկված և գայլիկոնված գործիքների առկայության, խեցեղենի բացակայություն փաստերի վրա (Սարգսյան 1969, 113-150):

Այդ տարիներին հրատարակված մի քանի հոդվածներում Հայաստանի նեոլիթյան մշակույթի վերաբերյալ ուրույն դիտարկումներ է անում Հարություն Մարտիրոսյանը (Մարտիրոսյան 1969, 191-208, Мартиросян 1970, 384): Արարատյան դաշտի վաղ երկրագործական բնակատեղիների ուսումնասիրման գործում մեծ ավանդ ունի վաղամեծիկ հնագետ Ռ. Թորոսյանը: Նա 1970-ական թթ. ուսումնասիրություններ է կատարել Ակնաշեն (նախկինում՝ Վերին Խաթունարիս) գյուղի տարածքում և հնավայրի 1,2-1,4 մետր խորությունից հայտնաբերված հյուսիս-միջագետքյան գունազարդ խեցու նմուշի և սեղանաձև միկրոլիթյան գործիքի առկայության հիման վրա շերտը թվագրել է ուշ նեոլիթյան և վաղ էնեոլիթյան ժամանակաշրջաններով (Թորոսյան 1971, 240-250):

1985-1989 թթ. Երևանի պետական համալսարանի հնագիտության գիտահետազոտական լաբորատորիայի Արարատյան դաշտի վաղ երկրագործական մշակույթները ուսումնասիրող արշավախումբը (ղեկավար՝ Գ. Արեշյան) պեղումներ կատարեց Մասիս բլուր (Ենգիջա) հնավայրում: Ձեռք բերված բոլոր տվյալների համադրումը թույլ տվեց Գ. Արեշյանին Մասիս բլուր բնակավայրի երկրորդ շինարարական հորիզոնը նախապես վերագրել զարգացած նեոլիթին (Արեշյան 1987, 4-7, 75-80):

1993 թ. լույս տեսած աշխատությունում Կարինա Կուշնարևան, Հարավային Կովկասի մեզոլիթյան և նեոլիթյան մշակույթները քննարկելիս որոշակի դիտարկումներ է անում նաև Հայաստանի նեոլիթյան մշակույթի վերաբերյալ (Кушнарева 1993, 8, 23):

Նեոլիթյան մշակույթի ուսումնասիրման սիստեմատիկ և նպատակային փուլը

Հայաստանում սկսվում է 1990-ական թթ. վերջերից, սակայն մեթոդական առումով հիմնականում շարունակվում է պեղումների ավանդական եղանակը (Ուիլերի մեթոդ):

1999-2004 թթ. հայ-ֆրանսիական համատեղ արշավախմբի կողմից (ղեկավարներ՝ Ռ. Բադալյան, Ք. Շատենյե) վերապեղվում են Առատաշեն (նկար 2) և Ակնաշեն (նկար 3) հուշարձանները (Бадалян и др. 2002, 5-12; Бадалян и др. 2004, 31-33; Бадалян и др. 2005, 34-49; Badalyan et al. 2004, 399-420; Badalyan et al. 2007, 37 – 61; Palumbi 2007, 63-76; Badalyan et al. 2010, 186-218): Բացարձակ թվագրման ժամանակակից մեթոդների կիրառումը թույլ են տվել հուշարձանի II շերտագրական մակարդակը ժամանակագրել մ.թ.ա. VII/VI հազ. սահմանագծով կամ մ.թ.ա. VI հազ. սկզբով, I շերտագրական մակարդակի համար հնարավոր ժամանակագրությունը մ.թ.ա. VI հազ. կեսից V հազ. կեսերն է (Бадалян и др. 2005, 38):

1998-2009 թ.թ. Հայաստանում համատեղ հայ-ֆրանսիական (ղեկավարներ՝ Բ. Գասպարյան, Ք. Շատենյե), հայ-անգլո-իռլանդական (Բ. Գասպարյան, Ռ. Պինհասի), հայ-ամերիկա-իռլանդական (Բ. Գասպարյան, Գ. Արեշյան, Ռ. Պինհասի), հայ-ավստրիական (Բ. Գասպարյան, Դ. Շեյֆեր) արշավախմբերի շրջանակներում սկսում են ուսումնասիրվել նաև Հայաստանի նեոլիթի վաղագույն փուլերի՝ նախակերամիկական նեոլիթի հուշարձանները: Այդ ուսումնասիրությունների շրջանակում հայտնաբերվել և ուսումնասիրության են ենթարկվել բազմաթիվ նորքաբեդարյան հուշարձաններ Ափնագյուղ 8 (Քմլո-2 քարայր կացարան) (նկ. 4), Քուչակ-1 ժայռածածկ (նկ. 5), Ծաղկահովիտ-1 ժայռածածկ, Գեղարոտ-1 բացօթյա հնավայր, Հովք-1 բացօթյա հնավայր, Ենոքավան-2 քարայր և այլն (Գասպարյան, 1997, 4, 5; Гаспарян и др. 2004, 49-50; Гаспарян и др. 2005, 17-27; Gasparyan 2007, 47-51, 130-133; Петросян и др. 2007, 12-21; Գասպարյան և այլոք 2009, 41-56; Երիցյան և այլոք 2009, 33-39): 2003 թ. Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում հետազոտություններ են կատարում հայ-ռուսական համատեղ արշավախումբը (Ս. Ասլանյան, Ռ. Մկրտչյան): Այս արշավախմբի կողմից պեղվող հուշարձաններից քննարկվող ժամանակաշրջանին վերաբերվում է Պեչկա (Круглая Шишка) քարայրը (նկ. 6):

Այս ուսումնասիրությունների արդյունքում հաջողվեց որոշակի դիտարկումներ կատարել Հայաստանի նեոլիթացման վերաբերյալ, որոշակի բաժանումներ կատարվեցին նեոլիթյան փուլի ժամանակագրական սանդղակում, մասնավորապես՝ Ապարանի գոգավորությունում (Քմլո 2 (Ափնագյուղ 8) քարայր, Քուչակ 1 ժայռածածկ) կատարված աշխատանքների շնորհիվ պարզվեց, որ գործ ունենք նեոլիթյան մշակույթի սկզբնափուլերի հետ (Ք.ա. XI-X հազ.), իսկ ի դեմս

Առատաշեն և Ակնաշեն հուշարձանների գործ ունենք նեոլիթյան մշակույթի ավարտական փուլերի հետ (Ք.ա.VI-V հազ.) (Arimura et al. 2010, 77-85):

Այսպիսով՝ Հայաստանի նոր քարի դարի ուսումնասիրությունը պատմությունը կարելի է բաժանել երեք փուլերի:

Առաջին փուլը կարելի է բնորոշել որպես առարկաների հավաքման և նրանց բնութագրման փուլ՝ ելնելով ընդունված համընդհանուր եվրոպական փուլաբաժանման սկզբունքներից և քարի դարի պարբերացման նախնական համակարգից (Ժ. Մորգան, Մ. Պանիչկինա, Ս. Սարգսյան):

Երկրորդ՝ կոնկրետ հուշարձանների ուսումնասիրման, տարատեսակ առարկաներից նեոլիթյան համալիրների առանձնացման և նրանց տեղային առանձնահատկությունների բնորոշման փուլն է: Այս փուլում առանձնացվեցին մի քանի հուշարձաններ՝ Խաթունարիս (այժմ՝ Ակնաշեն) (Ռ. Թորոսյան), Հատիս 10 (Հ. Ղազարյան), Մասիս բլուր (Ենգիջա) (Գ. Արեշյան): Հուշարձաններից ձեռք բերված առարկաների համեմատական վերլուծությունը թույլ տվեց Ակնաշենը և Մասիս բլուրը թվագրել զարգացած նեոլիթով, իսկ Հատիս -10-ը՝ նեոլիթի ավելի վաղ փուլով:

Երրորդ փուլը նշանավորվում է նեոլիթյան հուշարձանների համակարգված և նպատակային ուսումնասիրությունով, նեոլիթյան փուլի ժամանակագրական սանդղակում այդ հուշարձանների տեղայնացմամբ՝ Քմլո-2 (Ափնագյուղ-8) քարայր (Arimura et al. 2009, 17-19;), Քուչակ-1 ժայռածածկ, Առատաշեն, Ակնաշեն (Бадалян и др. 2002, 5-12. Бадалян и др. 2004, 31-33; Бадалян и др. 2005, 34-49; Badalyan et al. 2004, 399-420; Badalyan et al. 2007, 37 – 61; Palumbi 2007, 63-76):

A. PETROSYAN

IAE (Yerevan, Armenia)

THE STUDY OF NEOLITHIC IN ARMENIA

During the second half of 19th c. according to the corresponding specialists the territory of the Neolithic period was missing in the Caucasus or it took very short period there. The findings of Neolithic type were attributed to the periods of metal (Jaques de Morgan). According to an opposite opinion there were so many Neolithic monuments that approximately all stone tools with worked up and flat surface, some of the cyclopean fortresses (T.Toramanyan), petroglyphs (Ashkarabek Kalantar) were ascribed as Neolithic.

During his stay in Armenia in the beginning of 20th c. French archaeologist Jaques de Morgan collected tools of obsidian on the southern slopes of Aragats Mountain and its surroundings. Those findings were significant for the further research on the Stone Age of

Armenia, as in deed they were the first exact evidences of the existence of Stone Age on the territory of Armenia. Morgan before his travel to Aragats was stable in his opinion about the absence of even early stages of Stone Age on the territory of Caucasus. According to his opinion, even if there was Neolithic Period in Caucasus, it should last in a very short period of time which was mixed up with the Metal period. He had to change this opinion based on the findings after his survey. Analyzing the stone tools, he understood that they didn't represent a certain culture but they belonged to Mousterian, Upper Paleolithic and Neolithic periods by their typology. Leaning on the last thought Morgan ascribed those tools to Archeolithic (Upper Paleolithic) and Neolithic and dated them from late Quaternary to Metal Period. In the base of periodical division by Morgan there were the levels of patinisation of tools. The tools without patinisation he attributed to the Neolithic, and the objects with a surface not shinny patina he related to Archeolithic. After Morgan, M.Z. Panichkina analyzing the objects collected by Morgan, ascribes part of them to the early stage of Neolithic. During the later years conducted researches by different scientists enriched the knowledge about Neolithic stage, there were many publications, but the first systematic work on New Stone age was done by S.Sardaryan.

Analyzing the history of research on New Stone Age of Armenia it may be divided into three stages.

1. First Stage is characterized as the period of collecting and definition of the material which comes from accepted European standards of phase division and from preliminary system of Stone periodication (J. Morgan, M. Panichkina, S. Sardaryan).

2. Second Phase is the research on certain monuments Aknashen (R.Torosyan), Hatis-10 (H. Kasaryan), Masis Blur (G. Areshyan), separation of Neolithic material from the other materials and definition of their territorial uniqueness.

3. Third stage is significant for the targeted, systematic modern treatment during the research on Neolithic monuments by local and foreign specialists and it is important for definition of technical-morphological uniqueness of the production complexes, the place and the role of Armenian Stone Age in the World Stone Age: Kmlo-2 (Apnaghyugh-8), Kuchak 1 (B. Gasparyan), Aratashen, Aknashen (R. Badalyan).

LITERATURE

1. **Քալանթար Ա.** 1923, Հնագիտություն, Մասն Ա Նախապատմական Հնագիտություն, ձեռագրի իրավունքով, Համառոտումն կիսամյա դասընթացի, կարդացված Յերևանի ժող. համալսարանում, Պետական հրատարակչություն, Յերևան:
2. **Քալանթար Ա.** 1925, Քարե դարը Հայաստանում, Գրական, գիտական յեվ քաղաքական հանդես, գիրք հինգերորդ յեվ վեցերորդ, Երևան, Պետական հրատարակչություն, էջ 207-232:
3. **Թորամանյան Թ.** 1942, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան:
4. **Հալայան Ե.,** 1931, Դամբաների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Հրատարակություն Մելքոնյան ֆոնդի, Երևան:
5. **Սամուելյան Խ.** 1931, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատոր I, Քարե դար, Պետական հրատարակչություն, Յերեվան:
6. **Արեշյան Գ.** 1987, Մասիս բլուր բնակավայրի պեղումները, ԵՊՀ հնագիտական գիտահետազոտական լաբարատորիայի գիտական հաշվետվություն 1986 թ. հնագիտական արշավախմբի աշխատանքների մասին, Երևան, էջ 4-7, 75-81:
7. **Բայբուրդյան Ե.** 1938, Աշխատանքի գործիքները հին Հայաստանում (ըստ հայկական ԽՍՀ պետական պատմական թանգարանի նյութերի) ՀԽՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտի Տեղեկագիր, գիրք I, 197, 217:
8. **Գասպարյան Բ.** 1997, Մեզոլիթի նորահայտ հուշարձաններ Երևանի մարզում, Գիտական նստաշրջան Հայոց պատմության և մշակույթի հարցեր նվիրված հայագիտության հովանավոր, Հայաստանի ազգային հերոս, մեծ բարերար Ալեք Մանուկյանի հիշատակին, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, 4-5:
9. **Երիցյան Բ.** Պետրոսյան Ա., Գասպարյան Բ. 2009, Վահագնի-1 քարեդարյան բացօթյա հնավայրի ուսումնասիրության նախնական արդյունքները, Երևան 2 Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, էջ 33 – 39:
10. **Թորոսյան Ռ.** 1971, Նեոլիթ-էնեոլիթյան հողամշակութային մի քանի գործիքներ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2(53), Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, էջ 240-250:
11. **Թորոսյան Ռ.** 1976, Թեղուտիվադերկրագործականբնակավայրը (մ.թ.ա. IV հազարամյակ):
12. **Մարտիրոսյան Հ.** 1969, Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 3, Երևան, 191-208:
13. **Սարգսյան Ս.** 1969, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան,

14. Археология СССР (Энеолит СССР) 1982, отв. ред. **Массон В.М., Мерперт Н.Я.** Москва,
15. **Байбурдян Е.** 1933, Псевдонеолитические поселения Армении. - Проблемы истории материальной культуры 1-2, с. 39-42.
16. **Байбурдян Е.**, 1937а, Новые находки каменного века в Армении. - СА, 3, с. 206-208.
17. **Байбурдян Е.** 1937b, По поводу древней керамики из Шреш-Блур. - СА 3, с. 209-213.
18. **Бадалян Р., Ломбард П., Аветисян П., Шатенъе К.** 2002. Неолит-энеолитическая культура Арагатской равнины (по материалам поселения Араташен). - ՀՀՄ, #2, Երևան, «Գիտություն», էջ 5-12:
19. **Бадалян Р., Аветисян П., Ломбард П., Шатенъе К.** 2004, Неолитическое поселение Араташен, Археология, АЭФК. - Международная научная конференция: посвящается 90-летию юбилею академика **А. М. Апакидзе**, Тбилиси, с. 31-33.
20. **Бадалян Р., Аветисян П., Ломбард П., Шатенъе К.** 2005. Поселение Араташен (Неолитический памятник в Арагатской равнине). - ՀՀՄ, XIII (Նյութեր հանրագիտական գիտական նստաշրջանի), Երևան, Մուղնի, էջ 34-41:
21. **Гаспарян Б., Нагапетян С., Аракелян Д.** 2004. Местонахождения каменного века Апаранской котловины (РА), АЭФК. - Международная научная конференция: посвящается 90-летию юбилею академика **А. М. Апакидзе**, Тбилиси, с. 44-46.
22. **Гаспарян Б., Нагапетян С., Саркисян Г., Габриелян И.** 2005. Каменный век Таширского плато, ԵՊՀ: - Պատմության ֆակուլտետ, Տարեգիրք, Երևան, էջ 234-242:
23. **Гаспарян Б.** 2006. Очерк истории исследования памятников мезолита Армении /Հայ ազգայնության և հնագիտության խնդիրներ I, Երիտասարդ գիտնականների IX գիտաժողովի նյութեր: Երևան, Գիտություն, էջ 24-29:
24. **Дебец Г.** 1948. Палеоантропология СССР, Труды института этнографии имени Н.Н. Миклухо-Маклая, Новая серия, том IV. Москва-Ленинград, Изд-во Академии наук Союза СССР, с. 106-107.
25. **Кушнарера К., Чубинишвили Т.** 1970. Древние культуры южного Кавказа. (5-3 тыс. до н. э.). Ленинград, Наука.
26. **Кигурадзе Т.** 1976. Периодизация раннеземледельческой культуры восточного Закавказья. Тбилиси, Мецниереба, (на грузинском языке с русским резюме).
27. **Кушнарера К.** 1984. К проблеме Кавказского мезолита, - ՊԲՀ, 3, Երևան, էջ 45-58:
28. **Кушнарера К.** 1993. Южный Кавказ в IX-II тыс. до н. э., этапы культурного и социально-экономического развития. Санкт-Петербург.
29. **Мунчаев Р.** 1975, Кавказ на заре бронзового века. Москва.

30. **Мартirosян А.** 1970. Исследование пещер в ущелье р. Раздан и наскальных изображений в Гегамских горах и Шамираме. - АО 1969 года. Москва, Наука, с. 384.
31. **Нариманов И.** 1966, Древнейшая земледельческая культура Закавказья, в кн.: VII Международный конгресс доисториков и протоисториков, Доклады и сообщения археологов СССР, Москва, Наука, с. 121-126.
32. **Паничкина М.** 1946. Находка каменных орудий на Арагаце. - Տեղեկագիր ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի, էջ 55-60:
33. **Паничкина М.** 1948. К вопросу о верхнем палеолите в Армении. - Տեղեկագիր ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի 7, էջ 67-79:
34. **Потапов А.** 1928. Предісторичний Кавказ, Східний світ, 2. Харьков, с. 1-12.
35. **Потапов А.** 1925. К вопросу о путях распространения обсидиановых изделий в каменном веке из Закавказья на Север. - Второй Краеведческий Съезд Черноморского побережья и Западного Кавказа. Батуми, с. 40-41.
36. **Пиотровский Б.** 1949. Археология Закавказья (с древнейших времен до I тысячелетия до н.э.). - Курс лекций, Ленинград, Издательство Ленинградского государственного университета им. А. А. Жданова.
37. **Петросян А., Гаспарян Б., Колоне Д., Наапетян С., Аримюра М., Лиagre Дж.** 2007. Предварительные результаты изучения протонеолитической стоянки Гехарот-1 (Арагацотн). - Հայ ազգայնագիտության և Հնագիտության ինստիտուտ-3, էջ 12-21.
38. **Сардарян С.** 1971, Древнейшая история и культура Армении, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ереван.
39. **Сардарян С.А.** 1954. Палеолит в Армении. Ереван.
40. **Arimura M., Chataigner C., Gasparyan B.** 2009. Kml 2. An Early Holocen Site in Armenia, Neo-Lithics 2/09, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research. Berlin, p. 17-19.
41. **Arimura M., Badalyan R., Gasparyan B., Chataigner C.** 2010. Current Neolithic Research in Armenia, Neo-Lithics 1/10, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, Special Topic on Conflict and Warfare in the Near Eastern Neolithic. Berlin, p. 77-85.
42. **Badalyan R., Lombard P., Chataigner C., Avetisyan P.** 2004. The Neolithic and Chalcolithic Phases in the Ararat Plain (Armenia): The View from Aratashen, *in* Sagona A. (ed.), *A View from the Highlands, Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, ANES, Supplement 12, Louvain, Peeters, p.399-420
43. **Badalyan R., Lombard P., Avetisyan P., Chataigner C., Chabot J., Vila E., Hovsepyan R., Willcox G., Pessin H.** 2007. New data on the late prehistory of the Southern Caucasus. The excavations at Aratashen (Armenia): preliminary report, *in* B. Lyonnet (éd.), *Les cultures du*

Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère) - Leurs relations avec le Proche-Orient, Editions Recherche sur les Civilisations, CNRS Editions. Paris, p. 37-61.

44. **Badalyan R., Harutunyan A., Chataigner Ch., Le Mort F., Chabot J., Brocher J., Balasescu A., Radu V., Hovsepyan R.** The Settlement of AknashenKhatunarkh, A Neolithic site in the Ararat plan (Armenia): Excavation Results 2004-2009, TUBA-AR 13/2010, p. 185-218

45. **Gasparyan B.** 2007. Les gisements de la Préhistoire ancienne dans le Chirak, Dans les montagnes d' Arménie, 500 000 ans d' histoire avant notre ère, Rouen, Saint-Raphaël, p. 47-51, 130-133

46. **J. de Morgan** 1889. Mission Scientifique au Caucase, études Archéologiques & Historiques, t.I, Les premiers âges des métaux dans l'Arménie Russe, Paris, Ernest Leroux, Editeur.

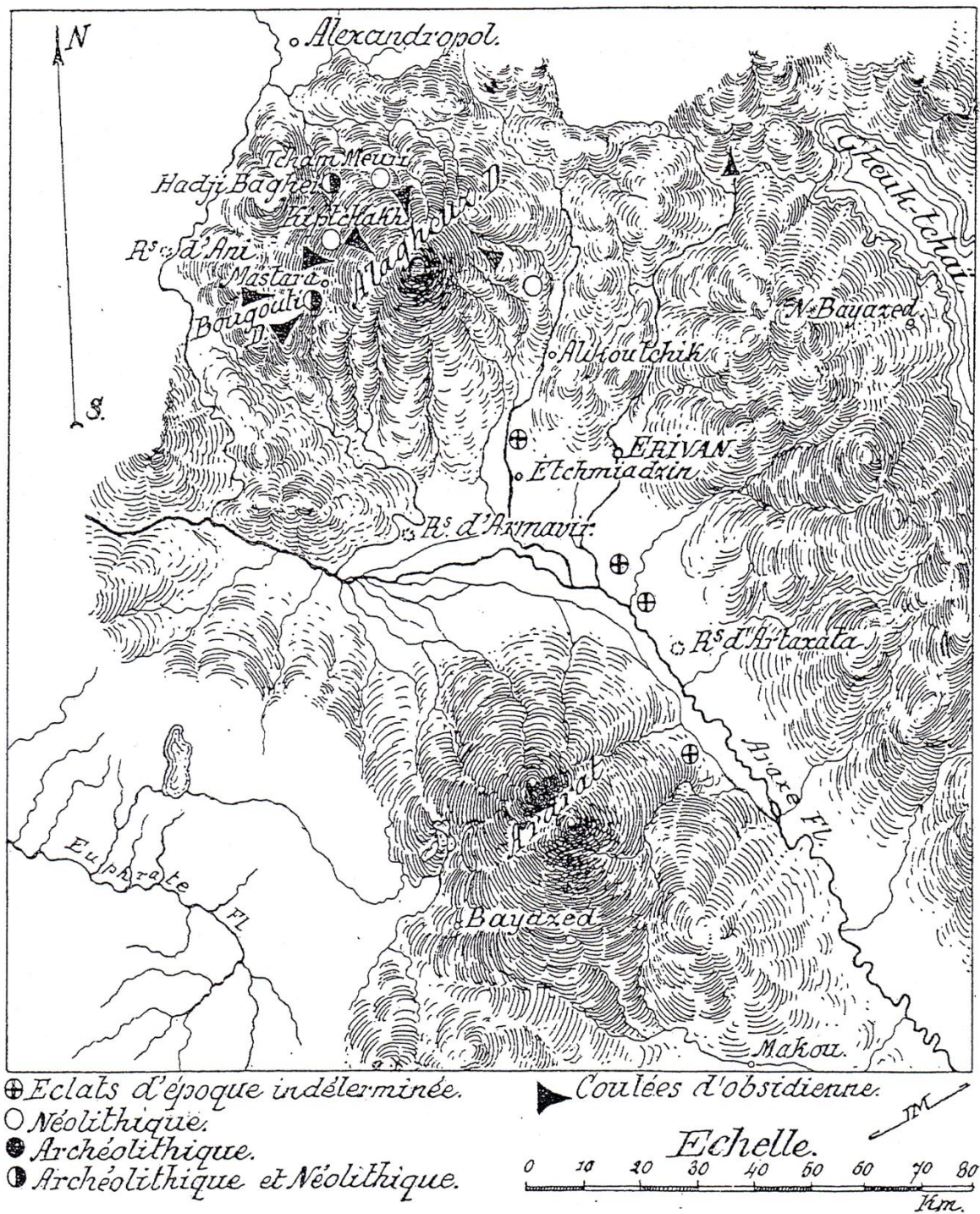
47. **Jacques de Morgan** 1889. Mission Scientifique au Caucase, études Archéologiques & Historiques, t. II Recherches sur les origines des peuples du Caucase Paris, Ernest Leroux, Editeur, 3-6.

48. **J. de Morgan** 1909. Les stations préhistoriques de L'Alagheuz, REAP, Paris, VI, 189-203.

49. **Kiguradze T., Menabde M.** 2004. The Neolithic of Georgia, *in* Sagona A. (ed.), *A View from the Highlands, Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 12, Louvain, Peeters, 345-398.

50. **Palumbi G.** 2007. A preliminary analysis on the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia), *in* B. Lyonnet (éd.), Les cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère) - Leurs relations avec le Proche-Orient, Editions Recherche sur les Civilisations, CNRS Editions, Paris, p. 63-76.

51. <http://amru.rekvizit.ru/index.htm>

Croquis topographique des pays de l'Ararat et de l'Alagheuz montrant la position des coulées d'obsidienne et des stations préhistoriques.

Նկ. 1. Ժ. Դը Մորգանի հրատարակած քարտեզը հավանական հուշարձանների տեղադրությամբ (ըստ Morgan 1909, 190):

Նկ. 2. Առատաշեն, IIc-IId մակարդակների ընդհանուր տեսքը
(ըստ՝ Badalyan et al. 2007, 42):

Նկ. 3. Ակնաշեն, պեղվող հատվածների ընդհանուր տեսքը
(ըստ՝ Badalyan et al. 2010, fig. 2-2):

Նկ. 4. Քասախի գետի այն հատվածը, որտեղ գտնվում են Ափնագյուղ 7 (Քմլո 1) և Ափագյուղ 8 (Քմլո 2) քարայրները:

Նկ. 5. Քուչակ 1 ժայռածածկ:

Նկ. 6. Պեչկա (Круглая Шишка) քարայր:

ՔԱՂԱՔԱԳՈՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐԸ ՆԱԽԱՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (ՊԱՐԲԵՐԱՑՄԱՆ ՓՈՐՁ)

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ: Հին և միջնադարյան Հայաստանը հայտնի էր բավական աշխույժ քաղաքային կյանքով, որի մանրամասները վերականգնվում են հայ և օտար պատմիչների բազմաթիվ տեղեկությունների և հնագիտական աղբյուրների միջոցով¹: Սակայն, մինչ այդ, քաղաքները Հայաստանում անցել էին երկարատև և բարդ մի ճանապարհ, որը հետ է գնում պատմության հնագույն շրջանները: Առանց այդ ճանապարհի ընթացքը իմաստավորելու՝ անհնարին կլինեք պատկերացնել հայկական քաղաքի տեսակը, առաջացման և զարգացման դրդապատճառները: Բավարար է ասել, որ հին Հայաստանի գրեթե բոլոր մեծ քաղաքները, և հատկապես մայրաքաղաքները (օրինակ՝ Արտաշատը, Դվինը, Անին, Անի-Կամախը) կառուցված են եղել հնագույն շրջանի բնակավայրերի և ամրոցների տեղում և նմանապես ունեցել են կարևոր նշանակություն: Ավելին. ինչպես հնագույն, այնպես էլ հին և միջնադարյան Հայաստանում նման են եղել կենտրոնական բնակավայրերի ընտրության տեղագրական չափանիշները և զարգացման հիմնական օրինաչափությունները: Այս իմաստով պատահական չէ նաև, որ հայ միջնադարյան պատմիչները մի շարք քաղաքային կենտրոնների (օրինակ՝ Արմավիրի) հիմնադրումը կապում էին հնագույն՝ նահապետական դարաշրջանի հետ: Ստորև փորձենք հետևել հայկական քաղաքի ձևավորման նախապատմությանը²:

¹ Տեքստն ընթերցելու և օգտակար դիտողություններ անելու համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Պ. Ավետիսյանին, Գ. Թումանյանին և Ա. Գնունուն:

² Հնագույն քաղաքի առաջացման և զարգացման խնդիրը (տեսության համար հմտ. Oppenheim 1968; Herzog 1997) Հայկական լեռնաշխարհի համատեքստում քիչ է լուսաբանվել: Բացի մի քանի ընդհանուր անդրադարձներից (Արեշյան, Ղաֆադարյան 1996; Массон 1997; Кушнарева 1997; Kushnareva 1997, հմտ. նաև Ջարյան 1986), առանձին քննարկման են ենթարկվել վաղ բրոնզի (Սիմոնյան, Գնունի 2004; Areshian 2005) և ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի (Аресян 1978; Biscione, Hmayakyan, Parmegiani 2002; Badalyan, Avetisyan 2007; Smith, Badalyan, Avetisyan 2009) դարաշրջանների իրողությունները, խնդիրը քննարկվել է մշակութային առնչությունների համատեքստում (հմտ. Փիլիպոսյան 1998; 2004): Հիշարժան են նաև հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների առաջացման խնդրի մասին դիտարկումները՝ հնագույն քաղաքի առաջացման համատեքստում (Периханян 1959; Манандян 1985):

Այս հոդվածի հիմքում ընկած են Բորիսյան 2000 և Bobokhyan 2008 աշխատանքների հիմնական արդյունքները:

Տեքստում հիշվող բնակավայրերի տեղադրության համար տես Kushnareva 1997; Biscione, Hmayakyan, Parmegiani 2002; Bobokhyan 2008; Badalyan, Avetisyan 2007; Smith, Badalyan, Avetisyan 2009 աշխատանքների մանրամասն քարտեզները:

Ինչքան հետ ենք գնում պատմության խորքերը, այնքան ավելի բարդ է դառնում մարդկային մտածելակերպի վերծանումը և այնքան ավելի ենք հասկանում հնագույն հասարակական երևույթների արդի սահմանումների պայմանականությունը: Այդպես է նաև «քաղաք» հասկացության պարագայում, երբ, փորձելով բնորոշել դա, մենք շատ հաճախ օգտագործում ենք ժամանակակից մտածողության կաղապարները: Մինչդեռ, ի տարբերություն մեր ժամանակների, հնում հատակ չէր գիտակցվում քաղաքի տարբերությունը այլ բնակավայրերի տեսակներից. այսպես, քաղաքը «հայտնագործող» միջազետքցիները ինչպես քաղաքը, այնպես էլ գյուղը բնորոշում էին միևնույն բառով (շումեր. URU, աքքադ. ālum):

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս հնագույն քաղաքի սահմանման պայմանականությունը: Այսպես, եթե մենք հին աշխարհում տարբերակենք դաշտավայրային, լեռնային, օազիսային կամ ծովային հասարակությունները, ապա նրանցից յուրաքանչյուրում քաղաքի ստեղծումն ու զարգացումը կարող էին ենթադրել տարբեր ճանապարհներ: Մեկում քաղաքը կարող էր ձևավորվել ոռոգովի երկրագործության, մյուսում՝ տաճարի կամ պալատի, երրորդում՝ առևտրի հիմքի վրա: Սակայն, չնայած տարբեր ուղիների առկայությանը, մասնագետները փորձում են առանձնացնել միասնական չափանիշեր, որոնցով հնարավոր կլինեք ընդհանրացնել հնագույն քաղաքի ձևավորման գործընթացը: Ըստ այդմ, քաղաքը բնորոշվում է համապատասխան պատմամշակութային և հասարակական-տնտեսական միջավայրում՝ այլ չափանիշերի հետ մեկտեղ, որոնց հանրագումարը կոչվում է «քաղաքակրթություն»: Այդպիսիների թվում հաճախ են հիշատակվում կոթողային ճարտարապետությունը, աշխույժ տնտեսությունը և առևտուրը, արհեստավոր-մասնագետների առանձնացումը, գրի և գիտության սաղմերի առկայությունը, զարգացած արվեստը, հասարակական անհավասարությունը և պետությունը (Գ. Չայլդ): Այս ամենի համատեքստում քաղաքը հանդես է գալիս որպես բարդ հասարակական հարաբերություններ ունեցող կազմակերպված տարածք, որին բնորոշ են՝

1. բնակավայրերի աստիճանակարգության մեջ կենտրոնական դիրքը,
2. կանոնավոր հատակագծով կառուցապատումը,
3. միջնաբերդը,
4. պաշտպանական համակարգը,
5. պալատը,
6. տաճարը,
7. բնակավայրից դուրս գտնվող դամբարանադաշտը,
8. արհեստագործական և գյուղատնտեսական կենտրոն լինելը,

9. հասարակական շերտավորումը,

10. աշխույժ առևտուրը:

Այսպիսով, քաղաքի ուսումնասիրությունը հանդես է գալիս որպես տվյալ հասարակության հաղորդակցության կառուցվածքի հետազոտություն և բազում նախադրյալներով պայմանավորված գործընթաց:

Առաջավոր Ասիան հանդիսանում է քաղաքի առաջացման հնագույն օջախը: Առաջավորասիական հնագիտության համատեքստում ընդունված է առանձնացնել նախաքաղաք, վաղ քաղաք և քաղաք հասկացությունները՝ ըստ քաղաքակրթական վերոհիշյալ հատկանիշերի հանդես գալու հաճախականության: Թեև Հայկական լեռնաշխարհը նախաուրարտական շրջանում ունի որոշ առնչություններ մերձպոնտոյան մշակութային աշխարհի հետ, սակայն հնագիտական տվյալները ընդգծում են նրա կապերի առաջավորասիական ուղղությունը, ինչը հիմք է ընձեռում մեզ կիրառելու հնագույն քաղաքի առաջացման և զարգացման առաջավորասիական (մասնավորապես Առաջավոր Ասիայի լեռնային հասարակություններին բնորոշ) տարբերակը:

Մինչ անցնելը քաղաքների առաջացման գործընթացի նկարագրությանը, կարևոր ենք համարում սահմանել մեր ուսումնասիրության պատմաաշխարհագրական գոտին՝ Հայկական լեռնաշխարհը: Սևան, Վան և Ուրմիա լճերի շրջակայքում տարածվող այս տարածքը հնագույն ժամանակներից սկսած, կազմել է ոչ միայն աշխարհագրական, այլև մշակութային ամբողջություն՝ հենված նրա կրողների արժեքային համակարգի ընդհանրության վրա: Անկախ նրանից, թե ինչ ժողովուրդներ են ապրել այս տարածքում, այն ցուցաբերել է զարգացման յուրահատուկ օրինաչափություններ, որոնք առավել մոտ են եղել մի կողմից կովկասյան մշակութային աշխարհին, մյուս կողմից՝ Փոքր Ասիայի կենտրոնաարևելյան, Սիրիա-Միջագետքի հյուսիսային և Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջաններին: Վերջին ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայկական լեռնաշխարհը բրոնզ-երկաթի դարերում և դրանից ավելի վաղ կարելի է բաժանել երեք ենթագոտիների.

1. արևմտյան, որը ներառել է վերին Եփրատի ավազանը (պատմական Ծոփք և Փոքր Հայք նահանգները), որին բնորոշ են եղել աշխույժ առնչություններ դեպի կենտրոնաարևելյան Փոքր Ասիա և հյուսիսային Սիրիա,

2. հարավային, որն ընդգրկել է Վանից հարավ ընկած շրջանները (պատմական Աղձնիք և Կորդուք նահանգները) և դրան բնորոշ են եղել կապեր հյուսիսային Միջագետքի ուղղությամբ,

3. կենտրոնական-հյուսիսարևելյան, մի քանի ենթագոտիներով հանդերձ (պատմական Այրարատ, Բարձր Հայք, Վասպուրական, Մոկք, Տուրուբերան, Տայք, Սյունիք, Ուտիք, Գուգարք, Արցախ, Փայտակարան, Պարսկահայք նահանգները), որին բնորոշ են եղել կապեր կովկասյան ուղղությամբ:

Այս երեք ենթագոտիները միմյանց հետ աշխույժ հաղորդակցվել են և յուրովի են ապրել ու վերապրել քաղաքի առաջացման և զարգացման ընթացքը:

ՆԱԽԱՔԱՂԱՔ: Արտադրող տնտեսության ի հայտ գալով **նոր քարի դարում** (մ.թ.ա. IX-VI հազ.) առաջացան վաղ երկրագործական հասարակությունները, որոնք զարգացման բավական բարձր մակարդակի հասան **պղնձի դարում** (մ.թ.ա. VI-IV հազ.), երբ հայտնաբերվեց մետաղի ձուլման գաղտնիքը: Վաղ երկրագործական հասարակություններում առաջին անգամ ի հայտ եկան կայուն նստակեցությամբ բնորոշվող բնակավայրեր, ճարտարապետություն, արհեստներ, որոնց զարգացման արդյունքում սկսվեցին ձևավորվել քաղաքային կյանքի սաղմերը:

«Նեոլիթյան հեղափոխությունը» տեղի ունեցավ Բարեբեր Կիսալունի շրջանում, որի կարևորագույն հատվածն էին կազմում Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային ենթագոտիները: Ընդհանրապես Հայկական լեռնաշխարհը գտնվում էր մշակովի բույսերի նախահայրենիքի շրջանում (Ն. Վավիլով): Վերջին տարիներին կատարված հայտնագործությունները ցույց են տալիս, որ արդեն մինչևեցեգործական նոր քարի դարում, և հատկապես մ.թ.ա. IX-VIII հազ., Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային ենթագոտիներում ձևավորվում է մի կենտրոն, որին բնորոշ են կոթողային մտածելակերպ, բարդ պաշտամունքային և նշանային համակարգ (Գյոբեկլիթեփե, Նևալիչորի, Չաֆերիյոյուկ, Հալանչեմի, Չայոնյութեփեսի): Այս համակարգում հատկապես կարևորվում է վերին Տիգրիսի հովտում գտնվող Չայոնյութեփեսի բնակավայրը, որի կառուցապատ տարածքը 3 հա էր: Ճարտարապետության զարգացման բարձր մակարդակի մասին է խոսում կայուն ձևերի կառույցների առկայությունը. նկատվում է ճարտարապետության գործառնության ճյուղավորման սկզբնավորումը Առաջավոր Ասիայում: Մանգաղի ներդիրները, ընտելացված կենդանիների առկայությունը, կազմակերպված կրոնական համակարգը, ի վերջո պղնձի մշակման առաջին փորձը հին աշխարհում վկայում են, որ մենք գործ ունենք նորքարեդարյան աշխարհի ամենազարգացած շրջաններից մեկի հետ: Չայոնյութեփեսիի մշակույթին բնորոշ որոշ հատկանիշներ, մասնավորապես քարե գործիքների մշակման եղանակը, հասնում են ներկայիս Հայաստանի տարածք (Քմլո, Գեղարտո I):

Մ.թ.ա. VI հազ. Հայկական լեռնաշխարհի ուրմիական շրջաններում տարածված էր Հաջիֆիրուզի հնագիտական մշակույթը, որը մասամբ աղերսներ է

ցուցաբերում հյուսիսային Միջագետքի հասունյան մշակույթի վաղ փուլին (Հաջիֆիրուզ, Յանիկթեփե): Մինչդեռ մ.թ.ա. VI-V հազ., Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և Հարավային Կովկասի կենտրոնական մասերում (Շուլավերիսգորա, Շոմութեփե, Գարգալարթեփեսի, Կոզյակբլուր, Առատաշեն, Ակնաշեն) տարածված էր շուլավերի-շոմութեփեյան տիպի մշակույթը, որ ժամանակակից էր հասունյան մշակույթի ուշ փուլին և հալաֆյան մշակույթին: Մ.թ.ա. VI հազ. երկրորդ և V հազ. առաջին կեսին Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքն ընդգրկվեց հյուսիսմիջագետքյան հալաֆյան մշակույթի ոլորտը, իսկ մ.թ.ա. V հազ. երկրորդ կեսին ողջ Հայկական լեռնաշխարհում տարածվում է հալաֆյան և հյուսիսուբեյդյան գունագարդ խեցեղենի խառնածին պղնձեդարյան համալիրը, որի բնակավայրերը հայտնի են Վանա լճի ավազանում (Թիլկիթեփե), Ադանիքում (Գիրիկիհաջիան), Խարբերդի դաշտում (Թյուլինթեփե), Արարատյան դաշտում, Սյունիքում (Քյուլթեփե I, Թեղուտ, Գողեձոր, Արենի) և Ուրմիայի շրջանում (Յանիկթեփե, Գեոյթեփե):

Ընդ որում, եթե արևմտյան և հարավային գոտիները լիովին ընդգրկված էին այդ մշակույթի ոլորտում, ապա կենտրոնական-հյուսիսարևելյանը գտնվում էր լոկ նրա ազդեցության տակ: Վաղ երկրագործական դարաշրջանի Հայկական լեռնաշխարհի մշակութային ենթագոտիները բնորոշվում են դաշտավայրերում տարածված արհեստական բլուր-բնակավայրերով՝ հում աղյուսից կամ կավածեփ կլոր (հիմնականում հյուսիսում), ուղղանկյուն (հիմնականում արևմուտքում և հարավում) կամ կլոր-ուղղանկյուն (հալաֆյան գոտի) կացարաններով:

Հայկական լեռնաշխարհի վաղ երկրագործական մշակույթների ընդերքում փաստագրվում են նախաքաղաքին բնորոշ մի շարք հատկանիշներ: Ստուգենք դրանց հանդես գալու հաճախականությունը:

1. Չնայած բնակավայրերի կառուցապատված տարածքների էական տատանումներին (0.25-ից մինչև 3-4 հա, միջինը՝ 1-1.5 հա), նրանց միջև չեն նկատվում տիպաբանական տարբերություն և աստիճանակարգություն: Որպես կանոն գետափերին գտնվող մի քանի փոքրիկ բնակավայրերի դասավորվածությունը մեկ հիմնական բնակավայրի (որում կարող էին բնակվել մինչև 800 մարդ՝ Շուլավերիսգորա) շուրջ պայմանավորված է տոհմացեղային ընդհանրությամբ:

2. Ընդհանուր առմամբ կառուցապատումը քառասյին է: Սակայն արդեն Չայոնյութեփեսին ներկայանում է որպես կազմակերպված բնակավայր, որտեղ որոշակի հատվածներ (բնակելի և արհեստագործական) իրարից անջատվում են: Մինչդեռ արհեստավորների թաղամասերն իրենց դասական ընկալմամբ բացակայում են: Որոշ բնակավայրերում պղնձի դարի վերջում առանձնանում են խեցեգործական վառարաններով կացարաններ (Ալիքեմեկթեփեսի): Տների ներսում առանձնացվում

են բնակելի, խոհանոցային և պահեստային տարածություններ (Հաջիֆիրուզ, Յանկիթեփե): Բնակելի համալիրները խմբավորվում են բնակավայրի կենտրոնական հրապարակի շուրջ (Շուլավերիսգորա, Շոմութեփե, Իմիրիսգորա): Խիտ կառուցապատված տներն անջատվում են միմյանցից բակերի և նեղ անցումների միջոցով, կառույցների միջև առաջանում են ազատ տարածություններ (Թեղուտ, Թյուլինթեփե): Պղնձի դարի վերջում, որոշ բնակավայրերի կենտրոնական մասում բնակելի համալիրները կանոնավոր կերպով տեղադրված են փողոցների գծով (Թյուլինթեփե):

3. Բնակավայրի կենտրոնը չի առանձնանում, բացակայում է միջնաբերդը:

4. Բնակավայրերը պարսպապատ չեն, սակայն դրանք շրջապատող արհեստական խանդակները կարող էին ունենալ նաև պաշտպանական նշանակություն (Արուխլո, Մասիսիբլուր):

5-6. Կոթողային ճարտարապետություն որպես այդպիսին (տաճար, պալատ) հայտնի չէ, սակայն առկա են համապատասխան մտածելակերպի տարրեր: Կոթողային պաշտամունքային շինությունների սկզբնավորման մասին վերջերս բացառիկ տվյալներ են ի հայտ եկել Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային շրջանների նախախեցեգործական նոր քարի դարի հուշարձաններում (Գյոբեկլիթեփե, Նևալիչորի, Չայոնյութեփեսի): Ավելի ուշ՝ պղնձի դարի վերջին փուլում, առկա են զանգվածեղ շինություններ, որոնք կարող էին ունենալ հասարակական նշանակություն (Քյուլթեփե I, Թյուլինթեփե), լինել տաճարներ (Դեղիրմենթեփե):

7. Դամբանային ճարտարապետություն, որպես այդպիսին, հայտնի չէ (թաղումները կատարել են բնակավայրի ներսում, հատակների տակ, փոսերում կամ կարասներում), թեև ուշ պղնձի դարից նկատվում է թաղման ծեսի և գույքի որոշակի բարդացում (Քյուլթեփե I, Քորուջութեփե, Շիկահող):

8. Դեռևս վաղ է խոսել արհեստագործական և գյուղատնտեսական կենտրոնների գոյության մասին, սակայն հայտնի են գյուղատնտեսական մթերքների պահեստներ/հորեր (Չայոնյութեփեսի, Հաջիֆիրուզ, Շուլավերիսգորա, Շոմու-թեփե, Առատաշեն, Թեղուտ, Ալիքեմեկթեփեսի): Հասարակական շինարարական աշխատանքների վկայություններ են բնակավայրերը շրջապատող կամ նրանց եզրին գտնվող վերոհիշյալ արհեստական խանդակները, որոնց հիմնական նպատակը, այնուամենայնիվ, ջրի պաշարի կուտակումն էր (Արուխլո, Շահթեփե, Մասիսիբլուր):

9. Հասարակական շերտավորում դեռևս չի նկատվում: Գտնված միջազենոքյան տիպի կնիքների դաջվածքները պղնձեդարյան խեցեղենի վրա (Գեոյթեփե,

Նորշունթեփե, Արուխլո) կարող են ակնարկել հասարակական շերտավորման սաղմերի ձևավորման մասին:

10. Նոր քարի և պղնձի դարերում տեղի են ունենում բավականին աշխույժ առևտրական և մշակութային փոխառնչություններ, որոնք հիմնականում ուղղված էին դեպի հյուսիսային Սիրիա և Միջագետք: Այս դարաշրջանի առևտրի հիմքը կազմում էր վանակատը, որով հարուստ էր Հայկական լեռնաշխարհը, և որտեղից այն արտահանվում էր գրեթե բոլոր ուղղություններով:

ՎԱՂ ՔԱՂԱՔ I: Սկսած մ.թ.ա. IV հազ. կեսերից՝ Հայկական լեռնաշխարհը թևակոխում է զարգացման որակապես նոր՝ **վաղ բրոնզի** (մ.թ.ա. XXXV-XXIV դդ.) փուլը, երբ տարածվում է կուր-արաքսյան մշակույթը: Այս ժամանակաշրջանը համապատասխանում է Միջագետքի պատմության ուշ ուրուկյան, ջեմդեթ-նասրյան և վաղ դինաստիական փուլերին: Սակայն, եթե կուր-արաքսյան մշակույթի կազմավորման սկզբնական փուլում այդ մշակույթը բնորոշ էր Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական-հյուսիսարևելյան շրջաններին, ապա արևմտյան և հարավային շրջաններում ուժեղ են հյուսիսսիրիա-միջագետքյան ազդեցությունները: Մասնավորապես մ.թ.ա. IV հազ. երրորդ քառորդում Ծոփքի հուշարձաններում (Թեփեջիք, Արսլանթեփե, Քորուջութեփե, Նորշունթեփե) տեսանելի է Ուրուկ IV (կամ շումերական) մշակույթի ազդեցությունը, ինչը նախ և առաջ առևտրական հարաբերությունների արդյունք էր: Կարծիք կա, որ ուրուկյան առևտրականները կարող էին մասամբ ներթափանցել նաև կենտրոնական-հյուսիսարևելյան գոտի: Ուշագրավ է այն, որ մ.թ.ա. III հազ. կեսերին, երբ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական-հյուսիսարևելյան շրջաններում կուր-արաքսյան մշակույթը անկում էր ապրում, Ծոփքում այդ մշակույթը ծաղկում էր: Մինչդեռ այս նույն ժամանակահատվածում Վանից հարավ ընկած գոտում ի հայտ են գալիս խոռոխական քաղաք-պետություններ, որոնք հյուսիսսիրիա-միջագետքյան կենտրոնների (Թել Բրակ, Թել Լեյլան, Թել Մոզան) անմիջական ազդեցության տակ էին գտնվում:

Ավելի քան մեկ հազարամյակ գոյատևած կուր-արաքսյան համակարգը կենտրոն ունենալով թերևս Արարատյան դաշտը, մ.թ.ա. III հազ. առաջին կեսին զրավել էր Բարեբեր Կիսալունի գրեթե ողջ գոտին՝ տարածվելով հյուսիսային Կովկասից մինչև Պաղեստին և արևմտյան Իրան: Կուր-արաքսյան հասարակական-մշակութային համակարգին բնորոշ էր նստակյաց տնտեսածը՝ զարգացած արորային երկրագործությամբ, անասնապահությամբ և արհեստներով: Հատկապես մեծ զարգացում ապրեց մետաղագործությունը. կուր-արաքսյաները օգտագործում էին մկնդեղային բրոնզ, սակայն արդեն մ.թ.ա. IV-III հազ. սահմանին ի հայտ են գալիս անագային բրոնզի առանձին նմուշներ (Թալին): Կապված աշխատանքի

հասարակական բաժանման նոր փուլի հետ՝ սկսվել էր արհեստների բաժանումը գյուղատնտեսությունից: Ի հայտ են գալիս առաջին ոսկե առարկաները: Օգտագործվում են անիվային փոխադրամիջոցներ, իսկ վաղ բրոնզի վերջում՝ դանդաղ պտտվող դուրգը: Կուր-արաքսյան բնակավայրերը տարածվում են դաշտավայրերում (մոխրաբլուրներ) և (նախա)լեռնային շրջաններում (կան նաև կիկլոպյան ամրոցներ), ունեն կլոր (հիմնականում հյուսիսում) և ուղղանկյուն (հիմնականում հարավ-արևմուտքում) կացարաններ: Սկսած մ.թ.ա. III հազ. կեսերից՝ լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային շրջանները հիշատակվում են միջագետքյան գրավոր աղբյուրներում որպես Վերին Երկիր և Սուբարտու:

Ընդունված է կարծել, որ այս ժամանակաշրջանում առաջացել են վաղ քաղաքին բնորոշ առաջին տարրերը: Մասնավորապես՝

1. Ձևավորվում է բնակավայրերի աստիճանակարգված համակարգ՝ կենտրոնական բնակավայրի (Էլառ, Շենգավիթ, Մոխրաբլուր, Մեծամոր, Այգեվան, Դվին, Աղթամիր, Նորշունթեփե) շուրջը՝ միջինում 6-10 արբանյակ-բնակավայրերի կենտրոնացման սկզբունքով, որոնք գտնվում են միմյանցից 2-8 կմ հեռավորության վրա: Որոշ կենտրոններ շրջակայքից վեր են խոյանում մոտ 50 մետրով (Էլառ): Կարելի է առանձնացնել փոքր (1-1.5 հա), միջին (3-5 հա), մեծ (6-10 հա) (Դվին, Էլառ) և բացառիկ դեպքերում մինչև 12 հա (Հառիճ, Նորշունթեփե) բնակավայրեր: Ենթադրվում է, որ Մեծամորը միջնաբերդից դուրս կարող էր ունենալ 30 հա տարածք (Է. Խանգաղյան): Սակայն արտաքին քաղաք, որպես այդպիսին, վաղ բրոնզում դեռ չէր ձևավորվել: Փոքր բնակավայրերում ապրում էին 200-300, մինչդեռ մեծերում՝ մինչև մի քանի հազար մարդ:

2. Առկա է կանոնավոր հատակագծով կառուցապատում (Մոխրաբլուր, Ջրահովիտ, Շենգավիթ, Հառիճ, Նորշունթեփե): Առանձնանում են կառուցապատման երկու սկզբունք՝ կացարանների կենտրոնացում մեկ ընդհանուր կենտրոնի կամ հրապարակի շուրջ (Պուլուր/Սաքյուլ, Քվացխեղեբի) և տների խմբավորում փողոցների երկու կողմերում (Մոխրաբլուր, Ջրահովիտ, Ագարակ, Նորշունթեփե, Թեփեջիկ): Ի հայտ են գալիս երկհարկանի տներ (Յանիկթեփե, Թեփեջիկ, Նորշունթեփե, Ջրահովիտ): Կարևոր է նաև արհեստավորների թաղամասերի ձևավորումը միննույն բնակավայրի տարբեր հատվածներում (Շենգավիթ, Ամիրանիսգորա, Քյուլթեփե II):

3. Հիշարժան է միջնաբերդի տիպի միավորների ի հայտ գալու հանգամանքը (Մեծամոր, Հառիճ, Էլառ, Շահլամա II, Թագավորանիստ, Նորշունթեփե, Թյուլինթեփե):

4. Առաջանում են պաշտպանական համակարգեր՝ կառուցված կամ չթրծված կավից (Մոխրաբլուր, Յանիկթեփե, Շրեշբլուր, Քյուլթեփե II, Թեփեջիկ), կամ

հավանաբար հսկա քարերից՝ կիկլոպյան շարվածքով (Շենգավիթ, Էլառ, Ծովակ, Ջյանբերդ, Հառիճ, Լճաշեն, Շահլամա II և III, ինչը սակայն դեռ պետք է հիմնավորել շերտագրական տվյալներով): Չթրծված կավից պարիսպները երբեմն ունեն կոթողային բնույթ և հասնում են մինչև մոտ 3 մ հաստության (Ադաբլուր): Որոշ բնակավայրերում կան ստորգետնյա անցումներ (Շենգավիթ, Էլառ):

5. Ի հայտ են գալիս պալատներ, որոնք գտնվում են բնակավայրի կենտրոնական վերին հատվածում (Արսլանթեփե, Նորշունթեփե, Թեփեջիկ): Նորշունթեփեի պալատական համալիրն իր չափերով ավելի մեծ էր, քան, օրինակ, անատոլիական Ահլաթլիբեկ կամ Կարաթաշ բնակավայրերի նման շինությունները, իսկ տեղական իշխանավորի ամրացված տարածքը հասնում էր Տրոյա II-ի համապատասխան տարածքի չափերին և ստեղծվել էր սիրիա-միջագետքյան քաղաքների հետ անմիջական շփումների միջավայրում:

6. Հայտնի են ուրույն ճարտարապետությամբ բնորոշվող ծիսա-պաշտամունքային կառույցներ/սրբարաններ/տաճարներ (Մոխրաբլուր, Շենգավիթ, Ջրահովիտ, Հառիճ, Քոսիճոթեր, Թալին, Քորուջուրեփե) և «ծիսական տարածքներ», որոնք գրավում են մեծ մակերեսներ (Ագարակի ժայռահարթակի տարածքը՝ մոտ 200 հա): Դրանք գտնվում են բնակավայրում կամ բնակավայրից դուրս: Ի հայտ են գալիս պաշտամունքային հարթակներ դամբարանադաշտերի համակարգում (Թալին): Մոխրաբլուրի III հորիզոնի կենտրոնական հրապարակում վեր խոյացող տաճարը զատորոշված է բնակելի կառույցներից: Դա տուֆե մշակված քարերով կառուցված քառանկյուն շինություն է, որի վրա տեղադրված է մոտ 4 մ միակտոր բազալտից գոհասեղան և համեմատելի է անատոլիական Բեյջեսուլթանի համապատասխան կառույցի հետ:

7. Վաղ բրոնզում առաջանում է կոթողային հոգևոր ճարտարապետության մինչ այդ անհայտ մի բնագավառ՝ դամբանային ճարտարապետությունը (դամբանաբլրային կառույցներ և նրանց մեջ ամփոփված քարաշեն բարդ կառուցվածքներ (Թռեղք, Ջրվեժ, Ծաղկալանջ, Թալին, Մայիսյան, Բերքաբեր, Արսլանթեփե): Կարևոր է դամբարանադաշտերը բնակավայրերից դուրս բերելու հանգամանքը:

8. Որոշ բնակավայրեր հանդես են գալիս որպես արհեստագործական՝ մասնավորապես մետաղագործական (Կառնուտ, Գառնի, Ջաղացատեղ, Բաբադերվիշ, Խանթեփե) և խեցեգործական (Լորուտ, Վելիքենտ) կենտրոններ: Հայտնի են նաև մետաղագործությամբ մասնագիտացված բնակավայրեր (Ֆիոլետովո, Մարգահովիտ) և շահագործվող հանքավայրեր (Քաջարան): Հացահատիկի հորերի, հասարակական շտեմարանների և մառանների առկայության հանգամանքը վկայում

է երկրագործական կենտրոնների ի հայտ գալու մասին (Յանիկթեփե, Էլառ, Ջրահովիտ, Շենգավիթ, Բաբադերվիշ, Արսլանթեփե, Նորշունթեփե): Մի շարք կենտրոնական բնակավայրերի շուրջ հայտնի են ոռոգման համակարգեր/ջրամբարներ (Մոխրաբլուր, Շենգավիթ, Սղնախներ): Հասարակական մեծածավալ աշխատանքների վկայություն է նաև խանդակների առկայությունը (Նորաբաց):

9. Ակնհայտ հասարակական շերտավորում նկատվում է հատկապես կուր-արաքսյան մշակույթի գոյության վերջին փուլում (Նորշունթեփեի պալատը): Իսկ մինչ այդ ունեցվածքային շերտավորման մասին քիչ տվյալներ են հայտնում դամբարանները (Արսլանթեփեի «արքայական» դամբարանը, Քվացխեւլայի և Ամիրանիսգորայի «քրմերի» դամբարանները), սակայն ակնարկում են կնիքները (Օգնի, Նորշունթեփե), տարբեր եղանակներով կառուցված բնակարանները և նրանցում հայտնաբերված գույքային տարբերությունները (Քյուլթեփե I, Շենգավիթ), տների մերձակայքում առկա տնտեսական շինությունները և հորերը (Շենգավիթ, Գառնի), տաճարները (Մոխրաբլուր), գանգվածեղ պարիսպների կառուցման ժամանակ օգտագործված աշխատուժի կիրառումը (Մոխրաբլուր, Հառիճ), ինչպես նաև առանձին գանձերի առկայությունը (Երևան, Արսլանթեփե, Թյուլինթեփե):

10. Տեսանելի են աշխույժ առևտրատնտեսական փոխառնչություններ հարակից շրջանների հետ: Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ էր բնական հանածոներով, մանավանդ մետաղով: Նկատելի է մետաղի մեծ արտահոսք դեպի հյուսիս՝ հարավոռուսական տափաստանային գոտի: Ինչ վերաբերում է հարավին, ապա ուրուկյան առևտրական գաղութները մ.թ.ա. IV հազ. վերջերին ուղղված էին լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային շրջանների հումքի աղբյուրներին: Ծովքում ուրուկյան առևտրականների կենտրոնն էր Թեփեջիքը, որտեղ կենտրոնացած միջազգետքցի առևտրականները վերահսկում էին հումքի արտահանումը: Վերջնականապես ուրուկցիներին դուրս մղելով լեռնաշխարհից՝ կուր-արաքսյան մշակույթի կրողները ստեղծեցին առևտրատնտեսական ուրույն համակարգ, որում հատկապես նշանակալի էր Ծովքի դերը: Ծովքում կային բուն կուր-արաքսյան (Պուլուր/Սաքյուլ) և սիրիա-միջազգետքյան ազդեցության (Նորշունթեփե, Քորուջութեփե) կենտրոններ, որոնք միջնորդի դեր էին կատարում լեռնաշխարհի մյուս շրջանների համար: Ծովքի կենտրոնների առնչությունների աստիճանական թուլացումը հարավ-արևմուտքի և աշխուժացումը Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական-հյուսիսարևելյան շրջանների հետ կարելի է բացատրել որպես շահավետ առևտրի արդյունք: Հասնելով կենտրոնաարևմտյան Իրան՝ կուր-արաքսցիները, ըստ էության, գրավում են Խորասանի ճանապարհի հիմնական

հատվածը: Քաղաքային կյանքի զարգացման տեսանկյունից էական նշանակություն կարող էին ունենալ կուր-արաքսցիների անմիջական շփումները սիրիա-պաղեստինյան մշակույթների հետ, որոնք վաղ բրոնզ II-III-ում աշխույժ քաղաքային կյանքի օջախներ էին: Կուր-արաքսյան առևտրական համակարգը սկսեց անկում ապրել մ.թ.ա. XXV- XXIV դդ.՝ հյուսիսսիրիական հայտնի քաղաք Էբլայի հզորացմամբ, որն իր ձեռքը վերցրեց Առաջավոր Ասիան Եգիպտոսին կապող առևտրական կարևոր ճանապարհների վերահսկողությունը, որի գլխավոր մայրուղիներից մեկն անցնում էր Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային շրջաններով: Աքքադի արքա Նարամ Սուենի (մ.թ.ա. XXIII դ. երկրորդ կես) արշավանքները Հայկական լեռնաշխարհի հարավ (որտեղ նա Տիգրանակերտից ոչ հեռու գտնվող Պիր Հուսեյն գյուղի մոտ թողել է իր արձանագրությունը) վերջ դրեցին Էբլայի մենաշնորհին և Միջագետքի համար մատչելի դարձրին վերինեփրատյան պղնձի առևտրի ճանապարհը: Վաղ բրոնզի վերջի տնտեսական կյանքի վերելքը Ծովք-Փոքր Հայք գոտում որոշ մասնագետներ կապում են քաղաքական առևտրական համակարգի ստեղծման հետ:

ՎԱՂ ՔԱՂԱՔ II: Մ.թ.ա. III հազ. վերջն Առաջավոր Ասիայում բնակավայրերի և քաղաքային կյանքի անկման մի շրջան էր՝ կապված կլիմայական փոփոխությունների և էթնիկ տեղաշարժերի հետ: Եվ չնայած մ.թ.ա. II հազ. առաջին կեսին (հատկապես երկրորդ քառորդում) իրավիճակը կայունացավ, սակայն առաջավորասիական տարբեր ենթագոտիների համար շարունակում էր բնորոշ մնալ մշակութային մեկուսացվածությունը: Այս գործընթացից զերծ չմնաց նաև Հայկական լեռնաշխարհը: Տնտեսական ճգնաժամը և նոր էթնիկ խմբերի հայտնվելը լիովին փոխեցին կուր-արաքսյան մշակույթի ժամանակաշրջանի պատմամշակութային և ժողովրդագրական միջավայրը: Նախկին բազմաթիվ վաղ քաղաքային բնակավայրերի տեղում առաջացան դամբարանադաշտեր: Տեղաբնիկ և եկվոր ցեղերի միաձուլումից ձևավորվեցին **միջին բրոնզի** (մ.թ.ա. XXIV-XVI դդ.) մշակույթները, որոնց բնորոշ էր բոլորովին այլ հասարակական-քաղաքական տնտեսաձև՝ անասնապահության գերակայությամբ: Սրա հետ մեկտեղ նկատվում են մի շարք առաջադիմական նորամուծություններ, որոնց թվում հատկապես հիշատակելի են քաղաք-պետությունների ի հայտ գալը, անագաբրոնզի, թանկարժեք մետաղների և ոսկերչության, արագ պտտվող դուրգի լայն կիրառությունը, ինչպես նաև ձիաբուծության զարգացումը:

Վաղ և միջին բրոնզի սահմանին Հայկական լեռնաշխարհում տարածվում են դամբանաթմբային մշակույթները, ապա նկատվում է ակնհայտ մշակութային բազմազանություն: Այսպես, հյուսիսային շրջաններում ձևավորվում են գունազարդ

խեցեղենի չորս ազգակից մշակութային խմբեր՝ թռեղք-վանաձորյան, սևան-ուզերլիկյան, կարմիր-բերդյան, կարմիր-վանքյան: Ծովք-Փոքր Հայք գոտում առաջանում է տեղային մշակութային մի օջախ, որը ցուցաբերում է մասնակի սիրիա-միջագետքյան և անատոլիական առնչություններ: Մինչդեռ Վանից հարավ ընկած շրջաններում ևս ի հայտ է գալիս տեղային մշակութային մի գոտի, որին բնորոշ են կապեր հյուսիսային Սիրիայի և Միջագետքի, մասամբ էլ՝ Վանի և Մուշի շրջանների հետ: Հայկական լեռնաշխարհի քաղաք-պետությունները բավական հաճախ հիշատակվում են սիրիա-միջագետքյան գրավոր աղբյուրներում (արևմտյան գոտում՝ Ծուպանա, Դեզիշանա, Խախում, հարավային գոտում՝ Նիխրիա, Կադմուխի, Շինամու. ավելի սակավ են հիշատակվում կենտրոնական շրջանները. Շուխնա՝ Էրզրումի, Ապիշլա՝ Վանի, Ուլիվի՝ Մուշի, Զամուա՝ Ուրմիայի շրջակայքում):

Հայկական լեռնաշխարհի միջինբրոնզեդարյան մշակույթները համեմատաբար աղքատ են բնակավայրերով, հատկապես՝ միջին բրոնզի սկզբնական փուլում: Սակայն գնալով նրանց թիվն ավելանում է սկսած մ.թ.ա. XIX դ. կեսերից (միջին բրոնզ II) և հատկապես մ.թ.ա. XVII-XVI դդ. (միջին բրոնզ III): Ծովք-Փոքր Հայք (Քորուջութեփե, Նորշունթեփե, Թեփեջիք, Արսլանթեփե) և Աղձնիք-Կորդուք (Ուչթեփե, Քենանթեփե, Գիրիջանո, Զիարեթթեփե) ենթաշրջաններում դրանք ներկայացված են մոխրաբլուրներով: Կենտրոնական և հյուսիսարևելյան ենթագոտու լեռնային և նախալեռնային շրջաններում տարածված են կիկլոպյան ամրոցներ (Զաղացատեղ, Բեշտաշեն, Հառիճ, Կարմիր բերդ, Կարմիր վանք, Գառնի, Մեծամոր, Էլառ, Լոռի բերդ, Շիշբլուր, Լեռնակերտ, Ոսկեվազ, Քարի դուռ, Շաղատ, Ույծ), իսկ դաշտավայրային և տափաստանային շրջաններում՝ մոխրաբլուրներ (նախիջևանյան Քյուլթեփե I և II, Շորթեփե, Գարաքյոփեքթեփեսի, Այգեվան, Մուխանաթթափա, Ուզերլիկթեփե): Բնակավայրերի այս շարքը շարունակվում է նաև կենտրոնական Հայաստանում, որտեղից հայտնի են Սոսիոյուկ, Նուրետին, Սարիվելի (Կարին), Հին Նորգյուղ, Վան Հավսազի, Կարաքյունդյուզ, Թիլկիթեփե, Վան Կալե (Վան), Աթաբինդի (Աղրի), Զայգեղի, Յիլանկալե (Մուշ), Հայդարկալե (Խլաթ) բնակավայրերը: Սրանցից հատկապես հիշարժան են Հին Նորգյուղ և Յիլակալեսի բնակավայրերը, որոնք իրենց հատակագծով աղերսներ են ցուցաբերում Լոռի բերդին, Ուզերլիկթեփեին, Քյուլթեփե II-ին: Փոքրածավալ պեղումները վերոհիշյալ բնակավայրերում ցույց են տալիս, որ նրանցում բնակության հետքերը սակավ են: Քարե հիմքով և հում աղյուսե պատերով ուղղանկյուն սովորական կացարաններում ի հայտ են գալիս երկրագործության մասին վկայող նյութեր, սակայն աշխույժ քաղաքային կյանք պատկերող տվյալներ կենտրոնական-հյուսիսարևելյան գոտում կարծես բացակայում են: Քաղաքային կյանքի կենտրոններ (հիմնականում միջին բրոնզի երկրորդ և երրորդ փուլերում)

պիտի որ լինեին հատկապես Նախիջևանի տարածքի բնակավայրերը, որտեղ ի հայտ են գալիս սիրիա-անատոլիական ճարտարապետության մասին վկայող փաստեր (Քյուլթեփե II, Չալիանկալե) և որոնք աշխույժ առնչությունների մեջ պիտի որ գտնվեին Ուրմիայի (Գեոյթեփե, Յանիկթեփե, Դինխաթեփե, Հաֆթավանթեփե, Քոթրդլարթեփե) կամ Ծոփքի (Քորուջութեփե, Իմիկուշաղի) համանման բնակավայրերի հետ: Նշված բնակավայրերը հիմնականում փոքրածավալ են՝ 2-5 հա: Քյուլթեփե II-ը զբաղեցնում է 10 հա մակերես, ունի կրկնապարիսպ աշտարակներ՝ որմնահեցերով և միջնաբերդով: Կան նաև այնպիսիները, որոնք բնակարանների շարունակական ամբողջություն են և տարածվում են ընդհուպ մինչև 200 հա մակերեսի վրա (Լոռի բերդ՝ ըստ Ս. Դենջյանի): Ինչքանով են միջինբրոնզեդարյան բնակավայրերը համապատասխանում քաղաքի հայեցակարգին:

1. Բնակավայրերի միջև անշուշտ պիտի որ գոյություն ունենար որոշակի աստիճանակարգություն, ինչը սակայն համեմատելի չէ նախորդ և հաջորդ ժամանակաշրջանների հետ: Այս իմաստով հատկապես աչքի է ընկնում Խարբերդի դաշտը, ուր միջին բրոնզում կենտրոնական բնակավայր է դառնում Քորուջութեփեն, որի շուրջը խմբվում են մի շարք այլ բնակատեղիներ:

2. Կան նաև կանոնավոր հատակագծով կառուցապատման (Քյուլթեփե II, Չալիանկալե, Քորուջութեփե), այդ թվում՝ փողոցների առկայության (Նորշունթեփե, Քյուլթեփե II) մասին խոսող փաստեր: Արհեստավորների թաղամասեր փաստագրված են հատկապես զարգացած բնակավայրերում (Քյուլթեփե II, Քենանթեթե, Թեփեջիք): Առկա են տվյալներ արհեստավորների՝ միջնաբերդից դուրս բնակվելու մասին (Քյուլթեփե II):

3. Բնակավայրերի կենտրոնական հատվածում գոյություն են ունեցել միջնաբերդեր, որոնք շրջապատված են եղել պարսպով (Ուզերլիկթեփե, Քյուլթեփե II): Կան տվյալներ պարիսպներից դուրս արտաքին բնակելի թաղամասերի գոյության մասին (Քենանթեթե, Քյուլթեփե II, Շադատ I):

4. Բնակավայրերը պաշտպանված են եղել զանգվածեղ քարերով կառուցված (կիկլոպյան ամրոցներ՝ Կարմիր բերդ, Լոռի բերդ, Շահլամա I և II, Սոթք 2, մոխրաբլուրներ՝ Քորուջութեփե, Իմիկուշաղի) կամ աղյուսաշար (Ուզերլիկթեփե) պարիսպներով: Ատամնավոր պարիսպներով պաշտպանական համակարգեր են ունեցել Նախիջևանի բնակավայրերը (Չալիանկալե):

5. Պալատական համալիրներ հայտնի չեն (հմմտ. այնուամենայնիվ Նորշունթեփեի «մեծածավալ շինությունը» կամ Թեփեջիքի «կոթողային պատերով շինությունը»): Սակայն սեպագիր ակզենադբյուրները վկայում են Հայկական

լեռնաշխարհի վերինեփրատյան և վերինտիգրիայան շրջաններում (Խախում, Մամուխա, Թեգարամա, Նիխրիա) պալատների գոյության մասին:

6. Տաճար-սրբարաններ հայտնի են որոշ բնակավայրերում (Քյուլթեփե II): Տաճար են հիշատակում գրավոր աղբյուրները Կորդուքում (Կուրդա): Սրբարանի դեր կարող էին կատարել դամբարանները: Պատահական չէ, որ վերնախավային որոշ դամբարաններ/կուրգաններ ունեն ծխական ճանապարհներ (Թռեղք), ինչպես հինարևելյան մի շարք երկրներում: Ծխական գոտիներ կարող էին կազմել բնակավայրերի կամ դամբարանադաշտերի համատեքստում հանդես եկող կանոնավոր շարվածքով մենհիրները (Ջորաց քարեր) և ընդհանրապես մեգալիթյան հուշարձանները (այդ թվում՝ վիշապաքարերը):

7. Միջին բրոնզի կոթողային ճարտարապետությունը հիմնականում ներկայացված է «արքայական» դամբանային կառույցներով: Միջին բրոնզի առաջին (դամբանաթմբային մշակույթների) փուլում տարածվում են 25-80 մ տրամագծով դամբանաբլուրներ, որոնք ունեն գերանակապ պատերով և ծածկով դամբանախցեր (Մարտղոփի, Բեդենի, Ջողագ): Հաջորդ (թռեղք-վանաձորյան) փուլում 11-13 մ բարձրության, 140 մ տրամագծով և մինչև 170 մ² ներքին դամբանասրահներով հսկայածավալ դամբանաբլուրները (Թռեղք, Լոռի բերդ) կոթողային մտածելակերպի ակնհայտ վկաներ են: Դամբանային կառույցներից կազմավորվել են «մեռյալների քաղաքներ» (Ջորաց քարեր, Դրդի, Չորաթան), որոնք խտությամբ լցված են անցուղիների երկարությամբ դասավորված դամբարաններով:

8. Կան որոշ տվյալներ արհեստագործական և մասնավորապես մետաղագործական (Ուզերլիկթեփե, Քենանթեփե, Թեփեջիք) և գյուղատնտեսական (Ուզերլիկթեփե, Թեփեջիք, Իմիկուշաղի) կենտրոնների գոյության մասին: Ի հայտ են գալիս աղի արդյունահանման մասին տվյալներ (Քյուլթեփե II-ի շահագործած Դուզդաղի աղահանքը): Հայտնի են ոռոգման համակարգեր/ջրմուղի խողովակներ (Թեփեջիք):

9. Միջին բրոնզի դարը ընդգծված հասարակական անհավասարության ժամանակաշրջան է, երբ առանձնանում է ազդեցիկ վերնախավ, որը փորձում է նմանակել սիրիա-միջագետքյան և կենտրոնաանատոլիական իշխանական արժեքները և ակնհայտ առնչություններ ունի այդ գոտիների վերնախավի հետ (Թռեղքի և Քարաշամբի արծաթե անոթները՝ հինարևելյան պատկերագրությանը բնորոշ առանձնահատկություններով): Վերնախավային դամբանաթմբային կառույցների («արքայական դամբարաններ») կերտման ժամանակ օգտագործված մարդկային ռեսուրսների ծավալը (մինչև 48000 մարդ-օրեր) չի զիջում միջագետքյան վաղ քաղաքային ժամանակաշրջանի տաճարների կառուցման ընթացքում ծախսված

համապատասխան ծավալներին, ինչը վկայում է առաջնորդների ձեռքին կուտակված հսկայական իշխանության և ստրկության գոյության մասին:

10. Միջին բրոնզը նաև աշխույժ առևտրատնտեսական փոխառնչությունների շրջան էր: Մ.թ.ա. II հազ. սկիզբը նշանավորվեց հյուսիսային Միջագետքի (Աշուրի) և կենտրոնական Անատոլիայի (Քանեշի) միջև տեղի ունեցող կազմակերպված առևտրով, որին մասնակցում էին նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային շրջանները: Այդ համակարգում գոյություն ունեին երկու տիպի առևտրական բնակավայրեր.

ա) կարում (karum), որը շուկա էր և, տեղադրված լինելով բուն քաղաքից դուրս, կառավարվում էր պետական կամ համայնական կառույցի միջոցով,

բ) վաբարտում (wabartum), որը ևս առևտրականների ժամանակավոր բնակատեղի լինելով հանդերձ՝ ենթարկվում էր կարումին:

Այսպես, միջագետքցիները Տավրոսից անդին ընկած շրջաններում ներմուծեցին միջագետքյան քաղաքի կառուցվածքային տարրեր (միջագետքյան քաղաքը բաժանված էր երեք մասի. պարսպապատ բուն քաղաքը, պարսպից դուրս գտնվող արվարձանները և առևտրականների թաղամասը՝ կարումը): Կապաղովկյան առևտրի կառուցակարգերի ուսումնասիրությունը կարևոր է մեզ համար ոչ միայն այն պատճառով, որ արևմտյան և հարավային Հայաստանի մի շարք քաղաք-պետություններ եղել են/ունեցել են կարումներ (Դուրխումիտ, Նիխրիա, Խախում. ընդ որում՝ վերջինս համադրվում է Նորշունթեփեին) և վաբարտումներ (Սամուխա, Տուխպիա), այլ նաև՝ այն պատճառով, որ միջագետքցիների մուտքը Կապաղովկիա և Հայկական լեռնաշխարհի մեծապես նպաստեց նոր քաղաքային բնակավայրերի զարգացմանը: Որոշ հեղինակների կարծիքով կապաղովկյան առևտրի համակարգը կուր-արաքսյան մշակույթի կրողների կողմից հիմնված առևտրական համակարգի հաջորդն էր, սակայն շատ ավելի ընդգրկուն էր: Միջագետքցիները կարումներ և վաբարտումներ կարող էին ստեղծել նաև Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական-հյուսիսարևելյան շրջաններում: Սակայն քանեայան տեքստերում չեն հիշատակվում համապատասխան տեղանուններ, ինչը կարող է վկայել այն մասին, որ տվյալ շրջաններն անուղղակիորեն են մասնակցել այդ առևտրին: Այստեղ, թերևս, գոյություն ունեին առևտրականների հավաքակայաններ, որոնք հեռավոր նմանություններ կարող էին դրսևորել կարում-վաբարտումներին: Այդպիսի հավաքակայանի նախատիպ էր նախիջևնյան Քյուլթեփե II-ը: Պեղումները ցույց են տվել, որ առևտրականները և արհեստավորները այստեղ բնակվել են միջնաբերդից դուրս, ինչպես Քանեսում: Ի դեպ, նման իրավիճակ է արձանագրված նաև Ծոփքի Թեփեջիք բնակավայրում: Այս համեմատությունը, բացի համապատասխան առնչությունների

մասին վկայող հնագիտական տվյալներից (մետաղ, խեցեղեն, պատկերագրություն), հաստատվում է նաև Նախիջևանում հայտնաբերված և մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին քառորդով թվագրվող վաղ բաբելոնյան գլանակնիքի միջոցով: Այդ կնիքը այստեղ կարող էր հայտնվել Հայկական լեռնաշխարհի այլ շրջաններից, որտեղ նման կնիքներ հայտնի են Ծոփքում (Իմիկուշաղի) և Պարսկահայքում (Գեոյթեփե), որոնք կարող էին լինել կարևոր հանգույցներ կապաղովկիական առևտրի համակարգում:

ՔԱՂԱՔ: Առաջավոր Ասիայում քաղաքային կյանքի ամենանշանավոր փուլերից մեկը **ուշ բրոնզն է** (մ.թ.ա. XVI-XIII դդ.), որը «ժողովրդագրական պայթյուն» հետևանքով առաջացած աշխույժ քաղաքային կյանքի, քաղաքական ու մշակութային սերտաճման ժամանակաշրջան էր: Մինչդեռ ուշբրոնզեդարյան այս գործընթացները դադարեցին **վաղ երկաթում** (մ.թ.ա. XII-IX դդ.), երբ մշակութային համակարգերը դարձան ավելի ամփոփված: Առաջավորասիական և էգեյան հնագիտության մեջ վաղ երկաթը հաճախ անվանում են «մութ դարաշրջան», քանի որ դա, ըստ երևույթին, կլիմայական փոփոխությունների հետևանքով առաջացած, տարբեր մշակութային և քաղաքական համակարգերի անկման, նոր էթնիկ տեղաշարժերի, «բարբարոսական մշակույթների» վերելքի, հասարակությունների ռազմականացման խառնակ ժամանակաշրջան էր:

Հայկական լեռնաշխարհը ևս չի խուսափել այս զարգացումների ընդհանուր ազդեցությունից: Ասվածը հատկապես վերաբերում է արևմտյան և հարավային շրջաններին, որոնցում ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի միջև կա ակնհայտ խզում: Մինչդեռ հյուսիսարևելյան գոտում, մասնավորապես ներկայիս Հայաստանում, Ուրմիայի ավազանում, Վանի և Մուշի միջև ընկած շրջաններում ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերի միջև այդ խզումը այդքան սուր չի արտահայտվում: Այդ պատճառով այս երկու շրջափուլերը մենք քննարկում ենք միասին: Այս գոտում ճգնաժամային երևույթներ նկատվում են միայն ուշ բրոնզ-վաղ երկաթ անցումային փուլում (մ.թ.ա. XII դ.), երբ տեսանելի է բնակչության քանակի կտրուկ անկում (Արթիկի, Քարաշամբի, Լճաշենի դամբարանադաշտերի տվյալները), որոշ բնակավայրեր ավերվում և լքվում են (Ծաղկահովիտ, Գեղարոտ): Սակայն մ.թ.ա. XI դ. վերստին տեղի է ունենում բնակչության մեծ աճ (Այգեշատի, Թալինի, Շամիրամի դամբարանադաշտերի տվյալները) և դրա կենտրոնացում խոշոր քաղաքային կենտրոնների (Մեծամոր, Լճաշեն, Շամիրամ) շուրջ:

Ուշ բրոնզի դարի Հայկական լեռնաշխարհում նստակյաց կենսաձևը վերստին դարձավ գերիշխող և քաղաքային կյանքը հասավ իր զարգացման բարձրակետին: Բոլոր բնագավառներում նկատվում է աննախադեպ տնտեսական աճ: Դաշտավայրային գոտիներում վերականգնվում է երկրագործական կենսակերպը,

արհեստագործական զանգվածային արտադրության առկայության հանգամանքը խոսում է շուկայական տնտեսության ձևավորման մասին: Լայնորեն կիրառվում է (մարտա)կառքը: Առաջանում են խոշոր բնակավայրեր, որոնց շուրջ կենտրոնանում է մեծաքանակ բնակչություն: Լեռնաշխարհի արևմտյան (գրավոր աղբյուրներում՝ Իշուվա) և հարավային (գրավոր աղբյուրներում՝ Ալշե, Նիխրիա) գոտիներում առկա են խուռի-խեթական և տեղական մշակութային տարրերից բաղկացած խառը մշակույթներ, մինչդեռ կենտրոնական-հյուսիսարևելյան գոտում (գրավոր աղբյուրներում՝ Հայասա, Էթիունի) իշխում է լճաշեն-մեծամորյան մշակույթը: Հիշյալ երեք գոտիներում ուշ բրոնզի սկզբում գերիշխում են խուռիական ազդեցությունները: Մինչդեռ ուշ բրոնզի կեսերին, եթե հարավային և կենտրոնական-հյուսիսարևելյան ենթագոտիներում տիրապետում են խուռիական (միտանիական) և մասամբ բաբելոնյան (կասիտական), ապա արևմտյան ենթագոտում՝ խեթական ազդեցությունները:

Ինչ վերաբերում է վաղ երկաթին, ապա այս դարաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում զարմանալիորեն նկատվում են մշակութային սերտաճման գործընթացներ: Ինչպես վաղ բրոնզում, այժմ ևս Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր երեք ենթագոտիները, ունենալով զարգացման ուրույն տարրեր, գտնվում են աշխույժ փոխառնչությունների մեջ և կազմում են մեկ միասնական մշակութային աշխարհ՝ արտահայտված նախ և առաջ նույնատիպ մոխրագույն-սև փայլեցված խեցեղենով և նմանատիպ պատմամշակութային զարգացումներով, որոնց ազդակները գալիս էին լճաշեն-մեծամորյան մշակույթի տարածման գոտուց: Տեղի է ունենում բնակավայրերի աննախադեպ աճ: Հասարակությունը ռազմականացվում է, իր իշխանությունն ընդգծում է ռազմական վերնախավը (արտահայտված հատկապես «զինվորների դամբարաններով»), որին արդեն հայտնի է երկաթի օգտագործման գաղտնիքը: Այս գործընթացների արդյունքում ի հայտ են գալիս տարբեր ենթաիշխանություններից բաղկացած խոշոր պետական կազմավորումներ, ինչպիսիք էին մուշկերի և ուրումեացիների իշխանությունները Ծոփքում և հարակից շրջաններում, Նաիրին՝ հարավային, և Էթիունին՝ կենտրոնական-հյուսիսարևելյան շրջաններում: Ահա այս խոշոր միավորումների հետագա ուժեղացումը և զարգացումը վաղ երկաթի դարի վերջերին պիտի հանգեցնեին ուրարտական թագավորության ստեղծմանը:

Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի բնակավայրերը Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային շրջաններում հիմնականում ներկայացված են մոխրաբլուրներով և կենտրոնացված են Խարբերդի (Քորուջութեփե, Նորշունթեփե, Պիրոտ) և Տիգրանակերտի (Ուչթեփե, Գիրիջանո) դաշտավայրերի շրջակայքում: Ինչ վերաբերում է երրորդ գոտուն, ապա այստեղ ևս առկա են մոխրաբլուրներ (Դվին,

Գյուղելովա, Պուլուր, Դիլկայա), սակայն բնակավայրերի ամենատարածված տիպը ամրոց-բնակավայրերն են (կիկլոպյան ամրոցները), որոնց թիվը հասնում է մի քանի հարյուրի, և որոնք իրենց հեռավոր աղերսներն են գտնում Փոքր Ասիայի Էգեյան Աշխարհի համանման կառույցներում: Կիկլոպյան ամրոցների շարքը շարունակվում է Արարատի, Մուշի և Վանի միջև (Յուրեկքալե, Պանգքալե, Ալիլեր, Մեյդանթեփե): Այդ ամրոցները հիմնականում տեղադրված են (նախա)լեռնային, քչերը դաշտավայրային (Մեծամոր, Ադին) գոտիներում: Սրանք ունեն քաղաքաշինական և պաշտպանական ռացիոնալ բնույթ, որի պատճառով պահպանվել և զարգացել են ինչպես ուրարտական դարաշրջանում, այնպես էլ դրանից հետո՝ բուն հայկական միջավայրում: Դրանք կառուցված են խոշոր քարաբեկորներով, հիմնականում առանց կապակցող շաղախի: Գտնվում են բարձրադիր վայրերում, և ըստ աշխարհագրական առանձնահատկությունների, կարող են դասվել երեք հիմնական տիպերի՝ բլուր (Զուլակ, Վարդաձոր II), սարահարթ (Աշկալա, Աղթամիր), լեռնային հրվանդան (Շիշբլուր, Ուջան): Կարող են ունենալ մեկ (Թոփքար, Տուֆաշեն), երկու (Սառնաղբյուր, Բեշթաշեն), երեք և ավելի ամրություններ, երբ առանձին պարիսպներով տարանջատվում են միջնաբերդը, դարավանդներն ու բնակելի թաղամասերը (Աղթամիր, Լանջաղբյուր): Ամրոցներն ունենում են, որպես կանոն, ուղղանկյուն աշտարակներ, ինչպես նաև մեկ-երկու, հազվադեպ դեպքերում մինչև չորս (Շամխոր) մուտքեր: Շատերն ունեն միջնաբերդեր (Նաղարախան, Սանգար) և ամենակարևորը՝ պարիսպներից դուրս արտաքին բնակելի թաղամասեր (Մեծամոր, Սառնաղբյուր, Շիրակավան, Ծաղկահովիտ, Յոնջաթեփե):

Ուշ բրոնզ-վաղ երկաթում կարելի է խոսել զուտ քաղաքային կյանքի զարգացման մասին: Ստորև փորձենք ներկայացնել այս դարաշրջանի քաղաքին յուրահատուկ առանձնահատկությունները:

1. Յուրաքանչյուր աշխարհագրական ենթագոտի բնորոշվում է բնակավայր-ամրոցների ակնհայտ աստիճանակարգությամբ՝ կենտրոնական և արբանյակ բնակավայրերով ու նրանց պահակակետերով: Սրանք գտնվում են միմյանց նկատմամբ պաշտպանական տեսանկյունից նպատակահարմար դիրքում և գործառության փոխհարաբերության մեջ, կապված են տեղական պաշարների օգտագործման և փոխանակային հարաբերություններով ու կազմում են մեկ կամ մի քանի հասարակական-քաղաքական ընդհանրություն: Նման պատկեր են ցուցաբերում վերջին շրջանում իրականացված հետախուզական աշխատանքները Ուրմիայի և ներկայիս Հայաստանի տարածքում: Որպես օրինակ բերենք Արագած լեռան հյուսիսային փեշերին գտնվող Ծաղկահովտի դաշտավայրում կատարված՝ հայ-ամերիկյան արշավախմբի ուսումնասիրությունները, որոնք ցույց են տալիս, որ

այս տարածքում ուշ բրոնզի ամենասկզբից տեղի է ունենում հիմնական բնակավայրերի՝ Հնաբերդի, Ծաղկահովիտի, Գեղարոտի և Արագածի բերդի համաժամանակյա բնակեցումը, որոնց շուրջ առաջանում է արբանյակ բնակավայրերի ու դամբարանադաշտերի համակարգ. դրանցից մի քանիսը (Ծաղկահովիտ, Հնաբերդ) մեծ մասշտաբների են հասնում (շուրջ 5000 դամբարաններ՝ 162 խմբով, 30 կմ² տարածքի վրա): Նշյալ բնակավայրերն ունեն փոքր ամրոցներ (Հնաբերդը՝ 1.56 հա, Ծաղկահովիտը՝ 0.59 հա, Գեղարոտը՝ 0.36 հա), սակայն բնակավայրով հանդերձ զբաղեցնում էին մեծ տարածք (Սահակաբերդ I-ը՝ 30 հա, Հնաբերդը՝ 33.2 հա, Ծաղկահովիտը՝ 39.6 հա): Դրանց թվում կային արհեստագործական և պաշտամունքային կենտրոններ (Գեղարոտ):

Սևանի ավազանի հարավարևմտյան շրջանում հայ-իտալական արշավախմբի կողմից իրականացված ուսումնասիրությունների արդյունքում՝ հնագիտորեն նկատվող այս աստիճանակարգությունը լրացվում է գրավոր աղբյուրների տվյալներով: Այսպես, տարածաշրջանի 28 ամրացված բնակավայրերի կառուցումը սկսվել էր դեռևս նախաուրարտական շրջանում և ուրարտացիների արշավանքների ժամանակ արդեն ավարտված էր: Այդ բնակավայրերը կենտրոնացված էին չորս միավորումների շուրջ (Արկուկինի, Լուերունի, Կամանիու, Տուլիխու), որոնց կենտրոնական բնակավայրերն էին Նաղարախան, Մթնաձոր, Ծովակ, Սանգար ամրոցները: Քաղաք-պետության գաղափարին ամենամոտն էր Կամանիու խումբը, որի կենտրոնական բնակավայր Նաղարախանը (15.5 հա) շրջապատված էր հինգ փոքր (0.15 հա) ամրոցներով և խաղում էր յուրահատուկ «մայրաքաղաքի» դեր: Մ.թ.ա. VIII դ. ուրարտական աղբյուրները այս տարածքում հիշատակում են երեք տիպի քաղաքական միավորներ՝ քաղաք-պետություն (Տուլիխու), ցեղային միություններ (Արկուկինի, Լուերու, Կամանիու), համադաշնություն (Ուդուրի-Էթիունի), որ ընդգրկում էր վերոհիշյալ ցեղային միությունները՝ իրենց բնակավայրերով: Ըստ այդմ, հիշատակվում են բնակավայրերի հիմնականում երկու տեսակ.

ա) URU - քաղաք, գյուղ, համայնք (= ուրարտական patari-ին, որը սակայն օգտագործվում է հիմնականում Տուշպայի կամ բուն ուրարտացիների կառուցած բնակավայրերի համար): Ուրարտացիները մ.թ.ա. VIII դ. սկզբին Սևանի հարավարևմտյան ափին գրավում են 120 URU, որոնց թվում են նաև Տուլիխուն (Քռա կամ ավելի ճիշտ՝ Սանգար ամրոցները) և «Թեյշեբա աստծո քաղաքը» (Ծովինարի ամրոցը):

բ) E.GAL - պալատ(ական տնտեսություն), ամրոց, վարչական կենտրոն. ուրարտական աղբյուրներում դրանք հիմնականում առանց միջնաբերդերի ամրոցներ են (Սևանի ավազանում՝ Ծովակ, Բրուտի բերդ), արտաքին

բնակավայրերով ամրոցներ են, բնակավայրում կամ ամրոցում գտնվող պալատներ են (Ծովինար): Ենթադրվում է, որ Էթիունիի E.GAL-ները կարող էին լինել քաղաքներ, իսկ URU-ները քաղաքային բնակավայրեր, ինչը քիչ այլ կերպ է արտահայտվում Սևանի ավազանում: Ի հայտ է գալիս նաև E.GAL agunoni միավորը՝ ամրացված բերդեր, հավելյալ ամրոցներով, միջնաբերդերով (Նադարախան, Սանգար):

2-4. Կենտրոնական քաղաքային բնակավայրերն ունեն կանոնավոր հատակագծով կառուցապատում, թաղամասերի բաժանում՝ ըստ առանձին գործառնության շանակության, կոթողային ճարտարապետության հետքեր:

Այսպես, օրինակ, Լճաշենի ամրոցը՝ իր երկու միջնաբերդերով, 22 աշտարակներով, 3.5 մ լայնությամբ պարիսպներով, բազմաթիվ կառույցներով, մուտքերով, գաղտնուղիներով, նման էր մի վերգետնյա բավիղի: Արտաքին բնակավայրի հետ միասին այն զբաղեցնում էր մոտ 55 հա մակերես, տարածվում էր 15 բլուրների վրա ու 50-100 մ բարձրությամբ իշխում էր շրջակայքի նկատմամբ: Ամրոցի և բնակավայրի արտաքին բերդապարիսպների ընդհանուր երկարությունը հասնում էր մոտ 5000 մ:

Լազարավան քաղաքատեղին մոտ 35-40 հա էր, որից 1.5 հա զբաղեցնում էր միջնաբերդը, որ գտնվում էր նրա կենտրոնում: Այն պաշտպանված էր հզոր պարիսպներով, որոնք հարավային կողմում եռաշար էին: Ուներ տաս ուղղանկյուն հատակագծով աշտարակներ, որոնց ճակատային երկարությունը հասնում էր մինչև 17 մ: Միջնաբերդի ներսում նկատվում են կոթողային ճարտարապետության հետքեր, ուղիղ և մինչև 6 մ լայնությամբ փողոցներ, որոնց երկու կողմերում տներ են: Առանձնանում են հատուկ թաղամասեր և փողոցները միավորող հրապարակներ:

Մոտ կես կիլոմետր երկարությամբ Մոտկան ամրոցի միջնաբերդը լայնական միջնապարիսպներով բաժանված էր ութ հատվածների: Լանջերին ուներ պարսպապատ մի քանի դարավանդ և բնակատեղիի հետ միասին զբաղեցնում էր մոտ 40 հա մակերես:

Մոտ 40-50 հա էր զբաղեցնում Կարմիր բլուրի նախաուրարտական բնակատեղին՝ ուրարտական Թեյշեբահինիի փլատակների տակ, և բաղկացած էր շինությունների համալիրներից, դամբարանադաշտից և կիկլոպյան ամրոցից:

Վաղ երկաթի դարաշրջանում Մեծամորը կիկլոպյան պարսպով պատված միջնաբերդով և կից բնակելի թաղամասերով զբաղվում էր մոտ 200 հա տարածք: Դա, իր հասարակական, պաշտամունքային, տնտեսական, արտադրական/մետաղագործական համալիրներով և երկու դամբարանադաշտերով հիշեցնում էր հինարևելյան քաղաք: Վաղ երկաթում մոտ 200 հա մակերես էր զբաղեցնում նաև Ույծի հզոր ամրոցը իր շրջակա բնակավայրով:

5. Վերոհիշյալ հզոր քաղաքները անշուշտ պիտի ունենային պալատական համալիրներ, որոնցից քչերն են հայտնի (Մեծամոր, Ծովինար, Յոնջաթեփե): Խեթական աղբյուրները պալատական համալիրներ են հիշատակում Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում (Իշուվա):

6. Հայտնի են բարդ ծիսական համալիրներով բնորոշվող տաճար-սրբարաններ (Մեծամոր, Դվին, Գեղարոտ, Շիրակավան), որոնք կարող էին գտնվել նաև բնակավայրից հեռու (Բյուրական, վիշապաքարային հարթակները): Տաճարներ են հիշատակում նաև խեթական տեքստերը Հայաստյում:

7. Ուշ բրոնզում և վաղ երկաթում հայտնի է կոթողային դամբանային ճարտարապետությունը (հիմնականում դամբանաբլուրներ)՝ հասարակական տարբեր խավերին վերաբերող նյութերով (Լճաշեն, Լոռի բերդ, Մեծամոր, Քարագյունդուզ): Թեև վերնախավը շարունակում է թաղվել շքեղ գույքով, սակայն վերանում է մեծամասշտաբ դամբարանների կառուցման միջինբրոնզեդարյան ավանդույթը, ինչը խոսում է քաղաքական իշխանության լիովին այլ սոցիալ-հոգեբանական կողմնորոշման մասին: Տպավորություն է ստեղծվում, թե «անհատապաշտ» միջինբրոնզեդարյան հասարակությունը վերածվում է «պետականակենտրոն» հասարակության:

8. Գոյություն են ունեցել արհեստագործական, մասնավորապես մետաղագործական (Մեծամոր, Սոթք, Դվին, Լճաշեն, Կարմիր բլուր, Հաղարծին, Գյումրու բնակավայր, Գեղարոտ, Շիրակավան, Մթնաձոր, Կլոր դարի ամրոց) և գյուղատնտեսական (Կարմիր բլուր, Դվին, Ծաղկահովիտ) կենտրոններ: Արհեստագործության մեջ խոր ենթաբաժանումների մասին են վկայում արհեստավորների դամբարանները (Լճաշեն, Ախթալա, Արթիկ, Քանազեղ): Ակտիվ շահագործվում են մետաղահանքերը (Ալավերդի, Ախթալա, Սոթք): Հատկանշական է զանգվածային արտադրանքի (հատկապես խեցեղենի) թողարկման փաստը: Մի շարք շրջաններում (Արագածի և Գեղամա լեռների լանջեր) հայտնի են մեծամասշտաբ ոռոգման համակարգեր՝ արհեստական լճեր և ջրանցքներ, որոնք անմիջականորեն առնչվում են կիկլոպյան ամրոցներին:

9. Հասարակական շերտավորումը բացահայտ է: Կարելի է խոսել տարբեր խավերի գոյության մասին (իշխաններ, քրմեր, ռազմիկներ, առևտրականներ, արհեստավորներ): Գրավոր աղբյուրներում «արքա» են կոչվում Հայաստյի և Նաիրիի կառավարիչները: Ընդ որում, եթե ուշ բրոնզում նկատվում է աստվածապետական իշխանության, ապա վաղ երկաթում՝ ռազմական վերնախավի գերակայությունը (Լճաշենի, Լոռի բերդի, Մեծամորի դամբարանները, Հաքարիի կոթողները):

10. Ուշ բրոնզը քաղաքակրթությունների աշխույժ առևտրատնտեսական փոխշփման ժամանակաշրջան էր, ինչը փայլուն կերպով արտահայտված է գրավոր (օրինակ՝ Ամարնայի արխիվը) և հնագիտական (օրինակ՝ Թութանհամոնի դամբարանը, Ուլուբուրունի և Գելիդոնիայի նավաբեկությունները) աղբյուրներում: Համահարթեցնող գործընթացներ են նկատվում նաև ուշբրոնզեդարյան մարդու մտավոր ընկալումներում (հմմտ. միաստվածության «հայտնաբերումը» էինսթոնյան Եգիպտոսում և եբրայեցիների մոտ): Այս ամենի արդյունքում ձևավորվում է հարաբերությունների մի համակարգ, որին բնորոշ էին վերնախավի ընծայափոխանակային առևտուրը, պետության կողմից վերահսկվող արքայական մենաշնորհային տնտեսությունը, պալատի վերածումը արքայանիստից բացի՝ արհեստանոց-պահեստի և փոխանակության կենտրոնի: Ոսկին դառնում է առևտրի միավոր, աքքադերենը՝ միջազգային լեզու, որպես փոխադրամիջոց հաստատվում են ձին և ուղտը, կիրառվում է (մարտա)կառքը, նկատվում է ծովային և ցամաքային ճանապարհների աշխուժացում, առաջավորասիական մշակութային հարաբերությունների մեջ ակտիվորեն ներառվում են էգեյան, բալկանյան և կովկասյան շրջանները: Այս միտումները լրիվ արտահայտված են նաև Հայաստանում, երբ ի հայտ են գալիս մշակութային տարրեր, որոնք առավել քան երբևէ խոսում են միջագետքյան, սիրիական, եգիպտական, միկենյան փոխառնչությունների առկայության մասին: Դրանց թվում հատկապես հիշատակելի են Հայաստանում հայտնաբերված միտաննական կնիքները (Արթիկ, Լճաշեն, Քանազեղ, Նորշունթեփե), եգիպտական մեհենագիր արձանագրությամբ կասսիտական Կուրիզալգու I արքայի (մ.թ.ա. XV դ. վերջ) կնիքը (Մեծամոր), կասիտական արքա Ուլամ Բուրիաշի (մ.թ.ա. մոտ XVI-XV դդ. սահման) սեպագիր արձանագրությամբ կշռաքարը (Մեծամոր), եգիպտական Թութմոս III արքայի (մ.թ.ա. XVI-XV դդ. սահման) եգիպտերեն արձանագրությամբ կոյաբգեզը (Մեծամոր), էլամական պատկերագրությամբ բիտումե մեդալիոնները (Վերին Նավեր), ասորեստանյան արքա Ադադնիրարի I-ի (մ.թ.ա. XIV-XIII դդ. սահման) սեպագիր արձանագրությամբ ուլունքը (Խոջալու):

Ինչ վերաբերում է վաղ երկաթին, ապա Առաջավոր Ասիայում այն աչքի չի ընկնում աշխույժ առևտրատնտեսական հարաբերություններով: Մշակույթների մեկուսացման այս ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի կապերը ուղղված են հիմնականում դեպի կենտրոնաարևմտյան Իրան (Գիլան, Թալիշ, Մազանդարան, Լուրիստան): Ընդ որում՝ առնչությունները նկատելի են նյութական և հոգևոր մշակույթի բոլոր բնագավառներում (զինատեսակներ, ձիասարք, խեցեղեն, թաղման

ծես, զարգացման ընդհանուր օրինաչափություններ), որոնք վկայում են «արևմտաիրանա-հայկական կոյնե»-ի գոյության մասին:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ: Մարդկության պատմության ընթացքում տեղի են ունեցել մի քանի շրջադարձային իրադարձություններ, որոնք լիովին փոխել են նրա զարգացման ուղին: Դրանց թվին են պատկանում նախ և առաջ «նեոլիթյան հեղափոխությունը», որը տեղի ունեցավ Բարեբեր Կիսալուսնի շրջանում մ.թ.ա. IX-VII հազ., և «քաղաքային հեղափոխությունը», որը տեղի ունեցավ Միջագետքում մ.թ.ա. IV հազ. երկրորդ կեսին: Նշված իրադարձությունները պատմական զարգացումների վրա ունեցան նույն ազդեցությունը, ինչ՝ նոր ժամանակների «արդյունաբերական հեղափոխությունը»: Այս բոլոր փուլերը յուրովի արտահայտվել են նաև Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն իրողություններում: Նախորդ էջերում փորձ արվեց վերականգնելու քաղաքային կյանքի ձևավորման և զարգացման մոտավոր պատկերը հնագույն Հայաստանում և պարզվեց, որ այստեղ, սկսած նոր քարի դարից, գոյություն են ունեցել կազմակերպված բնակավայրեր: Այդ բնակավայրերը հանդես են եկել հասարակական զարգացման որոշակի մակարդակներում, որոնք կարգավորվում են «քաղաքակրթություն» հասկացության ներքո: Մասնավորապես նրանցում ի հայտ են գալիս **կոթողային ճարտարապետության** տարրեր, որի սաղմերը տեսանելի են դեռ նոր քարի դարում, սակայն լիովին արտահայտվում են՝ սկսած վաղ բրոնզից: Հայկական լեռնաշխարհի կոթողային շինությունները լիովին այլ արտահայտչաձևեր ունեն, քան՝ սիրիա-միջագետքյան կոթողային կառույցները, ինչը կարող է ունենալ շատ պարզ բացատրություն: Լեռնցու աշխարհայացքը էապես տարբերվում էր դաշտավայրաբնակի աշխարհայացքից: Լեռնային աշխարհագրական միջավայրը ինքնին կոթողային էր, և այդ պատճառով լեռնցու մտածելակերպում կոթողայինը մեծ դեր չէր խաղում՝ ի տարբերություն դաշտավայրաբնակի կամ տափաստանաբնակի: Պատահական չէ, որ միջագետքցիները հարավում կառուցում էին բարձր աշտարակներ, իսկ տափաստանաբնակները հյուսիսում՝ խոշոր դամբանաբլուրներ, որպեսզի լցնեն «բնության դատարկությունը»: Այս իմաստով մշակույթը կարող է ընկալվել ոչ միայն որպես մարդու՝ բնության նկատմամբ ինքնահարմարեցման, այլ նաև որպես նրա լրացման փորձ:

Բացի դրանից, Հայկական լեռնաշխարհում, սկսած նոր քարի դարից, նկատվում են **աշխույժ տնտեսության և առևտրի** առկայության մասին փաստող տվյալներ, երբ նա դառնում է նախ վանակատի, ապա նաև մետաղի և այլ հումքի տեսակների արտահանող: Սկսած մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջից Հայկական լեռնաշխարհում կիրառվում են որոշակի չափակշռային համակարգեր, որոնք

վկայում են կազմակերպված առևտրի գոյության մասին: Առևտրի լծակները գտնվում էին սիրիա-միջագետքյան և փոքրասիական ավանդույթներից ազդված վերնախավի ձեռքում, որի առկայության մասին են խոսում հատկապես մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջից ի հայտ եկող ճոխ դամբարանները և թանկարժեք մետաղե անոթները:

Սկսած մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջերից՝ Հայկական լեռնաշխարհում կարելի է խոսել **արհեստավոր-մասնագետների**, որպես առանձին խավի, առանձնացման մասին, որոնք հատկապես մետաղագործության բնագավառում մեծ հաջողությունների էին հասել: Համապատասխան արհեստանոցների և արհեստավորների դամբարանների առկայությունը հետագա դարաշրջաններում վկայում է, որ նրանք որոշակի դեր էին խաղում հասարակական կյանքում:

Ինչ վերաբերում է հոգևոր մշակույթին, մի շարք հեղինակներ ենթադրում են պարզունակ **պատկերագրային** համակարգի առկայության մասին՝ սկսած մ.թ.ա. III հազ., սակայն գրային համակարգին հինարևելյան իմաստով Հայկական լեռնաշխարհում ծանոթ չէին մինչև ուրարտական պետության ստեղծումը: Որոշ մասնագետներ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Խարբերդի հովիտը ներառվել է կապադովկիական առևտրական համակարգի մեջ, չէին բացառում, որ պեղումների ժամանակ այստեղ կգտնվեն սեպագիր արխիվներ: Սակայն, բացի ուշբրոնզեդարյան խեթական մեհենագիր արձանագիր կնիքներից, այլ գրավոր աղբյուրներ չհայտնաբերվեցին:

Ճարտարապետության, արհեստների, ինչպես նաև քրմական դասի առկայությունը վկայում է **գիտության սաղմերի** գոյության մասին: Կոթողային միատեսակ կառույցները խոսում են միասնական չափման միավորների առկայության մասին: **Զարգացած արվեստի** գոյությունը՝ իր հինարևելյան իմաստաբանությամբ հանդերձ, կարելի է մասնակիորեն արձանագրել նախաուրարտական Հայաստանում, ուր հիմնականում առկա են պարզ բնապաշտական և իրապաշտական արվեստի տարրեր: Մինևոյն ժամանակ Թռեղքի և Քարաշամբի միջինբրոնզեդարյան արծաթե անոթների պատկերագրությունը փաստում է հինարևելյան արվեստի ավանդույթների ներմուծման մասին՝ սկսած մ.թ.ա. III հազ. վերջերից:

Մ.թ.ա. III հազ. սկզբից, հատկապես՝ երկրորդ կեսից, կարելի է խոսել Հայկական լեռնաշխարհում **հասարակական անհավասարության** գոյության մասին, ինչը ուղեկցվում էր վաղ **պետության** աստիճանական ձևավորմամբ: Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական-հյուսիսարևելյան շրջանների համար հնարավոր է ենթադրել վաղ պետական կազմավորումների գոյությունը, մինչդեռ արևմտյան և հարավային շրջաններում դրանք փաստվում են գրավոր աղբյուրներով: Ըստ այդմ,

դրանք ոչ մեծ և քաղաքականապես չեզոք քաղաք-պետություններ էին, որոնք աշխույժ կերպով մասնակցում էին միջազգային առևտրին: Մ.թ.ա. XX-XVIII դդ. Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային շրջաններում առևտրական և քաղաքական հարաբերությունների համատեքստում տիրում էր քաղաք-պետությունների համակարգը: Մինչդեռ ուշ բրոնզում և վաղ երկաթում գործ ունենք արդեն պետական կազմավորումների հետ, որոնք հիմք են ծառայում ապագա միասնական ուրարտական պետության ստեղծման համար:

Քաղաքակրթական վերոհիշյալ հատկանիշների վերլուծությունից կարելի է եզրակացնել, որ հնագույն Հայաստանում առկա էին այն հիմնական հատկանիշները, որոնք կարող են մեզ ենթադրել տալ **քաղաքի** գոյության մասին: Ընդ որում, Հայկական լեռնաշխարհի հասարակական գործընթացների վերլուծությունը ընդգծում է երկու հանգամանք. նախ՝ քաղաքի զարգացումն անընդհատական չի եղել, այլ՝ շրջափուլային, և ունեցել է վերելքի ու վայրէջքի շրջաններ: Եվ ապա՝ քաղաքի երևույթը հավասարապես չի արտահայտվել բոլոր ենթաշրջաններում: Այս տեսանկյունից կարելի է առանձնացնել քաղաքի ձևավորման և զարգացման երկու՝ առաջնային և երկրորդական կենտրոններ. 1. առաջնային են դաշտավայրային մի քանի շրջաններ, որտեղ արտահայտվել է քաղաքային կյանքի զարգացման հինարևելյան ճանապարհը (Խարբերդի դաշտ, Արարատյան դաշտ, Ուրմիայի դաշտ), 2. (նախա)լեռնային շրջաններ, որտեղ նկատվում են քաղաքային կյանքի տարրեր՝ դաշտավայրային շրջանների ազդեցության ներքո: Սակայն տարբեր դարաշրջաններում տարբեր գոտիներ են եղել առաջադիմական գործընթացների կրողը: Այս նույն երևույթը նկատվում է նաև հետագայում՝ ուրարտական դարաշրջանում և հին ու միջնադարյան Հայաստանում, երբ Հայաստանի գրեթե բոլոր մայրաքաղաքները գտնվել են դաշտավայրային գոտիներում:

Հայկական լեռնաշխարհի՝ մեր կողմից առանձնացված երեք ենթագոտիներից հատկապես առաջինը՝ վերինեփրատյանը, դեռ նոր քարի դարից հանդիսացել է այն շրջանը, որտեղ խմորվել են առաջավորասիական քաղաքակրթությունների հիմնական ձեռքբերումները և փոխանցվել լեռնաշխարհի այլ ենթագոտիներ: Եվ պատահական չէ, որ քաղաքային կյանքի տարրերը ամենավաղը դրսևորվեցին հենց Ծոփքում, ինչը կարելի է բացատրել նրանով, որ Ծոփքը ավելի մոտ էր գտնվում առաջավորասիական կենտրոններին և ավելի հաճախ էր շփվում նրանց հետ: Այս տեսանկյունից Հ. Մանանդյանի՝ Ծոփքին տրված բնորոշումը, որպես «Մեծ և Փոքր Հայքի առևտրի գլխավոր դարպասի» լիովին կիրառելի է նաև նախապատմական շրջանների համար: Եթե Ծոփքը մշակութային միջնորդ էր հանդիսանում Հայկական

լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում, ապա նման գործառույթ իրականացնում էր Պարսկահայքը հարավ-արևելքում և հատկապես մ.թ.ա. II-I հազ.սահմանին:

Ինչպես արդեն նշել ենք, հնագույն քաղաքի սահմանման համար շատ հաճախ կարևորվում է բնակավայրերի աստիճանակարգության և կենտրոնական բնակավայրի մեծության փաստարկը: Հիմնականում քաղաքային բնակավայրերը իրենց տարածքով ավելի մեծ էին այլ տիպի բնակավայրերից: Հնագիտության մեջ կան տարբեր չափանիշեր բնորոշելու համար քաղաքների աստիճանակարգությունն ըստ մեծության: Այսպես, ըստ Գ. Չայլդի, 5000 բնակչություն ունեցող և մոտ 10 հա մակերեսի վրա տարածվող բնակավայրը կարելի է համարել քաղաք: Հարավմիջագետքյան Ուրուկ քաղաքի և նրա շրջակայքի համար մ.թ.ա. III հազ. սկզբում ընդունված է եռաստիճան աստիճանակարգություն, որում 0.1-6 հա զբաղեցնող բնակավայրերը համարվում են գյուղեր, 6-25 հա՝ փոքր քաղաքներ, 50 հա-ից ավելի՝ քաղաքային կենտրոններ: Դիալայի շրջանի բնակավայրերի համար մ.թ.ա. III հազ. սկզբում ընդունված է հինգաստիճան աստիճանակարգություն, որում 0.1 հա-ից պակաս բնակավայրերը համարվում են փոքր կավածքներ, 1-3 հա՝ գյուղեր, 3-5 հա՝ մեծ գյուղեր, 6-15 հա՝ փոքր քաղաքներ, 15 հա-ից ավելի՝ մեծ քաղաքներ: Մ.թ.ա. III հազ. կեսերին Իսրայելի համար առանձնացվում են մինչև 10 հա (Թել էլ-Ֆարահ), մոտ 10 հա (Արադ) և 10 հա-ից ավել (Բեթ Յերահ - 20 հա) քաղաքային բնակավայրեր: Փոքր Ասիայի և Էգեյան աշխարհի բնակավայրերի պարագայում իրավիճակն այլ է. այնպիսի կենտրոնական բնակավայրերի միջնաբերդերը, ինչպիսիք են Տրոյան, Պոլիոխնին կամ Թերմին ընդամենը 1-2 հա էին զբաղում (և, իրենց ստորին քաղաքով հանդերձ, հասնում էին մինչև 25 հա), չնայած ունեին հզոր ամրություններ, կոթողային ճարտարապետություն և տարածվում էին պարիսպներից դուրս: Ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհին, ապա այստեղ կարելի է կիրառել առավելապես հյուսիսմիջագետքյան և փոքրասիա-էգեյան մոդելները՝ կապված տարբեր դարաշրջանների հետ: Ըստ այդմ, դրանք կարելի է տեղակայել փոքր, միջին և մեծ բնակավայրերի պայմանական «սանդղակում»: Ընդ որում, որքան մոտենում ենք ուշ շրջաններին, այնքան բնակավայրերն ավելի են մեծանում և նպատակահարմար է դառնում աստիճանակարգման սանդղակի ընդլայնումը: Այսպես, Հայկական լեռնաշխարհի համար ստացվում է հետևյալ պատկերը. նոր քարի և պղնձի դարերի բնակավայրերի (0.25-3-4 հա, միջինում՝ 1-1.5 հա) համակարգում բացակայում է աստիճանակարգությունը: Վաղ բրոնզում կարելի է առանձնացնել փոքր՝ 1-1.5 հա, միջին՝ 3-5 հա և մեծ՝ 6-12 հա տարածք զբաղեցնող բնակավայրեր, իսկ միջին բրոնզում՝ փոքր և միջին՝ 2-5 հա, մեծ՝ 10 հա բնակավայրեր: Ուշ բրոնզում տեսանելի են փոքր՝ 1-5 հա, միջին՝ 6-30 հա, մեծ՝ 30-55

հա, իսկ վաղ երկաթում՝ փոքր՝ 1-5 հա, միջին՝ 6-30 հա, մեծ՝ 30-55 հա, գերմեծ՝ մինչև 200 հա բնակավայրեր: Համեմատության համար նշենք, որ ուրարտական Արգիշտիխինիլին ուներ մոտ 400-500 հա, հին հայկական Արմավիրը՝ մոտ 150 հա, իսկ Արտաշատը՝ մոտ 500 հա մակերես:

Կենտրոնական բնակավայրի, որպես յուրահատուկ «մայրաքաղաքի», զաղափարը պիտի ձևավորվեր դեռևս մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջերից: Նման դասակարգման փորձ է իրականացվել Խարբերդի հովտի բնակավայրերի կապակցությամբ: Այսպես, ըստ իրենց չափի և նշանակության այդ բնակավայրերը բաժանվում են մեծ քաղաքների (Նորշունթեփե, Քորուջութեփե), փոքր քաղաքների (Թեփեջիք), գյուղերի (Դեղիրմենթեփե): Հնարավոր է ուրվագծել նաև «մայրաքաղաքների» փոփոխումները. ուշ պղնձի դարում այդպիսին էր Թեփեջիքը, վաղ բրոնզում՝ Նորշունթեփեն, միջին և ուշ բրոնզում՝ Քորուջութեփեն, վաղ երկաթում՝ նորից Նորշունթեփեն:

Պետք է ենթադրել, որ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական բնակավայրերը որոշակի ժամանակահատվածներում ունեին բավական խիտ բնակչություն: Նոր քարի և պղնձի դարերում բնակչությունը տարբեր մեծության բնակավայրերում պիտի կազմեր 200-800, վաղ բրոնզում՝ 200/300-1500/2000-4500/6000, միջին բրոնզում՝ 200-1500/2000; ուշ բրոնզում՝ 200-1500/5000-20/30000, վաղ երկաթում՝ 200-1500/2000-5000-20/40000 մարդ միջին հաշվարկով: Որոշ ուսումնասիրությունների համաձայն, մ.թ.ա. III հազ. կեսերին Խարբերդի հովտում հաստատվում է մոտ 10-20000 բնակչություն, մի պատկեր, որ նման է միջին չափի միջագետքյան վաղդինաստիական քաղաքին: Նորշունթեփեի և Հառիճի բնակչությունը մ.թ.ա. III հազ. կարող էր կազմել մոտ 4500-6000 մարդ: Յանիկթեփեի բնակչությունը վաղ բրոնզում կազմում էր մոտ 2000 մարդ, ինչի հիման վրա այն անվանվում է վաղ քաղաք: Մոխրաբլուրում պիտի ապրեին 1200-1500 մարդ: Քորուջութեփեի բնակչությունը վաղ բրոնզ II-ում կազմում էր 725 մարդ, միջին բրոնզում՝ 1139, ուշ բրոնզում՝ 826 մարդ:

Քանի որ քաղաքը հնագույն Հայաստանում ձևավորվել է հինարևելյան մշակութային աշխարհի միջավայրում, ապա նրա պատմության պարբերացման համար անհրաժեշտ է օգտագործել հինարևելյան քաղաքի **պարբերացման** չափանիշները: Ընդ որում, կարելի է առանձնացնել բուն քաղաքի զարգացման մի քանի ենթափուլ՝ 1. մ.թ.ա. IV հազ. վերջ, 2. մ.թ.ա. III հազ. առաջին կես, 3. մ.թ.ա. III հազ. երկրորդ կես, 4. մ.թ.ա. II հազ. առաջին կես, 5. մ.թ.ա. II հազ. երկրորդ կես, 6. մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին կես: Եթե 2-րդ, 4-րդ, և 6-րդ փուլերում հինարևելյան քաղաքը զարգանում է մի տեսակ տարանջատ (յուրաքանչյուր մշակութային գոտուն

բնորոշ է նեղ, տեղային զարգացման միտում՝ հարակից գոտիների հետ առանձին առնչություններով), ապա 1-ին, 3-րդ և 5-րդ փուլերում իրավիճակը լրիվ հակառակն է: Հին Արևելքում նկատվում է քաղաքական, տնտեսական և մշակութային աննախադեպ սերտաճում: Այս գործընթացները հիմնականում ազդել են Հայկական լեռնաշխարհի զարգացումների վրա: Բրոնզի դարում Հայկական լեռնաշխարհը ունեցավ քաղաքային կյանքի վերելքի երեք շրջան: Առաջինը տեղի ունեցավ մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջում, երբ հատկապես նրա արևմտյան և հարավային շրջանները, աշխույժ առևտրական կապերի մեջ գտնվելով ուրուկյան գոտու հետ, կանգնած էին գրեթե քաղաքային հասարակության կերտման շեմին: Սակայն, կուր-արաքսյան լեռնային բնույթի մշակույթի տարածմամբ այդ գործընթացները վերիմաստավորվեցին, փոխվեցին կապերի ուղղությունները և դանդաղեց քաղաքային կյանքի զարգացման միջազետքյան տարբերակի գործընթացը: Երկրորդ վերելքը տեղի ունեցավ մ.թ.ա. III հազ. վերջում, երբ հատկապես լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային շրջաններում իշխում էր հյուսիսսիրիա-միջազետքյան տիպի քաղաքային միջավայրը: Սակայն, վաղ բրոնզի վերջի ճգնաժամի հետևանքով քաղաքային կյանքը լեռնաշխարհում հետընթաց ապրեց և միջին բրոնզը արդեն ուներ տեղական ավելի պահպանողական առանձնահատկություններ, թեև լեռնաշխարհը շարունակում էր աշխույժ մասնակցություն ունենալ միջազգային առևտրին: Քաղաքային կյանքը լեռնաշխարհում վերականգնվեց միայն ուշ բրոնզում և, չնայած մ.թ.ա. II հազ. վերջի առաջավորասիական ճգնաժամին, շարունակեց զարգանալ նաև վաղ երկաթում: Վերելքի և վայրէջքի այս գործընթացները նույն կերպ շարունակվեցին նաև հետագայում: Բավական է հիշել քաղաքային կենսակերպի մեծ վերելքը ուրարտական շրջանում և վայրէջքը նրա անկումից հետո, կամ հելլենիստական դարաշրջանի վերելքը և անկումը ավատատիրական հարաբերությունների ձևավորման մթնոլորտում:

Ամենակարևոր հարցերից մեկն այն է, **թե քաղաքի և քաղաքակրթության ձևավորման ո՞ր տարբերակն է** իր արտացոլումը գտել Հայկական լեռնաշխարհում, և ո՞ր գործոններն են ավելի աշխույժ եղել այդ ընթացքում՝ արտաքին, թե՞ ներքին: Մասնագիտական շրջանակներում այս տեսանկյունից տիրում են տարաբնույթ կարծիքներ: Ոմանք ընդգծում են արտաքին գործոնի դերը, կարծելով, թե քաղաքը ստեղծվել է մեկ օջախում (Միջազետք) և ապա տարածվել այլ շրջաններում, մյուսները համարում են, որ ներքին գործոնները և բնական պայմանները, պայմանավորել են քաղաքային հասարակության ձևավորման յուրահատուկ ուղի: Այն հանգամանքը, որ արտադրող տնտեսաձևի և կոթողային մտածելակերպի առաջին սաղմերը, ի թիվս այլոց, ի հայտ են գալիս Հայկական լեռնաշխարհի

արևմտյան և հարավային շրջաններում արդեն մինչև եցեգործական նոր քարի դարում, շեշտում է ներքին զարգացումների կարևորությունը: Մինչդեռ այն, որ Հայկական լեռնաշխարհը մշտապես առևտրատնտեսական կապերի մեջ է գտնվել քաղաքակրթության առաջավոր կենտրոնների հետ ընդգծում է արտաքին գործոնի աշխուժության հանգամանքը: Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական յուրահատուկ պայմանները (դա բաժանում էր տարաբնույթ զարգացման օրինաչափություններ ունեցող մշակութային աշխարհներ՝ Սիրիա-Միջագետքը, Փոքր Ասիան և Կովկասը) վկայում են, որ երկու գործոններն էլ պիտի որ ունենային կարևոր նշանակություն:

Սկսենք արտաքին գործոնի քննարկումից: Ըստ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների զարգացման Հ. Մանանդյանի համակարգի, քաղաքի առաջացման և զարգացման պատճառը պետք է փնտրել բնակավայրի առևտրական ճանապարհին և քաղաքակիրթ աշխարհին մոտ գտնվելու մեջ: Հիրավի, Հայկական լեռնաշխարհը և հատկապես նրա արևմտյան և հարավային շրջանների մշակույթները աշխույժ կապի մեջ էին ժամանակի քաղաքային կյանքի առաջավոր կենտրոնների հետ: Այդ հարաբերությունների էությունը կարելի է հասկանալ այսպես կոչված «կենտրոն-ծայրագավառ» հարցի դիտարկման համատեքստում, ըստ որի Հին Արևելքում առանձնացել են ընդերքով հարուստ լեռնային շրջաններ (Փոքր Ասիա, Հայկական լեռնաշխարհ, Իրան, Պակիստան, Լևանտ) և ընդերքով աղքատ սակայն հասարակական-տնտեսական զարգացման ավելի բարձր մակարդակում գտնվող գետահովիտներ (Միջագետք, Եգիպտոս, Ինդոսի հովիտ): Այդ հարաբերությունների կարգավորման չափանիշը փոխանակությունն էր, որի արդյունքում լեռնցիները ծանոթանում էին քաղաքակրթական արժեքներին, իսկ դաշտավայրաբնակները ձեռք էին բերում անհրաժեշտ հումք: Այս իմաստով, հնագույն Փոքր Ասիան, Հայաստանը և Իրանը Սիրիայի և Միջագետքի նկատմամբ գտնվում էին մոտավորապես այն հարաբերության մեջ, ինչ Եվրոպան՝ Միջերկրականի: Այսպիսով, քաղաքակրթության ձևավորման այս տարբերակում քաղաքային կյանքը առաջանում է քաղաքակիրթ աշխարհի հետ փոխազդեցության մթնոլորտում, որտեղ առաջնային դեր է խաղում փոխանակությունը: Այս տարբերակը հատկապես տեսանելի է Հայկական լեռնաշխարհի դաշտավայրային շրջաններում (հմմտ. Արարատյան, Խարբերդի և Ուրմիայի դաշտավայրերը)՝ մ.թ.ա. IV հազ. վերջում կամ մ.թ.ա. III հազ. վերջում:

Ինչ վերաբերում է ներքին գործոնին, վերջերս Վ. Մասունը առաջ քաշեց մի վարկած, անվանելով այն «քաղաքակրթության անցման կովկասյան ուղի»: Ըստ այդմ, վաղ կովկասյան հասարակություններին բնորոշ էին՝ 1. հասարակական ակնհայտ տարբերություններ և հարստության անհավասար բաշխում, 2. ռազմական

վերնախավի առկայություն, որը հարստության հիմնական կուտակողն ու մարդկային ուժի շահագործման կազմակերպողն էր, 3. մեծ մակերես զբաղեցնող, բայց համեմատաբար քիչ հնագիտական տվյալներով բնորոշվող բնակավայրեր, որոնք չէին կազմում մոխրաբլուրներ և աստիճանակարգված կերպով կենտրոնացված էին ամրոցների շուրջ, 4. հարստության և մարդկային ուժի ներդրում հիմնականում թաղման կառույցների (դամբանաթումբերի) կերտման ժամանակ, որի ընթացքում ծախսված ուժը համեմատելի է միջագետքյան տաճարների կառուցման ժամանակ վատնած ուժին: Այս գործընթացները հանգեցրին նախաքաղաքային հասարակության ստեղծմանը, որը, սակայն չվերաճեց դասական քաղաքի. այսինքն՝ խոսքը «քաղաքակրթության անցման ոչ ուրբանիստական ուղու» մասին է, որը զուգահեռներ է գտնում, օրինակ, Բալկանյան թերակղզու կամ վաղ երկաթի կենտրոնական Եվրոպայի հնագույն հասարակություններում: Այս տեսակետը գլխավորապես կիրառելի է Հյուսիսային Կովկասի (Մայկոպի տիպի) հնագույն հասարակությունների և Հարավային Կովկասի ու Հայկական լեռնաշխարհի միջինբրոնզեդարյան հասարակությունների համար: Իրականում նոր քարի դարում սկիզբ առած՝ Հայկական լեռնաշխարհի վաղերկրագործական հասարակությունները մինչև վաղ բրոնզի վերջը հիմնականում ընթանում էին քաղաքային կյանքի զարգացման առաջավորասիական ուղով: Այստեղ կային մոխրաբլուրներ, իսկ վաղ բրոնզից՝ ամրացված բավական մեծ բնակավայրեր՝ իրենց ներքին կառուցվածքով, որոնք կարող էին բնորոշ լինել վաղ քաղաքային հասարակություններին: Ռոտոփի երկրագործությունը որոշակի դեր էր խաղում դաշտավայրային շրջանների հասարակական կյանքում սկսած պղնձի դարից և հատկապես վաղ բրոնզում: Թեև այս գործընթացները իրենց ծավալներով անհամեմատելի են միջագետքյան բարդ հասարակական հարաբերությունների հետ, այնուամենայնիվ ճանապարհները հեռավոր նմանություն ունեն: Սակայն մ.թ.ա. III հազ. վերջերին այս գործընթացը տարբեր ներքին և արտաքին պատճառներով (կլիմայական պայմաններ, տափաստանային ցեղերի արշավանքներ) դադարում է և միջին բրոնզում արդեն տեսանելի է «կովկասյան ուղու» գերակայությունը: Ուշ բրոնզ-վաղ երկաթում կարծես թե վերոհիշյալ առաջավորասիական և կովկասյան տարբերակները հավասարապես ազդում են քաղաքային կյանքի զարգացումների վրա, և այդ երկու ճանապարհների համակեցությունից ձևավորվում է ուրարտական, իսկ հետագայում նաև հայկական քաղաքների զարգացման տարբերակը:

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն հասարակությունների ներքին զարգացման ճանապարհները հիմնականում տարբերվում էին սիրիա-միջագետքյանից: Հայկական լեռնաշխարհում քաղաքի ձևավորման գործընթացի ամենամոտ

զուգահեռը պետք է փնտրել աշխարհագրորեն և մշակութապես հարազատ խեթա-խուռիական աշխարհում: Ինչպես խեթական, այնպես էլ խուռիական հասարակությունները իրենց բնույթով երկրագործ-արհեստագործական էին և կենտրոնացված էին դաշտավայրերում (որտեղ գտնվում էին զարգացած քաղաքային համայնքները) և լեռներում (ուր որպես գերագույն կազմակերպություն հանդես էր գալիս ցեղը): Խուռիական հասարակությունը բաղկացած էր ազգակից ընտանեկան համայնքներից, որոնք ունեին իրենց հողային հիմնապաշարը և ղեկավարվում էին նահապետի կողմից: Մի քանի ազգակցական և ոչ ազգակցական համայնքներ կազմում էին մի կազմակերպություն, որ կոչվում էր բնակավայր (աքադ. *ālum*): Բնակավայրերը խմբավորվում էին մեկ կամ մի քանի ամրացված կենտրոնների շուրջ, որոնց պայմանականորեն կարելի է կոչել «քաղաք», որտեղ գտնվում էին տաճարը, ինչպես նաև առաջնորդի և նրա մերձավորների տները: Այստեղ էր հավաքվում նաև ավագների խորհուրդը: Այդ քաղաքները, որպես կանոն, առաջանում էին բլուրների վրա (հմմտ. «քաղաք» նշանակող մեհենագիր խեթերեն նշանը, որ բլուր է պատկերում, ինչպես նաև հայերենի «բլուր» հիմքով բնակավայրերը, որոնց թվում նաև «Դվին»-ը - Գ. Թումանյան, բանավոր հաղորդում) և տարածվում էին նրանցից դուրս:

Խեթա-խուռիական աշխարհում հատկապես կարևորվում էր տաճարի և տաճարական տնտեսության նշանակությունը, ամպրոպի աստվածության պաշտամունքը, որի վրա հենվում էր պետական գաղափարախոսությունը: Տաճարը (*resp.* «սրբազան տարածքը») այստեղ, ինչպես նաև Հայկական լեռնաշխարհում, պիտի հանդիսանար այն հիմքը, որի վրա կարող էր ձևավորվել քաղաքային կյանքը: Ճիշտ է այլ հասարակություններում (օրինակ՝ Միջագետքում, Հունաստանում) ևս տաճարը ուներ նույնատիպ գործառույթ, սակայն լեռնային շրջաններում այն արտահայտվում էր յուրահատուկ կերպով: Ինչպես վերը տեսանք, հին քաղաքները առաջին հերթին կատարում էին գյուղատնտեսական համայնքի, արհեստների և առևտրի կենտրոնի ու, որ շատ կարևոր է, գաղափարական առաջնորդի դեր: Ահա թե ինչու տաճարական կենտրոնի առկայությունը կարևորագույն դրդապատճառ էր այդ տեղում քաղաքային տիպի բնակավայրի առաջացման համար: Այս տարբերակը բավականին լավ տեսանելի է հին Փոքր Ասիայում և Հայաստանում, ու զուգահեռներ է գտնում կովկասյան լեռնաբնիկների ազգագրական նյութերում (Ա. Փերիխանյան): Այս տարածքներում, սկսած առնվազն խեթական շրջանից (թերևս նաև ավելի վաղ), տաճարները հանդիսանում էին 1. աստվածապետական համայնքներ, 2. հասարակական պաշտամունքային շինություններ, 3. արքայական պաշտամունքային շինություններ: Սրանցից ամենահինագույնը և ամենատարածվածը

աստվածապետական համայնքն էր, որից հետագայում առաջացան տարբեր քաղաքային կազմակերպություններ: Տոհմային համակարգի անկման և տարածքային համայնքների ձևավորման ժամանակաշրջանում երկրագործական գոտիներում կազմակերպական կենտրոնը և պաշտամունքային կենտրոնը (այսինքն՝ գյուղական և տաճարական համայնքները) համընկնում էին: Երկրագործական բնակչության մեծ մասը կենտրոնանում էր տաճարների շուրջ: Տաճարները ոչ միայն սրբազան, այլև տնտեսական կենտրոններ էին տեղական ինքնավար տարածքային համայնքների համար և զբաղվում էին նաև արտադրությամբ՝ ստեղծելով նյութական բարիքներ, իսկ ավելի ուշ՝ թողարկելով նաև դրամներ: Եվ պատահական չէ, որ նրանցից շատերը առևտրական ճանապարհների վրա էին գտնվում և փոխանակության կենտրոններ էին (այս իմաստով հետաքրքրական է, որ խեթերեն *happira* բառը միևնույն ժամանակ նշանակում է և՛ «քաղաք», և՛ «շուկա»): Համայնքի հողերը համարվում էին աստվածության, այսինքն՝ տաճարի սեփականությունը, որը մարմնավորում էր համայնքի միասնականության գաղափարը: Սրբարանի շուրջ կենտրոնացած տաճարական համայնքներից այս միավորները աստիճանաբար վերաճեցին քաղաքային կազմակերպությունների: Այնպիսի սրբարան-տաճարներ, ինչպիսիք էին Գյոբեկլիթեփեն նոր քարի դարում, Դեդիրմենթեփեն պղնձի դարում, Մոխրաբլուրը վաղ բրոնզում, Քյուլթեփե II-ը միջին բրոնզում, Մեծամորը, Դվինը, Գեղարոտը ուշ բրոնզ-վաղ երկաթում, պիտի դառնային հասարակական կյանքի այն կենտրոնները, որոնց շուրջ աստիճանաբար կարող էր զարգանալ քաղաքը: Այս ավանդույթը ավելի զարգացավ ուրարտական (Տուշպա, Մուծածիր, Կումենու) շրջանում և շարունակվեց հետուրարտական (Աստղի բլուր, Սալքար, Արծվաբերդ, Խորտամրոց) շրջանում և իր արտահայտումը գտավ բուն հայկական միջավայրում: Այսպես, բավարար է հիշել տաճար-քաղաքներ Աշտիշատի, Անի-Կամախի (հայաստական Կումախան), Երիզայի և ի վերջո հնագույն մայրաքաղաք Արմավիրի առկայության փաստերը: Բացի դրանից, հին Հայաստանում քաղաքի կառուցումը կամ տեղափոխումը անպայմանորեն կապվում էր այնտեղ սրբարանը տեղափոխելու գաղափարի հետ (Բագարան, Արտաշատ): Հիշարժան է, որ Տիգրանակերտը կառուցվեց այն սրբարանի տեղում, որտեղ մ.թ.ա. 95 թ. թագադրվել էր Տիգրան Մեծը: Ընդ որում ինչպես հինարևելյան մի շարք երկրներում, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհում նախապես սրբարանները կարող էին գտնվել նաև բնակավայրերից դուրս (Հառիճ, Բաբադերվիշ, Ամիրանիսգորա, Բյուրական, Սալքար, Աշտարակ), դեպի որոնք էին տանում սրբազան ճանապարհները: Այսպիսով, քաղաքի ձևավորման հայկական տարբերակը հիմնական գծերով նույնություններ է ցույց տալիս փոքրասիական և խուռիական տարբերակներին: Կենտրոնափոքրասիական և հյուսիսմիջագետքյան խուռիական

շրջանները Հայկական լեռնաշխարհի հետ գրեթե միաժամանակ (մ.թ.ա. III հազ. վերջում) թևակոխեցին քաղաքային կյանքի փուլը: Սակայն եթե նշյալ շրջանների քաղաքային կյանքի այդ վերելքը հանգեցրեց առաջավորասիական տիպի գիր ունեցող հասարակության ստեղծմանը մ.թ.ա. II հազ. սկզբում (Քանես, Խեթական թագավորություն, խուռիական պետություններ), ապա Հայկական լեռնաշխարհում նույնը տեղի ունեցավ միայն մ.թ.ա. I հազ. սկզբում՝ ուրարտական պետության ստեղծումով:

Ի վերջո, անդրադառնալով ուրարտական քաղաքի առաջացման խնդրին, պետք է նշել, որ վերջինս իր առանձնահատկություններով ավելի մոտ է խեթա-խուռիական և Հայաստանի ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի մշակույթների ընդերքում զարգացող տարբերակին, քան սիրիա-միջագետքյան մոդելին: Ինչպես խեթա-խուռիական, այնպես էլ նախաուրարտական և ուրարտական խոշոր ամրոցները ունեին միջագետքյան քաղաքի նույն գործառույթը (վարչական և պաշտամունքային կենտրոն՝ խոշոր պահեստներով, տաճարով ու պալատով), սակայն, ի տարբերություն վերջինների, նրանցում կենտրոնացած չէր մեծաքանակ բնակչություն: Մասնավորապես ուրարտական քաղաքային միջավայրը (asuni) բաղկացած էր կենտրոնական ամրոցից (E.GAL), որը շրջապատված էր չպաշտպանված քաղաքային բնակավայրերով (URU), ոռոգման ջրանցքներով, մշակովի դաշտերով, անտառներով: Բնակչության նման կուտակումը ավելի նման էր նախաուրարտական Հայաստանի, քան՝ սիրիա-միջագետքյան միջավայրին: Թեփեների քիչ լինելը ևս խոսում է այս տեսակետի օգտին: Հետաքրքիր է, որ նույն իրավիճակն է տիրում նաև ուրարտական թագավորության ձևավորման սկզբնական գոտում՝ Վանի ավազանում: Հետևապես ուրարտական ամրոցները կարելի է համարել նախաուրարտական ամրոցների զարգացման վերջին փուլ, իսկ ուրարտական պետությունը՝ նախաուրարտական Հայաստանում պետականության զարգացման տարբերակի շարունակություն, զարգացում և վերջնական արդյունք՝ ազդված ասորեստանյան վարչական համակարգից (Ս. Հմայակյան, Ռ. Բիշինե): Այս իմաստով, նախաուրարտական բնակավայրերը, գոյատևելով ուրարտական շրջանում, կազմեցին հայկական քաղաքի հիմքը: Նորից շեշտենք, որ նախաուրարտական Հայաստանում կենտրոնական բնակավայրի զարգացման տարբերակը նախ և առաջ զուգահեռներ է գտնում խեթա-խուռիական աշխարհում: Կ. Հովհաննիսյանը նույն ուղին է վերականգնում Հայաստանում (ըստ խեթական աղբյուրների): Այստեղ բավական է հիշել Բողազքոյը, որը գտնվում էր ոչ դաշտավայրային գոտում և կոթողային համալիրների ամբողջություն էր կազմում՝ բնակչության քիչ հետքերով: Ավելի ուշ շրջանում աքեմենյան «քաղաքները» (օրինակ

Պերսեպոլիսը) ևս գտնվում էին ոչ դաշտավայրային գոտում և իրենց բնույթով կոթողային համալիրների ամբողջություն էին՝ բնակության քիչ հետքերով, ինչը զուգահեռներ է գտնում առավելապես նախաուրարտական և ուրարտական Հայկական լեռնաշխարհի, քան՝ սիրիա-միջագետքյան տարբերակում: Հիշարժան է, որ քաղաքների այս տիպի մասին տեղեկություններ են պահպանվել նաև միջագետքյան աղբյուրներում: Այսպես, վերջիններս հիշատակում են *kirhu* անվամբ քաղաքային բնակավայրի մի տեսակ: Դա բլրի վրա գտնվող և միջնաբերդով ամրացված տարածք էր՝ պալատով և տաճարով, իսկ նրանից դուրս տարածվում էր արտաքին բնակավայրը, որտեղ կուտակվում էր հիմնական բնակչությունը: Սա ընդհանուր բնակավայրի սրբազան տարածքն էր և մի տեսակ «քաղաք էր քաղաքի մեջ»: Նման բնույթի քաղաքը խորթ էր միջագետքցիների համար: Վերջիններս *kirhu* էին անվանում հիմնականում հյուսիսային Սիրիայի և Միջագետքի խուռիական քաղաքները (Չագար Բագար, Նուզի, Արապխա): Լ. Օպենհայմի դիպուկ բնորոշմամբ՝ նույն տերմինով էին միջագետքցիները բնորոշում նաև Հայաստանի քաղաքները, ինչը լիովին հաստատվում է հնագիտական վերոհիշյալ ուսումնասիրություններով: Այսպիսով, ի դեմս *kirhu*-ի գործ ունենք Առաջավոր Ասիայի լեռնային հասարակություններին բնորոշ քաղաքի ձևավորման ընդհանուր մոդելի հետ, որն ընկած է նաև նախաուրարտական, ուրարտական և բուն հայկական քաղաքի զարգացման հիմքում:

A. BOBOKHYAN

IAE (Yerevan, Armenia)

URBANIZATION PROCESSES IN PRE-URARTIAN ARMENIA

(An Attempt of Periodisation)

Armenian Highland as a northern borderland of the Ancient Near Eastern world was involved in all kinds of developments typical for the region since the establishment of productive economy. However as a contact zone between Near Eastern, Caucasian and Steppe cultures the Highland had its own way of development. This article tries to reconstruct those cultural steps which led ancient societies of Armenia to growing complexity *resp.* urbanisation. Taking into account the Near Eastern models, it is suggested conventionally to speak about “Proto-Town” during Neolithics (9-6th millennia BC) and Chalcolithics (6-4th millennia BC), “Early Town” during Early Bronze (35-24th centuries BC) and Middle Bronze (24-16th centuries BC) Ages

and “Town” during Late Bronze (16-13th centuries BC) and Early Iron (12-9th centuries BC) Ages. Evidently it is impossible to translate urbanisation processes in Armenia through absolute Near Eastern terms. Only particular Near Eastern urbanistic traits had their direct reflections in Armenian prehistoric cultures, not the system itself. In this respect common similarities are discernable more with mountainous (Hittite-Hurrian) than lowland (Syro-Mesopotamian) cultures of the Near East. Only with the emergence of Urartian state we can see evident Near Eastern influences which can be defined as systematic. Moreover, it turns out that even the Urartian urbanism had more common with Pre-Urartian way of shaping complex society than the Near Eastern one, and in this sense the Urartian state was the result of the Bronze and Early Iron Age developments, which, however, borrowed the Near Eastern way of administration and representation.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արեշյան Գ. Ե., Ղաֆադարյան Կ. Կ. 1996, Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետությունը նախնադարյան համայնական հասարակարգի և պետական առաջին կազմավորումների ժամանակաշրջանում, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Տիրացյան Գ.Ա. (խմբ.), Երևան, 13-86:

Բորոխյան Ա. 2000, Ծովքը հին առաջավորասիական առևտրա-մշակութային համակարգում (մ.թ.ա. III հազ. վերջ - II հազ. առաջին կես), պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան:

Զարյան Ա. 1986, Քաղաքաշինություն, ՀՄՀ, հ. 12, 391-393:

Միմոնյան Հ. Գնունի Ա. 2004, Հայաստանի սոցիալ-քաղաքական իրավիճակը վաղ բրոնզի դարում (ըստ հնագիտական աղբյուրների), Հայկական լեռնաշխարհը հայոց մշակույթի բնօրրան, Դանիելյան Ա. (խմբ.), Երևան, 60-70:

Փիլիպոսյան Ա. 1998, Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները հինարևելյան կնքագործության համակարգում, Երևան:

Փիլիպոսյան Ա. 2004, Հայկական լեռնաշխարհը Մերձավոր Արևելքի պատմա-մշակութային փոխառնչությունների ոլորտում, մ.թ.ա. III-I հազ., պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Երևան:

К ИЗУЧЕНИЮ БРОНЗОВЫХ ШТАНДАРТОВ ЮЖНОГО КАВКАЗА СЕРЕДИНЫ II ТЫС. ДО Н.Э.

На Южном Кавказе в середине II тыс. до н.э. распространяются бронзовые навершия, со скульптурными изображениями, которые, в научной литературе определяют как штандарты. Они в основном обнаружены в богатых погребениях.

Штандарты представлены отдельными скульптурными изображениями, или композициями. Отдельные фигуры, как правило, являются зооморфными изображениями, а в композициях часто представлены мужские фигуры, в основном воины.

Штандарты, изображающие композиции обнаружены в Лчашене, Лори-Берде, Ошакане, Неркин-Двине и Гараджамирли. Скульптурное изображение льва и вооружённого человека (таб. I₅₋₇) обнаружены были №15 погребении Ширикавана [Торосян, Хникян, Петросян 2002: таб. XIV]. В кургане №1 Гараджамирли была найдена фигурка лежачего человека (таб. I_{3,4}), над которым возвышается фигура льва [Akhudov, Narimanov 1996: рис. 7-2;]. Особого внимания заслуживают штандарты из Лчашена (таб. II; III₃₋₆) и Лори-Берда (таб. III_{1,2}), которые представляют собой бронзовые скульптуры двухколёсных боевых колесниц, запряжённых лошадьми и вооружённых воинов [Есаян 1980: таб. 38-1,2; 39; 40].

Зооморфные штандарты изображают голубя, ястреба, удода, оленя, быка, льва, козла и других животных.

Хищная птица, вероятно кошун, представлена на штандартах, обнаруженных в №1 кургане (таб. IV_{1,2}) Цителгореби [Пицхелаури 2005: 55, таб. XLIV], в X кургане (таб. IV₃) Мецамора [Khanzadian 1995: таб. 15], в №1 кургане (таб. IV₄) Гараджамирли [Akhudov, Narimanov 1996: рис.7-1; Пицхелаури 2005, таб. CCVIII-3] и в Сасиретском кладе (таб. IV₁₃) [Ниорадзе 2011; Пицхелаури 2005, 55, таб. XCVIII].

Ястреб украшает штандарты из курганов №№ 2 и 9 Лчашена (таб. IV_{10,11}) [Деведжян 1981: 26-27, таб. 31, 32,1-3] и из погребения № 7 (таб. IV₁₂) Лори-Берда [Деведжян 1981: рис. 8].

Бронзовая скульптура удода (таб. IV_{5,6}) была найдена в Ацарате. Штандарты со скульптурным изображением голубя обнаружены в Ацарате (таб. IV_{7,8}) [Есаян 1980: таб. 33-1] и №4 кургане (таб. V_{4,5}) Бериклдееби [Koridse 1995: 110, Abb. 97; Mansfeld 2001: рис. 15]. Фигуры трёх птиц украшают штандарт из Апарана (таб. IV₉);

Большое количество штандартов является скульптурным изображением оленя. В погребении №15 Лори-Берда находилась фигурка трёх оленей (таб. VII₁) с двумя оленятами и двумя маленькими животными [Пицхелаури 2005: 56]. Бронзовые фигурки оленей известны из Лчашена (таб. VI₅), Толорса (таб. VI₆) [Есаян 1980: таб. 28-2,4; 29], №1

кургана Цителгореби (таб. VI₇₋₉); №4 кургана Бериклдееби (таб. V₁₋₃) [Koridse 1995: рис. 97; Miron, Orthmann 1995: рис. 77] и №1 кургана Кудюрлю (таб. VI₁₀) [Пицхелаури 2005: 56]. В Гараджамирли была найдена скульптура оленя (таб. IX_{1,2}), который стоит на колесе, или круглой подставке [Akhundov, Narimanov 1996: рис.7].

Некоторые бронзовые фигурки изображают горного козла (барана). Такие штандарты обнаружены в №79 погребении Артика (таб. VI_{1,2}), №77 погребении Ширакавана (таб. VI₄) [Торосян и др. 2002: таб. XXXIII, 23-26] и в Геташене (таб. VI₃) [Grigoryan 2010: 24, fig. 18]. Бронзовая головка горного козла (барана) была найдена в Сасиретском кладе [Ниорадзе 2011: рис. 15].

Бронзовые скульптуры быков найдены в Лчашене (таб. IV_{14,15}) [Grigoryan 2010: 80, fig. 50, 71]. Бронзовый штандарт со скульптурой тапира (?) обнаружен в Ноемберяне (таб. IV₁₆) [Grigoryan 2010: рис. 59].

Великолепная скульптура льва (таб. I₁) была обнаружена в №30 погребении Ошакана [Калантарян, Пилипосян, Мелконян 2004: 70]. Бронзовая скульптура льва украшает штандарт из Неркин-Двина (таб. I₂).

У некоторых штандартов, внутри самой фигурки помещены бронзовые шарики (таб. V₂), издающие звон при движении [Погребова 2011: 34].

М. Погребова отметила, что больше всего штандартов обнаружено в курганах Лчашенского могильника: “шесть из них были увенчаны фигурой птицы, два – оленей, четыре – мелких копытных (очевидно коз) и два – быков, причём у подножия одного из этих последних располагаются ещё две маленькие фигурки, по-видимому коз” [Погребова 2011: 34].

По мнению М. Погребовой, бронзовые штандарты с разнообразными навершиями, увенчанными скульптурными фигурами характерны для памятников лчашенского типа [Погребова 2011: 34] и датируются XV-XIV вв. до н.э. [Погребова 2011: 46].

В научной литературе не раз отмечалось поразительное типологическое и функциональное сходство между южнокавказскими бронзовыми штандартами II тыс. до н.э. и бронзовыми штандартами III тыс. до н.э., обнаруженными в богатых (“царских”) погребениях Анатолии [Bittel 1976: 38; Mansfeld 2001: 52; Gomelauri 2009: 39-41; Пицхелаури 2005: 59-60]. в Аладжа-Хуюке (таб. VII_{2-4, 6-9}), Хорозтепе (таб. VII₅) и Богазкое (таб. IX_{3,5}).

Штандарты из Анатолии, со своей стороны, схожи с бронзовыми кольцами для удил, украшенными скульптурными изображениями из Месопотамии (таб. IX₆₋₉). Эти бронзовые кольца обнаружены в богатых погребениях, в царских погребениях Ура (таб. IX₈₋₉) [Woolley 1934: таб. 166, 167], Киша (таб. IX₆) [Colbert 1936: таб. 21], а также в Насирии (таб. IX₇) [Mallowan 1948: 51-55]. Позднее они известны из Луристана (таб. IX₄).

Сходство между бронзовыми штандартами из Месопотамии, Анатолии и Южного Кавказа настолько велико, что некоторые учёные связывают их с передвижением хурритов [Mansfeld 2001: 52]. По мнению К. Биттеля, корни происхождения анатолийских штандартов, возможно, надо искать северо-восточнее Анатолии, вероятно на Кавказе

[Bittel 1976: 38]. По мнению Н. Гомелаури, южнокавказские бронзовые штандарты II тыс. до н.э. генетически связаны со штандартами III тыс. до н.э. Центральной Анатолии [Gomelauri 2009: 39-40].

С начала III тыс. до н.э. в Египте и Месопотамии были распространены штандарты со скульптурным изображением животных и птиц. На т.н. “победных стелах” Нармера [История Древнего Востока 1988: 307, рис. 103б] (таб. VIII₃) и Эаннатума [Frankfort 1977: 73, рис. 75] (таб. VIII_{1,2}) изображены праздничные шествия. Участники процессии держат штандарты с фигурными изображениями животных (таб. VIII₅₋₈). На “победной стеле” Нарамсина (таб. VIII₄) знаменосцы также держат штандарты [Frankfort 1977: 86, рис. 91] с разными скульптурными изображениями (таб. VIII₉). Сами цари, Нармер, Эаннатум и Нарамсин, держат не штандарты, а определённые инсигнии. Инсигнией Эаннатума является фигурка мифологической птицы Анзу (акк. Имдугуд), львиноголового орла (таб. VIII_{5,6}), который является символом бога войны Нингирсу/Нинурты [Black, Green 1992: 107,142]. Надо отметить, что львиноголовый орёл изображён на кубке из большого кургана Карашамба, который датируется III тыс. до н.э. [Аветисян, Пилипосян 2007: таб. I-II]. Фигурка птицы с головой животного (возможно львиноголового орла) была найдена в №5 кургане Бедени, который также датируется III тыс. до н.э. [Гобеджишвили 1981: 91].

На одном из фриз во дворце Мари изображена процессия, центральной фигурой, которой является жрец со штандартом в руке. Навершие штандарта представляет собой скульптуру быка (таб. VIII₁₀).

Изображения человеческих фигур, держащих штандарты с навершием скульптур быка и птиц, встречаются на отпечатках цилиндрических печатей с глиняных табличек из архива Нузи. По мнению Э. Порады, штандарты с печатей из Нузи имеют большое сходство с древнеегипетскими т.н. штандартами Гора [Porada 1947: 15,43,115, таб. 30,35,43].

Вероятно, часть южнокавказских, так же как и ближневосточных штандартов имели высокое древко. Они были для ношения в руках и представляли собой штандарты пехоты. Мы постарались реконструировать штандарты этого типа. Несмотря на то, что кубки из триалетского и карашамбского курганов относятся к гораздо раннему периоду, чем южнокавказские бронзовые штандарты со скульптурами животных, мы посчитали возможным изобразить отдельные человеческие фигуры с триалетского и карашамбского кубков, держащих штандарты с навершиями в виде фигурок животных (таб. VIII₁₁₋₁₃).

Часть же штандартов не имела древка и южнокавказские правители и знать держали эти инсигнии в руках также, как изображено на стелах Эаннатума (таб. VIII_{1,2}) и Нарамсина (таб. VIII₄). Подобные штандарты, как например фигурку птицы (таб. I₁₂) из погребения №7 Лори-Берда, инсигнией считала С. Деведжян: “Их, очевидно, держали в руках, как знак высокой власти” [Деведжян 1981: 32]. Часть штандартов же вероятно употреблялась во время ритуальных церемоний.

Штандарты, культовые, или военные инсигнии - знамёна, с различными фигурными изображениями, которые видимо олицетворяли определённые божества, были

распространены во всех древневосточных цивилизациях. Трудно говорить о заимствованиях, но, по нашему мнению, появление на Южном Кавказе бронзовых штандартов со скульптурными изображениями совпадает с существованием царства Митанни на Ближнем Востоке.

В середине II тыс. до н.э. на Ближнем Востоке произошли значительные политические события. С XVI века до н.э. одним из сильнейших государств на Ближнем Востоке становится царство Митанни. В первой половине XV века до н.э. владения царства Митанни расширились до Средиземного моря. В это время столкновения между Митанни и Египтом происходили из-за Сирии. Но в связи с хеттской угрозой первые дипломатические отношения между Митанни и Египтом устанавливаются ещё во времена Аменхотепа II (1428-1400 гг. до н.э.). Между этими державами был заключён долгосрочный мирный договор, скреплённый династическим браком. Царь Митанни Артатама I послал фараону в жёны свою дочь. Сын и преемник Артатамы, Шуттарна II в 1380 г. до н.э. также отправил одну из своих дочерей, Келу-Хепу в гарем фараона Аменхотепа III (1390-1352 гг. до н.э.). Прекрасные отношения между Митанни и Египтом проявились и в том, что Шуттарна, в ответ на сообщение о болезни фараона, послал ему целительное изображение богини Иштар-Шавушки Ниневийской. Дипломатические отношения между двумя государствами вновь остаются в силе во время царствования Тушратты (1365-1335/1322 гг. до н.э.). В письме Тушратты Аменхотепу III, которое сохранилось в египетском государственном архиве Амарны, сказано: “Если же в дальнейшем враг в страну моего брата проникнет, мой брат пошлёт ко мне, и хурритская страна, панцири, оружие и всё прочее для (борьбы против) врага моего брата окажутся в его распоряжении. Если же, с другой стороны будет у меня враг – пусть его не будет! – то я пошлю к моему брату, и мой брат египетскую страну, панцири, оружие и всё прочее для (борьбы против) моего врага пошлёт” [Вильгельм 1992: 66].

Появление новых элементов культуры в начале эпохи поздней бронзы на Южном Кавказе, последовало, по нашему мнению, за расцветом государства Митанни, которое уже в середине II тыс. до н.э. являлось сильным политическим противником Хеттского царства и имело определённые притязания на Сирию.

С конца XVI века до н.э. на Южном Кавказе появляются новые элементы культуры, которые последовали за расцветом государства Митанни. Месопотамский и Египетский импорт на Южном Кавказе – это отражение культурного и экономического влияния Ближнего Востока, не исключена и определенная политическая интеграция. Месопотамский и египетский импорт (цилиндрические печати митаннийского стиля, скарабеи, кинжалы и мечи переднеазиатского типа) на Южном Кавказе, вероятно свидетельствует о сильном митаннийском влиянии [Нариманишвили 2006: 79-81; Narimanishvili 2010: 332-335].

Надо отметить, что на археологических памятниках Южного Кавказа хеттские артефакты не засвидетельствованы, тогда как множество предметов, найденных на

Южном Кавказе и датированных серединой II тыс. до н.э. являются импортом из Северной Месопотамии и Леванта, т.е. оттуда, где чувствуется сильное влияние Митанни.

До сих пор спорным является вопрос, где произошло объединение неиндоевропейцев хурритов и индо-арийцев митанницев. Некоторые учёные считают, что объединение хурритов и митанницев произошло на Южном Кавказе [Вильхельм 1992: 44-45]. В своих завоевательных войнах митанницы опирались на военную элиту, именовавшуюся как в Митанни, так и в Сирии и Палестине *maṣṣianni-na*. В дальнейшем, этот слой превращается в родовую знать – “ездящие на (боевых) колесницах” [Вильхельм 1992: 47-48]. В середине II тыс. до н.э. погребение усопшего на колеснице, или деревянном ложе (повозке), в сопровождении частей колесницы, которое широко практикуется в середине II тыс. до н.э. на Южном Кавказе, возможно указывает на существование этой родовой знати на Кавказе, т.к. подобные захоронения принадлежат как мужчинам, так и женщинам (№30 погребение Сафар-Хараба, Бериклдееби). По-нашему мнению, именно погребённые на колесницах в могильниках Южного Кавказа являются этой знатью *maṣṣianni-na*. Показателем их высокого социального происхождения является колесница [Нариманишвили 2006: 79; Narimanishvili 2010: 332-333].

Южнокавказские курганы, содержащие деревянные повозки выделяются своей конструкцией и инвентарём. Особого внимания заслуживает тот факт, что в этих погребениях засвидетельствованы два типа транспортного средства: четырёхколёсные повозки и двухколёсные колесницы.

Четырёхколёсные повозки обычно двух типов: открытые и закрытые (шатровые). Все имеют массивные трёхчастные колёса (таб. XI). Замечательные экземпляры этого типа (таб. XI, XII_{3,4}) обнаружены в курганах №№ 1,2,3,6,8,9,10,11 Лчашена [Мартиросян 1964: 96-98; Мнацаканян 1960].

У двухколёсных колесниц, обнаруженных на Южном Кавказе, имеются колёса двух типов. Большинство из них – массивные трёхчастные колёса (напр. из курганов №№ 1,2,6 Лчашена).

В небольшом количестве были найдены колёса со спицами (курганы №№ 9, 10, 11 Лчашена). Количество спиц в колесе разное. Например, в одном колесе повозки из Лчашена имелось 28 спиц (Таб. XII₅), у колёс бронзовых моделей колесниц – 6-9 спиц (Таб. III₃₋₆). Колесо макета из Лори-Берда имеет 6 спиц (Таб. III_{1,2}), а макет из Гохеби – 10 (Таб. XII₁), если круг штандарта из Гараджамирли посчитаем за колесо, то оно имеет 8 спиц (Таб. IX_{1,2}).

Штандарты обнаружены почти во всех погребениях с повозками (курганы №№ 1, 2, 3, 9,10,11 Лчашена, №4 курган Бериклдееби, №1 курган Цителгореби). Штандарты, украшенные композициями (курганы №№ 1,2,9,10,11 Лчашена) были найдены в месте соединения ярма и дышла. Кроме штандартов, украшенных сложными композициями, в лчашенских курганах №№ 2 и 9 были обнаружены штандарты со скульптурными изображениями птиц.

В погребении №7 Лори-Берда были найдены штандарты со скульптурным изображением боевой колесницы (Таб. III_{1,2}) и птицы (Таб. IV₁₂) [Деведжян 1981: рис. 6, 8]. А в погребении №15 был найден штандарт с фигурами трёх оленей [Пицхелаури 2005: 56, таб. CXXXIV-2], здесь же находилось ожерелье с золотым кулоном в форме мухи (Таб. X₅).

В кургане №1 Цителгореби было найдено три штандарта. Два из них - со скульптурным изображением оленя, а один - с фигуркой птицы. Эта фигурка схожа с фигурами птиц из №7 погребения Лори-Берда и №1 кургана Гараджамирли (Таб. IV₁₋₄). В кургане №1 Цителгореби было обнаружено боевое оружие, а также доспехи и щит. в погребении были засвидетельствованы останки четырёх коней, 5 особей крупного рогатого скота и четырёх овец [Пицхелаури 2005: 28, таб. XLI – XLVII].

Богатством отличается также курган №4 Бериклдееби, где были найдены штандарты со скульптурными изображениями оленя и птицы. В кургане были погребены два покойника – мужчина 30-ти лет и женщина 16-25 лет. На мужском костяке зафиксированы были бусы из стекловидной пасты и сердолика, золотые и бронзовые пластины, украшенные синей и красной инкрустацией. Голову женщины украшала серебрянная диадема, кроме этого на ней были золотые, серебрянные и сердоликовые подвески. В центральной части ярма повозки была засвидетельствована скульптура птицы, а в передней части – скульптура оленя. В погребении был найден также кинжал переднеазиатского типа [Mansfeld 2001: 44-45; Пицхелаури 2005: 40-41]. В кургане были найдены два вида транспортного средства: одна тяжёлая, четырёхколёсная повозка, в которую были запряжены два быка, а вторая – лёгкая, боевая, или охотничья колесница, в которую запряжены были два коня. В месте соединения дышла и ярма повозки была найдена фигурка оленя, а колесницу украшала фигурка птицы [Mansfeld 2001: 44-45].

Возможно, находки повозок, особенно боевых колесниц, в богатых погребениях Южного Кавказа, и в целом, весь этот погребальный ритуал указывает на существование подобной элиты и на Кавказе, так как в погребениях с повозками, или с частями повозок, захоронены как мужчины, так и женщины. По-нашему мнению, захоронения с повозками принадлежат военной знати, чьими инсигниями являются бронзовые штандарты со скульптурными изображениями. Вероятно, об этом указывает также бронзовый макет боевой колесницы, обнаруженный в Кахетии (таб. XII₁), в местечке Гохеби [Pizchelaury 1984: 91, рис. 62; Pizchelaury 1995: 106, рис.90].

Бронзовые зооморфные штандарты, украшающие колесницы, возможно, связаны с сословной геральдикой, а также почитанием определённого божества, которое считалось покровителем того или иного сословия, клана или военного соединения (в битве при Кадеше участвовали египетские военные соединения: дивизия Ра, дивизия Сета и др.).

Вероятно, южнокавказские племена участвовали в совместных боевых операциях Митанни и Египта против Хеттского царства на территории Сирии. Только так можно объяснить находки золотых подвесок в форме мух (Таб. X₃₋₅) в богатых погребениях Лчашена [Петросян 2007: таб. XXXVI], Лори-Берда [Devejian 2006: pl. L] и

Тагавораниста [Деведжян 2007: таб. XXXIII]. Ведь у фараонов Среднего Царства Древнего Египта, как командующих армией, существовала традиция представлять наиболее отважных воинов к награде в виде ожерелья с кулонами в форме мух (Таб. X_{1,2}), что было свидетельством признания доблести воинов на поле битвы [Бонджоанни, Соле Кроче 2003: 367]. О близких отношениях с Египтом должна свидетельствовать золотая обкладка в форме лягушки. из лчашенского II кургана [Петросян 2007: таб. XLIX-1]. Как отмечает Д. Нариманишвили: “На всём Древнем ближнем Востоке были очень популярны амулеты в форме лягушки... но из золота изготавливались лишь в Египте. Амулет символизировал жизненную силу... Положенный на тело умершего, он должен был передать ему силу богини Хект, символическим изображением которой являлась лягушка” [Нариманишвили Д. 2010:222].

Семантическое значение бронзовых скульптурных штандартов, по-нашему мнению, возможно объяснить на основе хурритской мифологии. Большое количество скульптурных штандартов изображают тех животных и птиц (голубь, угод, горный баран, лев), которые являются олицетворением Иштар-Шавушки [Wegner 1981:89-95], самой главной богини хурритов [Вильхельм 1992: 89-90]. Одной из важных функций Иштар-Шавушки являлась война [Wegner 1981:3]. Культовое изображение Иштар-Шавушки Ниневийской считалось целительным и поэтому было дважды послано в Египет с целью излечить фараона. Иштар-Шавушка была верховным божеством во многих городах Митанни. Тушратта называет её “владычица моей страны” [Вильхельм 1992: 90]. Кроме того, Иштар является одной из богиней, которая сумела проникнуть в потусторонний мир и вернуться обратно [Black, Green 1992: 108-109]. Вероятно ещё и поэтому, связанные с Иштар-Шавушкой животные и птицы олицетворяют связь мира живых и потустороннего мира.

Южнокавказские штандарты являются погребальным инвентарём, везде они обнаружены в погребениях. Считается, что они прикреплялись на погребальной повозке (таб. XII_{3,4}), в месте соединения дышла и ярма (таб. XII₂). Мы считаем, что, также как и в Месопотамии (таб. XII_{6,7}) и Анатолии, часть штандартов прикреплялась на дышло, но не всегда у ярма. На Ближнем Востоке они находились на самом высоком месте “горбатого” дышла.

Часть южнокавказских штандартов со скульптурными изображениями прикреплялись на дышло колесницы или в месте соединения дышла и ярма. Мы считаем, что эти штандарты являлись инсигнией родовой знати - *maṭṭajanni-na*, существующей и на Южном Кавказе. Многообразие штандартов возможно указывает на то, что у каждого рода этого сословия были свои божества - покровители и связанные с ними инсигнеи.

Одна часть штандартов прикреплялась на древко и они принадлежали жрецам или военачальникам. Об этом свидетельствуют изображения на стелах Нармера, Эаннатума и Нарамсина, а также на фризе из дворца в Мари. Другая же часть, по-видимому, являлась инсигнеями, которые держали в руках правители, как это видно на изображениях стел Нармера и Нарамсина.

Описание таблиц:

Таб. I. Бронзовые штандарты из Южного Кавказа: 1. Ошакан, погребение №30, XVII-XVI вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 70, fig. 58]; 2. Неркин Двин [Grigoryan 2010: 58, fig. 47]; 3. Гараджамирли, курган №1 [Брилева 2012: 317, кат. 327]; 4. Гараджамирли, курган №1 [Achundov, Narimanov 1996: fig. 7]; 5. Ширакаван, погребение №17 [Брилева 2012: первая сторона обложки]; 6. Ширакаван, погребение №17 [Торосян и др. 2002: первая сторона обложки]; 7. Ширакаван, погребение №17 [Брилева 2012: кат. 326].

Таб. II. Бронзовые штандарты со скульптурными изображениями колесниц: 1. Лчашен, курган №1 [Брилева 2012: кат. 322]; 2. Лчашен, курган №1 [Брилева 2012: илл.1]; 3. Лчашен, курган №10, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 10, fig. 4]; 4. Лчашен, курган №10, [Брилева 2012: кат. 324].

Таб. III. Бронзовые штандарты со скульптурными изображениями колесниц: 1. Лори Берд, погребение №7, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 11, fig. 5]; 2. Лори Берд, погребение №7 [Брилева 2012: кат. 325; Есаян 1980: таб. 40]; 3,4. Лчашен, курган №9, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 61, fig. 51]; 5. Лчашен, курган №9 [Брилева 2012: илл. 2]; 6. Лчашен, курган №9 [Брилева 2012: кат. 323].

Таб. IV. Бронзовые штандарты со скульптурными изображениями птиц и животных: 1. Цителгореби, курган №1, XIV-XIII вв. до н.э. [Miron, Orthmann 1995: 246, Abb. 118]; 2. Цителгореби, курган №1 [Пицхелаури 2005: таб. XLIV]; 3. Мецамор, курган X [Khanzadian 1995: pl. 15]; 4. Гараджамирли, курган №1 [Пицхелаури 2005: таб. CCVIII-3]; 5. Ацарат [Пицхелаури 2005: таб. CLXIV]; 6. Ацарат [Есаян 1980: таб. 33-1]; 7. Ацарат [Есаян 1980: таб. 33-2]; 8. Ацарат [Пицхелаури 2005: таб. CLXIV]; 9. Апаран, погребение №31; 10. Лчашен, курган №9, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 74, fig. 62]; 11. Лчашен, курган №2, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 8, fig. 1]; 12. Лори-Берд, погребение №7 [Деведжян 1981: рис.8]; 13. Сасирети [Ниорадзе 2011: 95, рис. 12]; 14. Лчашен, курган №2, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 80, fig. 71]; 15. Лчашен, курган №11, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 60, fig. 50]; 16. Ноемберян, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 71, fig. 59];

Таб. V. Бронзовые штандарты со скульптурными изображениями из кургана №4 Бериклдееби: 1-3. Олень [Koridse 1995: 110, Abb. 96; Mansfeld 2001: Abb. 16-17]; 4-5. Птица [Koridse 1995: 110, Abb. 97; Mansfeld 2001: Abb. 15].

Таб. VI. Бронзовые штандарты со скульптурными изображениями горного козла и оленя: 1. Артик, погребение № 79, XIII-XII вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 73, fig. 61]; 2. Артик, погребение № 79 [Хачатрян 1975: 218, рис. 129]; 3. Неркин Геташен, XIV-XIII вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 24, fig. 18]; 4. Ширакаван, погребение №77 [Торосян и др. 2002: таб. XXXIII, 23-26]; 5. Лчашен, курган №2, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 75, fig. 63]; 6. Толорс, XII-XI вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 72, fig. 60]; 7. Цителгореби, курган №1, XIV-XIII вв. до н.э. [Miron, Orthmann 1995: Abb. 77]; 8. Цителгореби, курган №1 [Пицхелаури

2005: таб. XLI]; 9. Цителгореби, курган № 1 [Пицхелаури 2005: таб. XLII]; 10. Кудюрлю [Пицхелаури 2005: таб. ССII].

Таб. VII. 1. Лори-Берд, погребение № 15 [Пицхелаури 2005: таб. СXXXIV-2]; 2. Аладжа Хююк, 2500-2200 гг. до н.э. [[http://betaphotobucket.com/images/Alaca+Hoyuk+ standard](http://betaphotobucket.com/images/Alaca+Hoyuk+standard)]; 3. Аладжа Хююк, 2500-2200 гг. до н.э. [Frankfort 1977: 211, fig. 239]. 4. Аладжа Хююк, 2500-2200 гг. до н.э. [<http://www.hittitemonuments.com/alacahoyuk/alacaU03.jpg>]; 5. Хорозтепе [Özgüç, Akok 1958: pl. XVII-4]; 6. Аладжа Хююк, погребение С [Muscarella 2003: 285, fig. 188]; 7. Аладжа Гуюк [Özgüç 2002: 36]; 8. Аладжа Хуюк [<http://classics.unc.edu/courses/clar241/AlaH3-anSt.jpg>]; 9. Аладжа Хююк, погребение Е [Özgüç 2002: 38]; 10. Аладжа Хююк, 2500-2200 гг. до н.э. [<http://www.hittitemonuments.com/alacahoyuk/alacaT03.jpg>].

Таб. VIII. 1,2. Победная стела Эаннатума, Телло [Frankfort 1977: 72-73]; 3. Стела Нармера [История Древнего Востока 1988: 307, рис. 1036]. 4. Стела Нарамсина [Frankfort 1977: 86]; 5-8. Победная стела Эаннатума, Телло. Детали [рисунки Г. Нариманишвили и И. Есванджия по Frankfort 1977: 72-73, рис. 74-75]; 9. Стела Нарамсина. Детали. Рисунок. [рисунки Г. Нариманишвили и И. Есванджия по Frankfort 1977: 86]; 10. Деталь одного из фризів дворца в Мари (2500-2250 гг. до н.э.) [рисунки Г. Нариманишвили и И. Есванджия по Cornelius 1994: fig. 28]; 11-13. Возможные варианты применения южнокавказских штандартов (Произвольная реконструкция Г. Нариманишвили по бронзовым штандартам и изображениям человеческих фигур на серебрянных кубках из Триалети и Карашамба. Рисунок И. Эсванджия).

Таб. IX. Серебрянные и бронзовые скульптуры: 1-2. Гараджамирли [Achundov, Narimanov 1996: fig. 7]; 3,5. Богазкой [Rostovtseff 1931: pl. XXI]; 4. Луристан [Smith 1931: fig. XV-a]; 6. Киш [Colbert 1936: pl. 21]; 7. Насирия [Mallowan 1948: pl. VII]; 8-9. Ур [Woolley 1934: pls. 166, 167].

Таб. X. 1-2. Золотые ожерелья из Древнего Египта: 1. Погребение царицы Ахотеп, XVIII династия [Wilkinson 2005: 84]; 2. Золотое ожерелье царевны Хнумит, XII династия [Бонджоанни, Соле Кроче 2003: 354]; 3. Золотое ожерелье из Тагавораниста [Деведжян 2007: таб. XXXIII]; 4. Золотое ожерелье из Лчашенского № 2 кургана [Петросян 2007: таб. XXXVI]; 5. Золотое ожерелье из Лори Берда, погребение № 15 [Devejian 2006: pl. L].

Таб. XI. Реконструкции повозок из лчашенских погребений: 1. Реконструкция повозок из курганов № 1 и № 2 [Мартиросян 1964: VIII-1, 2]; 2. Реконструкция повозки из кургана № 11 Лчашена [Мнацаканян 1960: рис. 9]; 3. Реконструкция повозки из кургана № 11 Лчашена [Мнацаканян 1960: рис. 10, 11];

Таб. XII. Повозки эпохи поздней бронзы из Южного Кавказа: 1. Бронзовая модель колесницы, Кахети [Pizchelaуri 1995: 106, Abb. 90]; 2. Реконструкция ярма из Аладжа Хуюка [Mansfeld 2001: 41, Abb. 14₂]; 3. Деревянная повозка из Лчашена XV-XIV вв. до н.э. [Grigorian 2010: 86, fig. 77]; 4. Деревянные повозки из курганов № 9 и № 11 Лчашена XV-XIV вв. до н.э. [The State History Museum of Armenia 1995: 23, fig. 27]; 5.

Реконструкция колесницы из кургана № 11 Лчашена [Мнацаканян 1960: рис. 14]; 6. Деталь штандарта из Ура [Woolley 1934: pl. 92]; 7. Реконструкция колесницы царя Эаннатума, XXVI вв. до н.э. [<http://thelosttreasurechest.wordpress.com/2011/12/06/historical-warrior-illustration-series-part-xviii/#jp-carousel> 049].

Литература:

- Аветисян П., Пилипосян А. 2007.** Карашамб. Золото Армении в раннем и среднем бронзовом веках. ЗДА (III тысячелетие до н.э.- XIV век н.э.). Ереван, 89-98.
- Бонджоанни А., Соле Кроче М. 2003.** Сокровища Египта. Иллюстрированный путеводитель по Египетскому Музею в Каире. White Star Publisher.
- Брилева О. 2012.** Древняя бронзовая антропоморфная пластика Кавказа (XV в. до н.э.-Xв. до н.э.)
- Вильхельм Г. 1992.** Древний народ хурриты. Москва.
- Гобеджишвили Г. 1981.** Культура Беденских курганов (на груз. яз.). Тбилиси.
- Деведжян С. 1981.** Лори-Берд I. Результаты раскопок 1969-1973 гг. Ереван.
- Деведжян С. 2007.** Тагаворанист. Золото Армении в позднем бронзовом и раннем железном веках. ЗДА, (III тыс. до н.э.- XIV век н.э.). Ереван, 99-102.
- Есаян С. 1980.** Скульптура древней Армении. Ереван.
- История Древнего Востока 1988.** Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Часть вторая (Под ред. Г. Бонгард-Левина), М.
- Калантарян А., Пилипосян А., Мелконян У. 2004.** Среднебронзовое погребение № 30 Ошакана. – АЭФК, Тбилиси. 69-71.
- Мартиросян А. 1964.** Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван.
- Мнацаканян А. 1957.** Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г., СА, №2.
- Мнацаканян А. 1960.** Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан. - СА, №2, 139-152.
- Нариманишвили Г. 2006.** Триалети во II тысячелетии до н.э. (по данным археологии). Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора ист. наук. Тбилиси.
- Нариманишвили Д. 2010.** Египетские амулеты III-II тыс. до н.э. на Южном Кавказе. – АЭФК 221-223, Тбилиси.
- Ниорадзе Г. 2011.** Клад из Квемо Сасирети. Труды, т. I. (на груз.яз.). Тбилиси, 85-100.
- Петросян Л. 2007.** Лчашен, ЗДА (III тыс. до н.э. - XIV век н.э.). Ереван, 102-107.
- Пицхелаури К.К. 2005.** Центральнотерриториальная археологическая культура. XIV-XIII вв. до н.э. (на груз.яз.). Тбилиси.
- Погребова М. 2011.** История Восточного Закавказья. Вторая половина II- начало I тыс. до н.э. Москва.
- Торосян Р., Хникян О., Петросян Л. 2002.** Древний Ширакаван (результаты раскопок 1970-1981 гг.) (на арм. яз.). Ереван.
- Хачатрян Т. 1975.** Древняя культура Ширака. Ереван

- Akhundov T., Narimanov I.** 1996. Neue Forschungen zur Mittleren Bronzezeit in Aserbaidschan. – *Georgica. Zeitschrift für Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasus*. Heft 19, Konstanz.
- Bittel K.** 1976. *Die Hethiter*. München.
- Black J., Green A.** 1992. *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary*. University of Texas Press. Austin.
- Colbert E. H.** 1936. Was the extinct Giraffe (*Sivatherium*) known to the early Sumerians? – *American Anthropologists, New Series*, vol. 38, #4, 605-608.
- Cornelius I.** 1994. *The iconography of the canaanite gods Reshef and Baal. Late Bronze and Iron Age I periods (c 1500-1000 BCE)*. OBO, (German edition). Göttingen.
- Devedjian S.** 2006. *Lori Berd II (Bronze Moyen)*. Erevan.
- Frankfort H.** 1977. *The Art and Architecture of the Ancient Orient*. Penguin Books. London.
- Gomelauri N.** 2009. Georgia and Eurasia in the 2nd and 1st Millennia B.C. – Evidence of Bronze plastics. – *Georgian Art in the Context of European and Asian Culture*. Vakhtang Beridze 1st International symposium of Georgian culture. Tbilisi, 39-44.
- Grigoryan A.** 2010. A glance from the Bronze Age. Finding from the Bronze Age burial mounds in Armenia IV-I millennia B.C. *Catalog-Album.HMA*,. Yerevan.
- Khanzadian E.** 1995. *Metsamor 2, La Necropole*, Vol. I, Paris.
- Koridse I.** 1995. Der Kurgan 4 von Berikldeebi. – *Unterwegs zum Goldenen Vlies. Archäologische Funde aus Georgien*. Sarbrücken, 109-110.
- Mallowan M. E. L.** 1948. A cooper rein-ring from Southern Iraq. – *Iraq*, vol.10, 51-55
- Mansfeld G.** 2001. Die “Königsgräber” von Alaca Höyük und ihre Beziehungen nach Kaukasien, *AMIT*, Band 33, 19-61.
- Miron A., Orthmann W.** 1995. *Unterwegs zum Goldenen Vlies. Archäologische Funde aus Georgien*. Sarbrücken.
- Muscarella O. W.** 2003. The Central Anatolian plateau: The tombs of Alaca Höyük. – *Arts of the first cities. The third millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus* (Ed. by J. Aruz). The Metropolitan Museum of Art. New York, 277-288.
- Narimanishvili G.** 2010. Trialeti in the 15th and 14th centuries B.C. – *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian pipelines*. Tbilisi, 312-369.
- Özgüç T.** 2002. Frühe Bronzezeit. – *Die Hethiter und ihr Reich*, 36-41. Bonn.
- Özgüç T., Akok M.** 1958. Horoztepe. An early Bronze Age settlement and cemetery, *TTKY*, V, ser. #18. Ankara.
- Pizchelaury K.** 1984. Jungbronzezeitliche bis ältereisenzeitliche Heiligtümer in Ost-Georgien, *MAVA*. Band 12. München.
- Pizchelaury K.** 1995. Die Spätbronze- und Früeisenzeitlichen Kulturen Ostgeorgiens. – *Unterwegs zum Goldenen Vlies. Archäologische Funde aus Georgien*, 97-106. Sarbrücken.
- Porada E.** 1947. Seal impressions of Nuzi. *AASOR*, vol. XXIV, 1-138.
- Rostovtzeff M.** 1931. Deux et chevaux: A propos de quelques bronzes d’Anatolie, de Syrie et d’Arménie. – *Syria*, t. 12, fasc. 1, 48-57.

Smith S. 1931. Rein-ring from Luristan, BMQ, vol. 6, #2, 32-33.

The State History Museum of Armenia 1991. Museums of Armenia. St. Peterburg.

Wegner I. 1981. Gestalt und Kult der Ištar-Šawuška in Kleinasien, AOAT, Neukirchen-Vluyn.

Wilkinson T. 2005. Dictionary of Ancient Egypt. Thames and Hudson.

Woolley L. 1934. Ur excavations. The Royal cemetery, vol. II. London.

<http://beta.photobucket.com/images/Alaca+Hoyuk+standard>

<http://www.hittitemonuments.com/alacahoyuk/alacaU03.jpg>

<http://classics.unc.edu/courses/clar241/AlaH3-anSt.jpg>

<http://www.hittitemonuments.com/alacahoyuk/alacaT03.jpg>

<http://thelosttreasurechest.wordpress.com/2011/12/06/historical-warrior-illustration-series-part-xviii/#jp-carousel-2049>

Таблица I

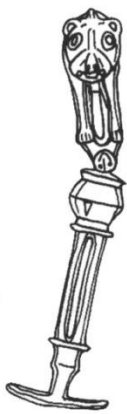
1

2

3

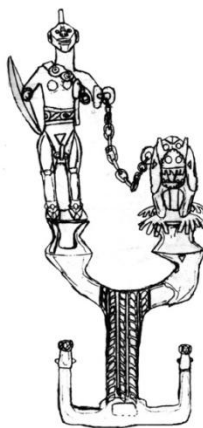
4

5

6

7

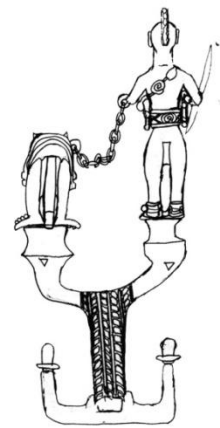
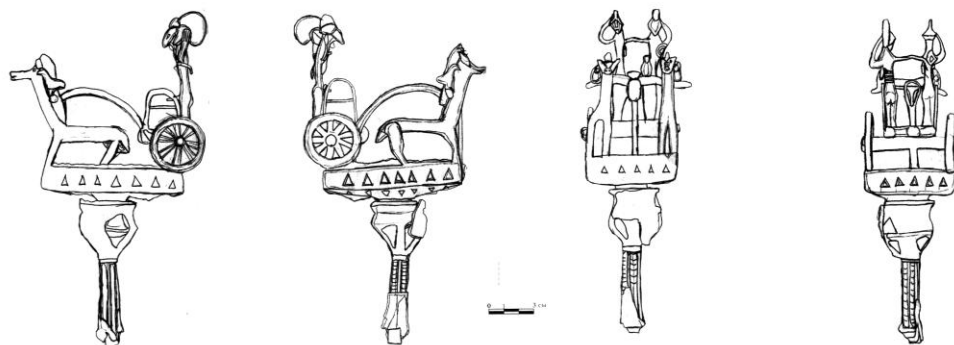
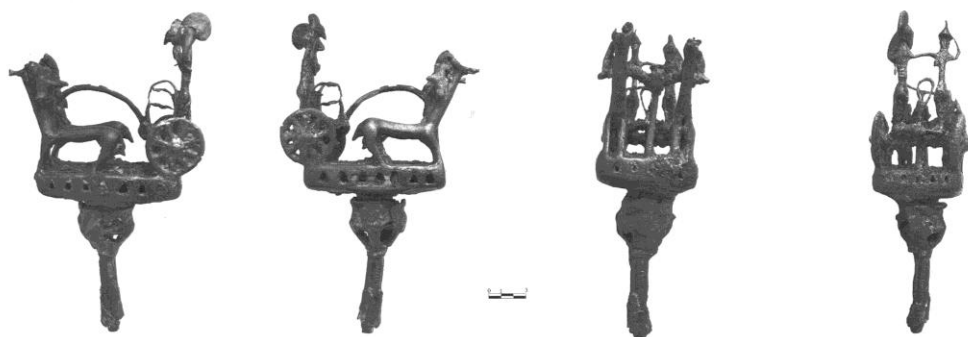

Таблица II

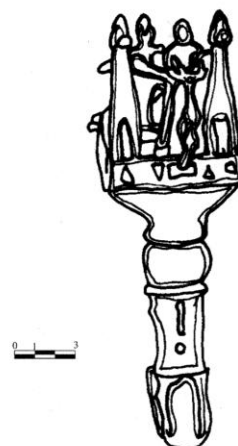
1

2

3

4

Таблица III

1

2

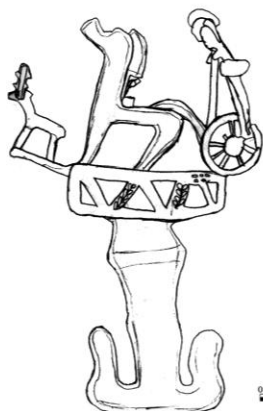
3

4

5

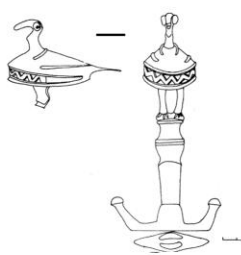
0 1 2 3 cm

6

Таблица IV.

1

2

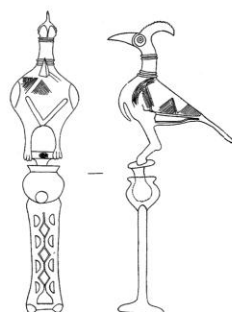
3

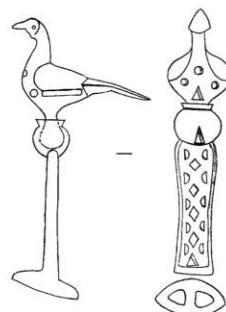
4

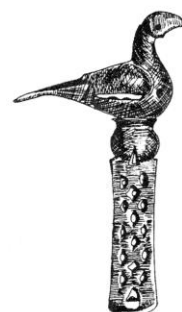
5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

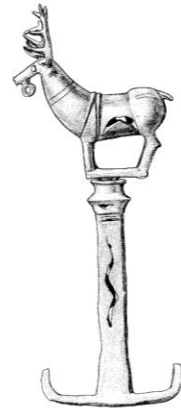
Таблица V

1

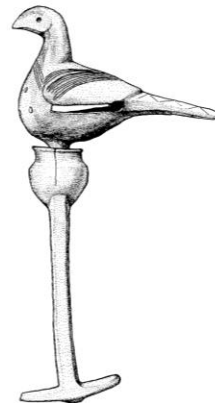
2

3

4

5

Таблица VI

1

2

3

4

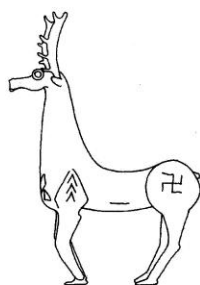
5

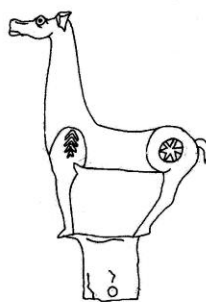
6

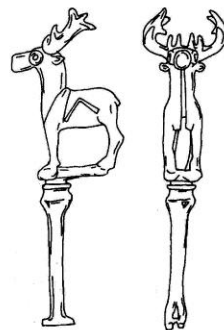
7

8

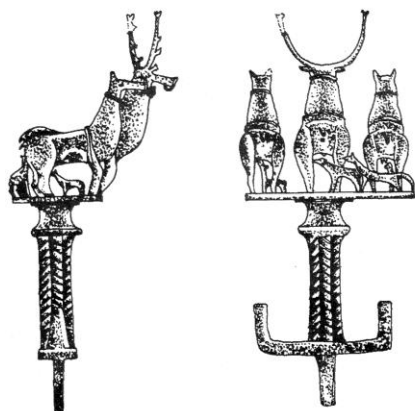

9

10

Таблица VII

1

2

3

4

5

6

7

8

9

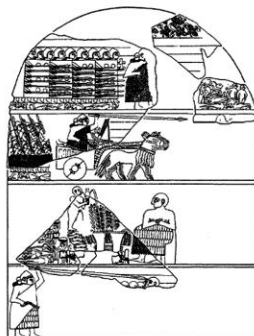

10

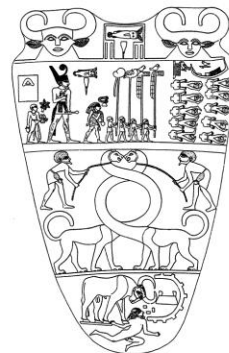
Таблица VIII

1

2

3

4

5

7

6

8

9

10

11

12

13

Таблица IX

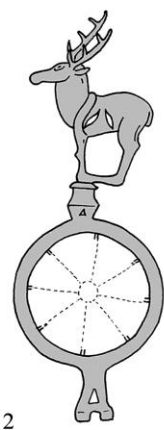

Таблица X

1

2

3

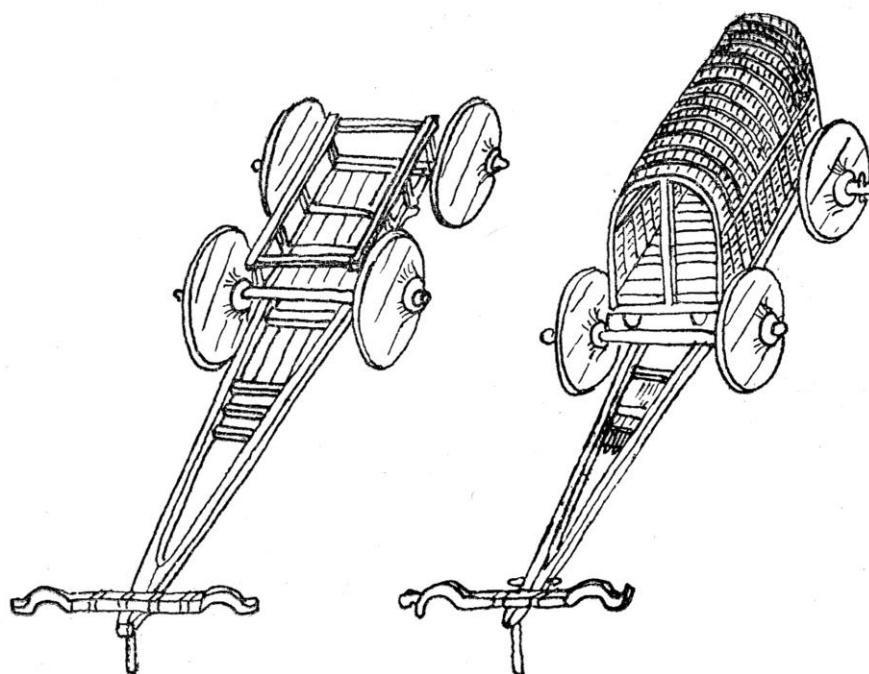

4

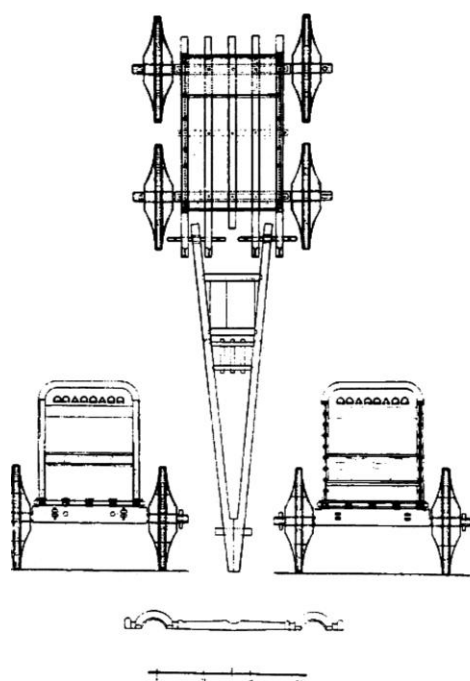

5

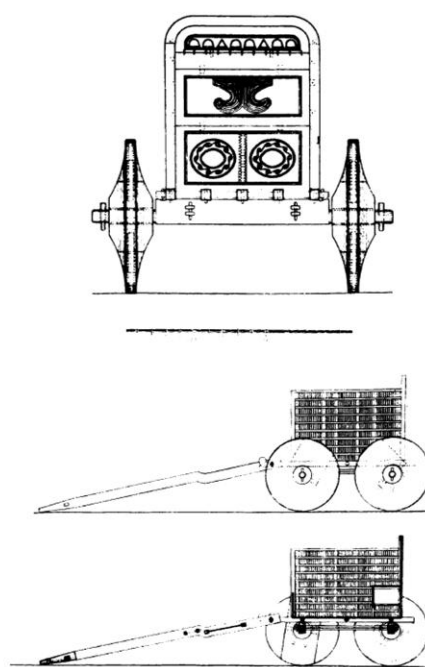
Таблица XI

1

2

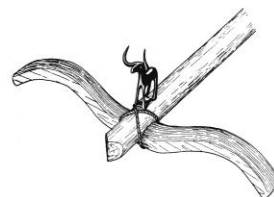

3

Таблица XII

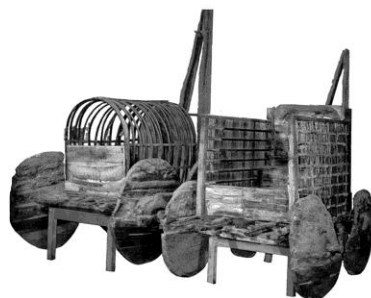
1

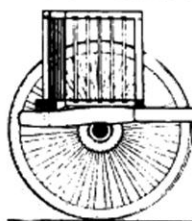
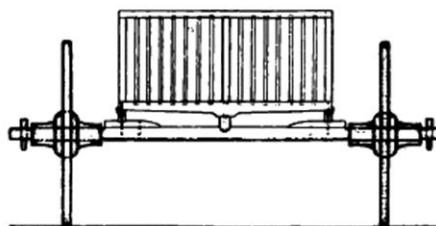
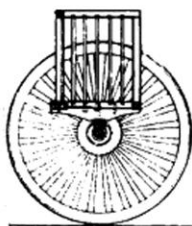
2

3

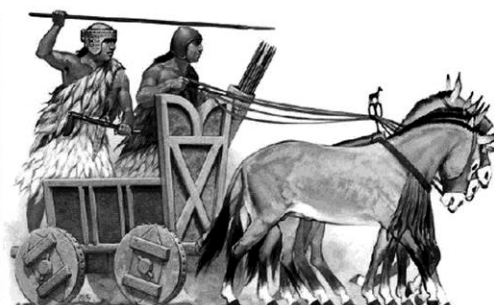
4

5

6

7

ՄԵԾԱՄՈՐԻ ՍԱՐԴՈՆԻՔՍԵ ԿՇՌԱՔԱՐԸ՝ ԳՈՐՏԻ ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ԱՌԱՐԿԱ

Մերձավոր Արևելքում և Միջերկրականի ավազանում Բրոնզի-Երկաթի պարբերաշրջանների մշակութային փոխառնչությունները վկայող հնագիտական գտածոների մեջ առանձնանում են գորտակերպ արձանիկներն ու կախիկները: Դրանց վաղագույն օրինակները հանդիպում են մ.թ.ա. VII հազ. Էգեյան աշխարհի (Նեա-Միկոմեդիա) հնագիտական համալիրներում (Сидорова Н. 1972, էջ 21, նկ. 7), իսկ մ.թ.ա IV հազ. երկրորդ կեսից նույնատիպ նյութերը տարածում են ստանում նաև Եգիպտոսի Խարվեր (Անտինոպոլիս), Նագա-Էդ-Դեր և Աբիդոս հնավայրերում (Petrie F. 1903, աղ VI, նկ. 72, աղ. XI, նկ. 125: Müller H. 1964, աղ. A6, աղ. A7: Lythgoe A. 1965, էջ 179, նկ.79: Кинк X. 1976, էջ 176, նկ. 65): Միրիա-Պադեստինում և Հարավային Միջագետքում գորտի տեսքով արձանիկներ և կախիկներ մեզ հայտնի չեն, սակայն մ.թ.ա. IV հազ. տեղի գլանաձև կնիքների փորագրություններումնրանց պատկերների առկայությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այստեղ ևս այդ առարկաները կիրառվել են (Collon D. 1987, էջ 26, նկ. 67): Մ.թ.ա. II հազ. դրանք հայտնվում են նաև Իրանական սարահարթում (Schaeffer C. 1948, աղ. 256):

Գորտակերպ կերտվածքներն ու հմայիլները լավ ներկայացված են նաև Հայկական լեռնաշխարհում: Առայժմ ամենավաղ օրինակը՝ քարահողային շաղախից պատրաստված գորտի արձանը, բացվել է վաղբրոնզեդարյան Հառիճի մ.թ.ա. III հազ. I կեսի պաշտամունքային սենյակներից մեկի կենտրոնում (Խաչատրյան Լ. 1987, էջ 58): Հայկական լեռնաշխարհում գորտի արձանիկ-կախիկներն ավելի լայն տարածում են ստանում հատկապես մ.թ.ա. II հազ. կեսերի հնագիտական համալիրներում: Լավագույն օրինակներից մեկը հայտնաբերվել է մ.թ.ա. XV դ. թվագրվող Լճաշենի թիվ 2 դամբանաբլրի պեղման ժամանակ (աղ. 1, նկ. 2), պատրաստված է ոսկե թիթեղից, իրանի վրա ուղղահայաց և հորիզոնական հատիկաշատ դրվագումներ ունի, իսկ գլխին առկա են աչքերի ընդելուզման համար արված շրջանաձև կտրվածքներ (Мартиросян А. 1964, էջ 105, աղ. IX, նկ. 11): Նույն դամբանաբլրից հայտնաբերվել է նաև թռչունի ցանցկեն արձանիկ (աղ. 1, նկ. 1), որի խարսխաձև պատվանդանի դեպի վեր ուղղված վերջույթները ևս զարդարված են գորտերի վերադիր արձանիկներով (Мнацаканян А. 1957, էջ 151: Խնկիկյան Օ.1977, էջ 50, աղ. XI, նկ. 11: Есаян С. 1980, էջ

50, աղ.31, նկ. 1): Քննարկվող ժամանակաշրջանին է վերաբերում նաև Նոր Բայազետում (Գավառ) պեղված բրոնզե ցանցկեն դաշույնապատյանը, որի մակերեսը զարդարված է երկգլխանի օձի և գորտի բրոնզե արձանիկներով (Լալայան Ե.1931, նկ.119: Есаян С. 1966, նկ. 3): Կավի մածուկից արված և մ.թ.ա. XIII դ. վերաբերող գորտի մեկ այլ արձանիկ հայտնի է նաև Արթիկի թիվ 446 դամբարանից (Хачатрян Т. 1979, էջ 309): Բրոնզից պատրաստված նման առարկաներ հանդիպում են նաև Հարավային Վրաստանի համաժամանակյա հուշարձաններում (Пицхелаури К., Менабде И. 1982, աղ. VIII, նկ. 797, աղ. L, նկ. 849: Кобаидзе Л. 1984, աղ. XXXVII): Հայկական լեռնաշխարհի հնագիտական համալիրներից հանդիպում են նաև գորտի պատկերաքանդակներով և վերադիր արձանիկներով արտեֆակտեր: Դրանցից է Այրումից պատահաբար հայտնաբերված և մ.թ.ա. II հազ. վերջերով թվագրվող սև անոթը, որի ծորակին գորտի վերադիր արձանիկ է ամրացված: Գորտերի ու շերեփուկների բրոնզե արձանիկներ են ներկայացնում նաև Ալավերդուց, Արցախի Գետաշեն բնակավայրից և Լոռի բերդի թիվ 4 դամբարանից (աղ. 1. նկ. 4) հայտնաբերված պերճանքի առարկաները (Деведжян С. 1981, նկ. 25):

Այս առումով, Հայկական լեռնաշխարհի եզակի գտածոն՝ Մեծամորի թիվ 8 դամբարանից պեղված սարդոնիքսե գորտ-կախիկն է (աղ. 1, նկ. 3): Այն միջանցիկ անցք ունի, որի շնորհիվ հազգվել է ուլունքաշարի մեջ կամ վզնոցի վրա (Փիլիպոսյան Ա. 1998, էջ 54-56): Ամենաարժեքավորը՝ գորտ-կախիկի մեջքի, թաթերի և որովայնի շրջանում արված աքաղերեն սեպագիր տեքստն է, որը Գ. Սարգսյանն ու Ի. Դյակոնովը վերծանել են այսպես. «Սա 1 սիկոն է Ուլամ-Բուրարիաշի, Բուրնա-Բուրարիաշ թագավորի որդու» (Ханзадян Э., Саркисян Г., Дьяконов И. 1983, էջ 118): Նկատի ունենալով տեքստի «1 սիկո» արտահայտությունը, վերծանողները ենթադրել են, որ գորտի արձանիկ-կախիկը կշռաքար է հանդիսացել, քանի որ նրա քաշը (8,64 գր.) իրոք համապատասխանում է բաբելոնյան 1 սիկո կշռաչափին: Հետաքրքիր է նաև այս հազվագյուտ իրի Արարատյան դաշտում հայտնաբերվելու հանգամանքը: Գորտ-կախիկի տեքստը հրատարակող վերոհիշյալ մասնագետները՝ հաշվի առնելով ձեռքի տակ եղած փաստերը, եկել են այն եզրակացության, որ կասսիտական արձանիկ-կշռաքարի Արարատյան դաշտում հայտնաբերվելը դժվար թե պայմանավորված լինի տեղաբնիկների (կամ տեղի վաղպետական կազմավորման) ու Բաբելոնի Կասսիտական պետության միջև նման վաղ ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. XVI դ. վերջ – մ.թ.ա. XV դ. կեսեր) առկա անմիջական կապերով: Ըստ նրանց, շուրջ 500 տարվա ընթացքում, փոխառնչությունների հնարավոր ամենատարբեր եղանակներով (առևտուր, փոխանակում, նվիրատվություն և այլն) ձեռքից ձեռք անցնելով, կնիքն արդյունքում հայտնվել է Արարատյան դաշտում (Ханзадян Э., Саркисян Г., Дьяконов

И. 1983, էջ 121-122): Այսուհանդերձ հարկ է նշել, որ ավելի ուշ արված հրապարակման մեջ, առանց որևէ կոնկրետ հիմնավորման, Ի. Դյակոնովը կասկածի տակ է առնում իր իսկ կողմից առաջ քաշված այդ վարկածի հավաստիությունը (Якобсон В. 1989, էջ 199, տես՝ տողատակի ծանոթագրությունը):

Վերը նշված անվանի մասնագետների նախնական մեկնաբանությունը, մեր կարծիքով, վիճարկելի է: Բանն այն է, որ մ.թ.ա. XVII դ. Բաբելոնում հաստատված կասսիտական առաջնորդները, մ.թ.ա. XVI դ. վերջերից դարձան տարածաշրջանի ամենակարող ուժերից մեկը: Նրանց ռազմա-քաղաքական շահերը, բնականաբար, սկսեցին բախվել ինչպես հարևանների (Միտաննի, Էլամ, Աշշուր), այնպես էլ Խեթական պետության հետ: Այդ իսկ պատճառով Ագու II-ին փոխարինած Բուրնա-Բուրիաշ (կամ Բուրնա-Բուրարիաշ) I-ը (նա է հիշատակված մեծամորյան կշռաքարի վրա) մոտավորապես մ.թ.ա. 1510 թ. Աշշուրի տիրակալ Պուզուր-Աշշուր III-ի հետ կնքած դաշինքով, ամրապնդեց իր երկրի սահմանները (Grayson A. 1975, տեքստ 21: ИДВ 1983, էջ 420-421: Якобсон В. 1989, էջ 198-199): Նրանից հետո իշխած Ուամ-Բուրարիաշը, մոտավորապես մ.թ.ա. XV դ. կեսերին ոչ միայն կարողացավ նվաճել Պարսից ծոցի ափամերձ շրջանը, այլև իր տերության սահմաններում ներգրավեց ողջ Հարավային Միջագետքը: Մ.թ.ա. XIV դ. վերջերին Կուրիզալզու II-ն այդ տարածքին ավելացրեց նաև Էլամը: Նման լայնածավալ պետությունը, ելնելով իր տնտեսական և քաղաքական շահերից, պարտավոր էր դաշնակիցներ որոնել: Այդ մասին են վկայում Բաբելոնից հեռու ընկած տարածքներից հայտնաբերված (և կասսիտական տիրակալների ու բարձրաստիճան պաշտոնյաների անունները կրող) կնիքներն ու տարատեսակ այլ բարձրարվեստ առարկաները: Բրիտանական թանգարանի այսպիսի մի գլանաձև կնիք հիշատակում է Կուրիզալզու I-ի գանձապահ Ուբալիսու-Մարդուկին և կասսիտական թագավորի հպատակ՝ Դիլմունի (Բահրեյն) փոխարքային (Reade J. 1986, էջ 332: Collon D. 1987, էջ 58-59, նկ. 237): Քաղաքական մեկ այլ դաշինքի արդյունք են Հունաստանի Թեբե քաղաքից հայտնաբերված տասնյակից ավել կասսիտական լազուրիտե կնիքները, որոնցից մեկի տեքստը հիշատակում է Բուրնա-Բուրիաշի (հավանաբար Բուրնա-Բուրիաշ II-ն է) «sha-reshi»(գուցե՝ դեսպան, ներկայացուցիչ ?, թեև որոշ ուսումնասիրողներ «sha-reshi»-ին թարգմանում են՝ «ներքինի») Կիդին-Մարդուկին՝ Շա-Իլիմմա-Դամբայի որդուն (Porada E. 1981, նկ. 26): Նույն պաշտոնյան հիշատակվում է նաև Բեռլինի թանգարանում պահվող ազաթե կնիքի վրա (Moortgat A. 1940, նկ. 554): Ուշագրավ է, որ Երուսաղեմից գտնված խալցեդոնե կնիքի արձանագիր տեքստնարդեն, Կիդին-Մարդուկի որդի Ադադ-Ուշաբշիին «sha-reshi» է անվանում Պաղեստինում (Williams-Forte E. 1981, նկ. 77): Բուրնա-Բուրիաշ II-ի մոտ նույն պաշտոնն էր զբաղեցնում նաև

վերջինիս պապը և Կիդին-Մարդուկի հայրը՝ Շա-Իլիմմա-Դամբան (Limet H. 1971, էջ 8, նկ. 6): Սա, անշուշտ, պատահական զուգադիպություն չէ: Հին Արևելքի և Միջերկրականի տարբեր շրջանները որոշակի առաքելությամբ մեկնող կասսիտ պաշտոնյաները ոչ միայն հատուկ պատրաստություն էին անցնում, այլև, ինչպես ցույց են տալիս բերված տվյալները, իրենց խրթին և խիստ կարևոր գործի մանրամասները ժառանգաբար փոխանցում էին հորից որդի: Թերևս քաղաքական նման փոխառնությունների կոնկրետ դրսևորում են նաև Մեգիդդոյից (Պաղեստին), Ուլու-Բուրունի մոտ մ.թ.ա. XV դ. խորտակված նավից (Փոքր Ասիայի հարավ՝ Միջերկրական ծովի ափ), Նեապոլի մոտից (Ապենինյան թերակղզի) և վերջապես Մեծամորից (Արարատյան դաշտ) հայտնաբերված կասսիտական արձանագիր գլանաձև կնիքները (Collon D. 1987, նկ. 246, 571, 694: Փիլիպոսյան Ա. 2000, էջ 43-44): Այս գտածոների դերի ու սոցիալ-քաղաքական գործառույթի ուսումնասիրության ու մեկնաբանման համար հատկապես կարևոր է Բուրնա-Բուրիաշ II-ի կողմից Ամենհոտեպ IV (Էխնաթոն) փարավոնին ուղարկված նամակը, որը հայտնաբերվել է Թել Ամառնայի պեղումների ժամանակ: Նամակում Բուրնա-Բուրիաշը քաղաքական կարևորություն ունեցող մի շարք հարցերի թվում, փարավոնին հաղորդում է նրա կնոջը՝ Նեֆերտիտիին ուղարկած ընծայի մասին և ավելացում, որ վիրավորված է վերջինից, քանի որ Նեֆերտիտիին չի կատարել այն, ինչն ընծայի հետ ուղարկած նամակում խնդրել էր ինքը (Стучковский И. 1984, էջ 215): Բանն այն է, որ յուրաքանչյուր մեծարժեք ընծա ուղեկցվում էր նաև քաղաքական նպատակներ հետապնդող կոնկրետ պահանջների թելադրմամբ, որոնք, ի պատասխան «ուշադրության», պիտի կատարեր ստացողը: Տվյալ դեպքում Բուրնա-Բուրիաշ II-ը, Նեֆերտիտիի միջոցով Ամենհոտեպ IV-ի վրա ներագդելու և Խեթական պետության դեմ վերջինիս բռնած դիրքն ավելի անհողողող դարձնելու միտում ուներ: Պետք է ենթադրել, որ ավելի վաղ, նույնպիսի նպատակ կարող է հետապնդած լինել նաև Ուլամ-Բուրարիաշի կողմից Մեծամոր առաքված թանկարժեք գորտ-կախիկը: Ինչ վերաբերում է պատասխան քայլին, որը պիտի հետևեր գորտի տեսքով կշռաքար-ընծայի տեղ հասնելուց հետո, ապա այն գուշակելը դժվար չէ: Մեծամորի տերը, ըստ ամենայնի, պիտի հավաստեր հակախեթական դաշինքին իր հավատարիմ լինելը:

Թերևս պատահական չէր նաև կշռաքար-կախիկին գորտի տեսք տալը: Հնագույն ժամանակներից գորտերին գերբնական (և՛ բարի, և՛ չար) հատկություններ են վերագրվել: Որպես բարու խորհրդանիշ՝ նրանք կապվել են պտղաբերության, արարչագործ ուժերի, վերածնության, ջրի, իսկ որպես չարի սկիզբ՝ անդրաշխարհի, լուսնի, հիվանդությունների, վարակի, մահվան հետ (Элиаде М. 1999, էջ 159-160): Հին եգիպտացիների մոտ գորտը պտղաբերության աստվածուհի Հեկետի խորհրդանշանն

էր (Павлов В., Ходжаш С. 1985, էջ 91-92: МНМ 1992, էջ 588): Ըստ ավանդության, նա դուրս էր ցատկել Ռա աստծո բերանից և առնչվում էր վերածնության ու Նեդոսի ամենամյա վարարումների հետ: Եգիպտացիների մոտ տարվա ավարտը խորհրդանշող հիերոգլիֆային նշանը ևս գորտի տեսք ուներ: Այս երկկենցաղի հետ էին կապված եգիպտական Օգդոադայի 4 գույգ աստվածները (Նունը և Նունետը, Խուն և Խուախետը, Կուկը և Կուկետը, Ամոնն ու Ամոնետը): Ջույգերից առաջինները (արականները) պատկերվում էին գորտի, իսկ իգականները՝ օձի գլուխներով: Նրանք համարվում էին ջրային տարերքի, անսահմանության, մթի և գաղտնիքի աստվածություններ:

Հնդկական առասպելաբանության մեջ ևս գորտը սրբազան կենդանի էր: Ռիգվեդայում (գիրք VII) նույնիսկ կա առանձին երկ, որ անվանված է «Հիմն գորտերին»: Ըստ դրա՝ սրբազան գորտերը հայտնվում էին միայն անձրևի ժամանակ և իրենց հոր՝ անձրևի, որոտի ու քամու աստված Պարջանյայի հետ խոսում այնպես հանդուգն ու տիրական, ինչպես հայրը կարող էր խոսել որդու հետ: Ջրի, քամու, անձրևի և պտղաբերության հետ էր կապվում գորտը նաև հայկական, օսեթական, սլավոնական, գերմանական, չինական և այլ ժողովուրդների ավանդություններում (Топоров В. 1992, էջ 84-85: Հարությունյան Ս. 1987, էջ 30: Рибакон В. 1981, էջ 438-470: Дюмезиль Ж. 1990, էջ 15-16: Евсюков В. 1988, էջ 66-68 և այլն):

Կրկին անգամ անդրանառնալով Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված գորտի տեսք ունեցող արձանիկ-կախիկներին, կարելի է հիմնավորել, որ վերջիններս այստեղ ևս առնչվել են որոտի, անձրևի, ամպրոպի, արգասավորության, պտղաբերության, չար աչքից պահպանելու, վերածննդի, հիվանդություններից բուժելու գաղափարի հետ և որպես այդ հատկություններն իրենց մեջ կրող հմայիլներ՝ տեղադրվել են մ.թ.ա. XV-XIII դդ. ուշբրոնզեդարյան դամբանային կառույցներում:

Հավատը դեպի գորտն ու նրա տեսքով արված հմայական կախիկները Հայկական լեռնաշխարհում պահպանվեց նաև քրիստոնեության ընդունումից հետո: Ըստ ժողովրդական ավանդության, Թալինի և Մաստարայի շրջաններում մինչև վերջերս չար հոգիներին վանելու նպատակով, գորտի չորացրած կաշին տեղադրում էին կառուցվող տան հիմքում՝ շեմքի տակ, կախում կովերի ճակատից, ամրացնում խնոցու պարանին, դնում կանանց և երեխաների բարձի տակ կամ մեջ: Դա, ըստ հնուց եկող հավատալիքների, ապահովում էր ծննդկանների պտղաբերությունը, պաշտպանում կանանց ու երեխաներին չարքերից: Հատկապես մեծ գորություն էր վերագրվում օձի երախից փրկված գորտին (Իսրայելյան Ա. 1983, էջ 28: Իսրայելյան Ա. 1988, էջ 49-50): Մինչև XX դ. սկիզբը Վանում գոյություն ուներ սովորություն, ըստ որի

քաղաքի ջրավազաններից մեկում ապրող «անմահ» և «սուրբ» գորտին, երեխա սպասող կանայք 3 անգամ ուխտի էին գնում, նրան որպես տուրք կամ նվիրատվություն տանելով խաշած ցորեն: Եթե գորտն ուտում էր ցորենը, ուխտն ընդունված էր համարվում: Ավագանի ջրից կանայք քսում էին կրծքներին՝ հավատալով, որ գորտը նրանց առատ կաթ կպարգևի (Լալայան Ե. 1914, էջ 47): Ջավախքում՝ Բոգդանովկայի շրջանի Հեշտիա գյուղում, մինչև XX դ. կեսերը գործում էր մի սովորություն, համաձայն որի, եթե ծննդկանի երեխան մահանում էր (կարծում էին, որ դրա պատճառը «թաղ» չար ոգին էր), ապա նույն կնոջ հաջորդ նորածնի մարմնի վրա կենդանի գորտ էին դնում, որն իբր կպչում էր նրան, ուռչում, իր մեջ ներքաշում չարի ողջ կախարդանքը և սատկում, փրկելով մանկան կյանքը (Իսրայելյան Ա. 1988, էջ 50): Ուշագրավ է, որ այս ժամանակաշրջանում արդեն գորտի չորացած կաշին գերադասվում էր որպես հմայական պահպանակ օգտագործել եկեղեցում օրհնելուց հետո: Արցախում սովորություն կար, ըստ որի գորտ սպանողները պարտավոր էին 3 անգամ թթել ավերի մեջ և ոտքերին, որպեսզի գերծմնան աստծո անեծքից (Լալայան Ե. 1988, էջ 442): Վայոց ձորում էլ ձեռքերին գոյացած գորտն ու մներբուժելուն պատակով, հաշվում էին դրանցքանակը և նույնքան կտրվածքներ անելով ուռնու ճյուղին, վերջինս ամրացնում գոմի տանիքին, հավատալով, որ երբ ճյուղը չորանա, կանցնեն նաև գորտն ու կներբը (Լալայան Ե. 1906, էջ 147):

Ավելացնենք նաև, որ Հայկական լեռնաշխարհում (հատկապես Վասպուրականում) գործվում էին գորտի պատկերներով գորգեր ու կարպետներ, ինչպես նաև լայն տարածում ունեին «գորտ» ու «շերեփուկ» անունը կրող և տեքստով նրանց հիշեցնող ճակատկալներ (մախչա), ապարանջաններ (գոլբախ), վզնոցներ ու զոտու ճարմանդներ: Վերջիններս ավելի հաճախ կրում էին նորահարսներն ու երեխա սպասող կանայք: Այսինքն այս առարկաներին ևս պտղաբերությանն առնչվող ծիսական հատկություններ էին վերագրվում (Մարգարյան Հ. 2001, էջ 67-70): Նշված բոլոր զուգահեռները ցույց են տալիս որ, գորտը և նրա տեսքով արված հմայական կախիկ-պահպանակները հնագույն ժամանակներից լայն կիրառություն են ունեցել Հայկական լեռնաշխարհում և իրենց դերն ու խորհրդանշական ազդեցությունը որոշակի առումով պահպանել նաև XX դարում:

THE SARDONYX WEIGHT FROM METSAMOR - A SYMBOLIC ARTIFACT OF FROG WORSHIP

The frog-shaped figurines and amulets are known in the Armenian Highlands from Early Bronze Age (36/35 cc. BC–24/23 cc. BC). The largest amount of the items in question refers to the burial complexes of the Late Bronze Age and Iron Age. Most prominent are the artifacts revealed from tomb № 8 at Metsamor (16–15 cc. BC) and burial mound № 2 at Lchashen (15–14 cc. BC). The figurine of a frog from Metsamor is made of sardonyx and bears an inscription in the Middle Assyrian language. The Inscription mentions Ulamburariash, the son of Burnaburariash, king of Kassite Dynasty of Babylon. The Lchashen figurine of a frog is made of gold with sard inlays round the eyes. These artifacts used to belong to the members of the high society. At the same time they attest to the frog worship in the Armenian Highlands in the Bronze and Iron Ages.

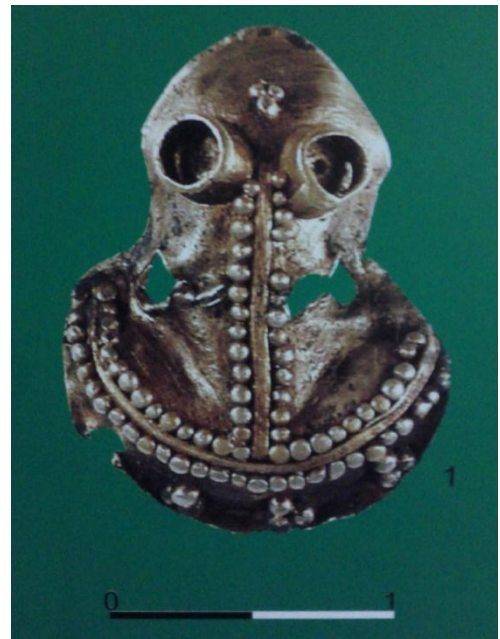
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Իսրայելյան Ա., Փայտե փորագրագարդ հմայական պահպանակներ, «ԳՏ», # 11, Եր. 1983:
2. Իսրայելյան Ա., Փայտե պահպանակ, «ԿԼԱ», # 7-8, Եր. 1988:
3. Լալայան Ե., Վայոց ձոր, «ԱՀ», գիրք XIV, # 2, Թիֆլիս 1906:
4. Լալայան Ե., Վասպուրական, «ԱՀ», Թիֆլիս 1914
5. Լալայան Ե., Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, Եր. 1931:
6. Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Եր. 1988:
7. Խաչատրյան Լ., Քանդակը Հին Հայաստանում, «ՍՍ», # 3, էջ 58, Եր. 1987:
8. Խնկիկյան Օ. – Արհեստները բրոնզեդարյան Հայաստանում, «ՀՀՀ», # 9, Եր. 1977:
9. Հարությունյան Ս., Հայ հին վիպաշխարհը, Եր. 1987:
10. Մարգարյան Հ., Գոտին հայոց տարագի համալիրում, «ԸՀԽ», էջ 67-70, Եր. 2001:
11. Փիլիպոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները Հին Արևելքի կնքագործության համակարգում, Երևան 1998:
12. Փիլիպոսյան Ա., Հայաստանի հինարևելյան կնիքները որպես Մերձավոր Արևելքի ռազմաքաղաքական փոխառնչությունների սկզբնաղբյուր, «Հայկական քաղաքակրթությունը հնագույն ժամանակներից մինչև քրիստոնեության ընդունումը», գիտաժողովի, զեկ. թեզեր, Երևան 2000, էջ 43-44:
13. Деведжян С. Лори-Берд I. Ер., 1981.
14. Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. М., 1990.
15. Евсюков В. Мифы о вселенной. Новосибирск, 1988.
16. Есаян С. Оружие и военное дело Древней Армении. Ер., 1966.

17. **Есаян С.** Скульптура Древней Армении. Ер., 1980.
18. **ИДВ** – История Древнего Востока, ч. 1. М., 1983 .
19. **Кинк Х.** Художественное ремесло Древнейшего Египта и сопредельных стран. М., 1976.
20. **Кобаидзе Л.** Могильный «А» - Чалианхеви, “ТКАЭ”, т. VI. Тб., 1984.
21. **Мартиросян А.** Армения в эпоху Бронзы и Раннего Железа. Ер., 1964.
22. **Мнацаканян А.** Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г., “СА”, 2, М., 1957.
23. **МНМ** – Мифы Народов Мира, т. II. М., 1992.
24. **Павлов В., Ходжаш С.** Египетская пластика малых форм. М., 1985.
25. **Пицхелаури К., Менабде Ц.** Археологические памятники с. Гадрекили. Тб., 1982.
26. **Рыбаков Б.** Язычество древних славян. М., 1981.
27. **Сидорова Н.** Искусство Эгейского мира. М., 1972.
28. **Стучковский И.** Рамсес II и Херихор. М., 1984.
29. **Топоров В.** Минералы.- “МНМ”, т. II. М., 1992.
30. **Ханзадян Э., Саркисян Г., Дьяконов И.** Вавилонская гиря XVI в. до н.э. с клинописной надписью из раскопок Мецамора. – “ДВ”, # IV, Ер. 1983, с. 113-122.
31. **Хачатрян Т.** Артикский некрополь (каталог). Ер., 1979.
32. **Элиаде М.** Очерки сравнительного религиоведения. М., 1999.
33. **Якобсон В.** Месопотамия в XVI-XI вв. до н.э. (в кн. “История Древнего Мира. Ранняя древность”). М., 1989.
34. **Collon D.** – First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East, London 1987.
35. **Grayson A.** – Assyrian and Babylonian Chronicles, New York 1975.
36. **Limet H.** – Les Légendes des Sceaux Cassites (in “Académie Royale de Belgique, Classe des lettres et des Sciences Morales et Politiques, Mémoires LV”), Brussels 1971.
37. **Lythgoe A.** – The Predynastic Cemetery n. 7000: Naga-ed-Der, Berkeley 1965.
38. **Moortgat A.** – Vorderasiatische Rollsiegel, Berlin 1940.
39. **Müller H.** – Ägyptische Kunstwerke Kleinfunde und Glas, Berlin 1964.
40. **Petrie F.** – Abidos, pt. II, London 1903.
41. **Porada E.** – The Cylinder Seals Found at Thebes in Boeotia, “Ar.Or.” Bd. 28, Graz 1981.
42. **Reade J.** – Commerce or Conquest: Variations in the Mesopotamia – Dilmun Relationship (in “Bahrain through the Ages – The Archaeology”), London 1986.
43. **Schaeffer C.** – Stratigraphie Comparée et Chronologie de l’Asie Occidentale, L. 1948.
44. **Williams-Forte E.** – Catalogue Entries on Cylinder Seals (in Muscarella O. W. – Ladders to Heaven, “Art Treasures from Lands of the Bible”), Toronto 1981.

1

2

3

4

Աղյուսակ 1

С. А. АСЛАНЯН
ЦПСИ С.-Петербург (РФ)
Ст. А. ВАСИЛЬЕВ
ИИМК С.-Петербург (РФ)

ПЕЧАТЬ-ШТАМП ИЗ РАСКОПОК КРЕПОСТИ КУРТАН В СЕВЕРНОЙ АРМЕНИИ

Центральная часть Северной Армения и, в частности, Таширский регион, известный по раскопкам Лорибердского могильника (II-I тыс. до н.э.), до последнего времени был исследован фрагментарно. В настоящее время силами совместной армяно-русской археологической экспедиции проводятся раскопки городища Куртан, расположенного в 23 км к ЮВВ от г. Степанавана.

Географически памятник находится в узкой части Таширского плоскогорья и занимает стратегическую доминирующую позицию. Куртан – памятник многослойный (мощность культурных напластований превышает 2 м). Верхние горизонты относятся к VII-VI вв. до н.э. (позднеуартское время). К этому времени следует отнести функционирование небольшого городка (около 4 га) с четко выделяемой цитаделью и собственно городской территорией, окруженной циклопической стеной. Поселение городского типа расположено на треугольном мысу в месте слияния небольших рек Гергер и Сурб-Саркис. На нижних естественных базальтовых террасах мыса прослеживаются фрагменты кладок подпорных (?) стен, сложенных из крупных и средних блоков, а также значительные сnivelированные “ремесленные” (?) участки, расположенные возле реки рядом с выходами глины. Особенности фортификации, топографическое соотношение цитадели и собственно городка создают впечатление об административном характере Куртана в рассматриваемое время.

В процессе раскопок в полевом сезоне 2007 в шурфе 2х1 м, заложенном в 5 м южнее основного раскопа на глубине -114 см в слое светло-серой супеси с сильной примесью извести была обнаружена печать-штамп из обожженной глины. Прямоугольное основание печати плавно переходит в круглую в сечении рукоять-столбик – стандартная форма для печатей-штампов данной группы. Отсутствие отверстия в рукоятке печати, по-видимому, исключало возможность ее ношения на шнурке и предполагало какой-то иной способ перемещения и хранения. На площадке основания печати вырезан углубленный знак-меандр, изображающий на отпечатке рельефный символ в виде латинской буквы «S». Общие размеры печати-штампа – 4х3х5 см. Высота и толщина рельефа отпечатка – 5-7 мм (Рис.1). Назначению печатей-штампов посвящена обширная литература. Вероятнее всего, экземпляр из Куртана мог использоваться для получения отпечатков на глине при создании своего рода пломб или на тесте при выпечке хлеба (Антонова, 1984, С.30).

Обнаруженный экземпляр относится к I подгруппе и I варианту по классификации А.С.Пилипосяна – печатям-штампам с геометрическими (знаковыми) композициями для получения одного цельного оттиска одним нажатием. Подобный вариант бытовал на Древнем Востоке в VII-IV тыс. до н.э. и редок в археологических комплексах II-I тыс. до н.э. (Малая Азия, Иранское нагорье, Армянское нагорье) (Пилипосян, С.117, 119-120. Табл.1-21). Прямых аналогий печати из Куртана пока обнаружить не удалось, однако на территории Закавказья и Передней Азии известны находки аналогичных печатей-штампов с отпечатками S-образных знаков с более округлыми очертаниями, а также меандров и спиралей, датирующихся в широком диапазоне III-I тыс. до н.э. [Пилипосян, Табл.3 (5), Табл.5 (8, 9, 13), Табл.8 (3); Rashad, Abb.1 (13-15)]. Судя по обнаруженной в шурфе керамике, известковый слой датируется VII-VI вв. до н.э., однако, хронологические рамки бытования подобных печатей несомненно более широкие.

Литература:

- Антонова Е.В.** К проблеме функций печатей ранних земледельцев Востока.- СА. М., 1984. Вып. 4.
- Пилипосян А.С.** Печати Армянского нагорья в системе древневосточной глиптики. Ер., 1998.
- Rashad М.-** Die entwicklung der vor- und frühgeschichtlichen stempelsiegel in Iran. Berlin, 1990.

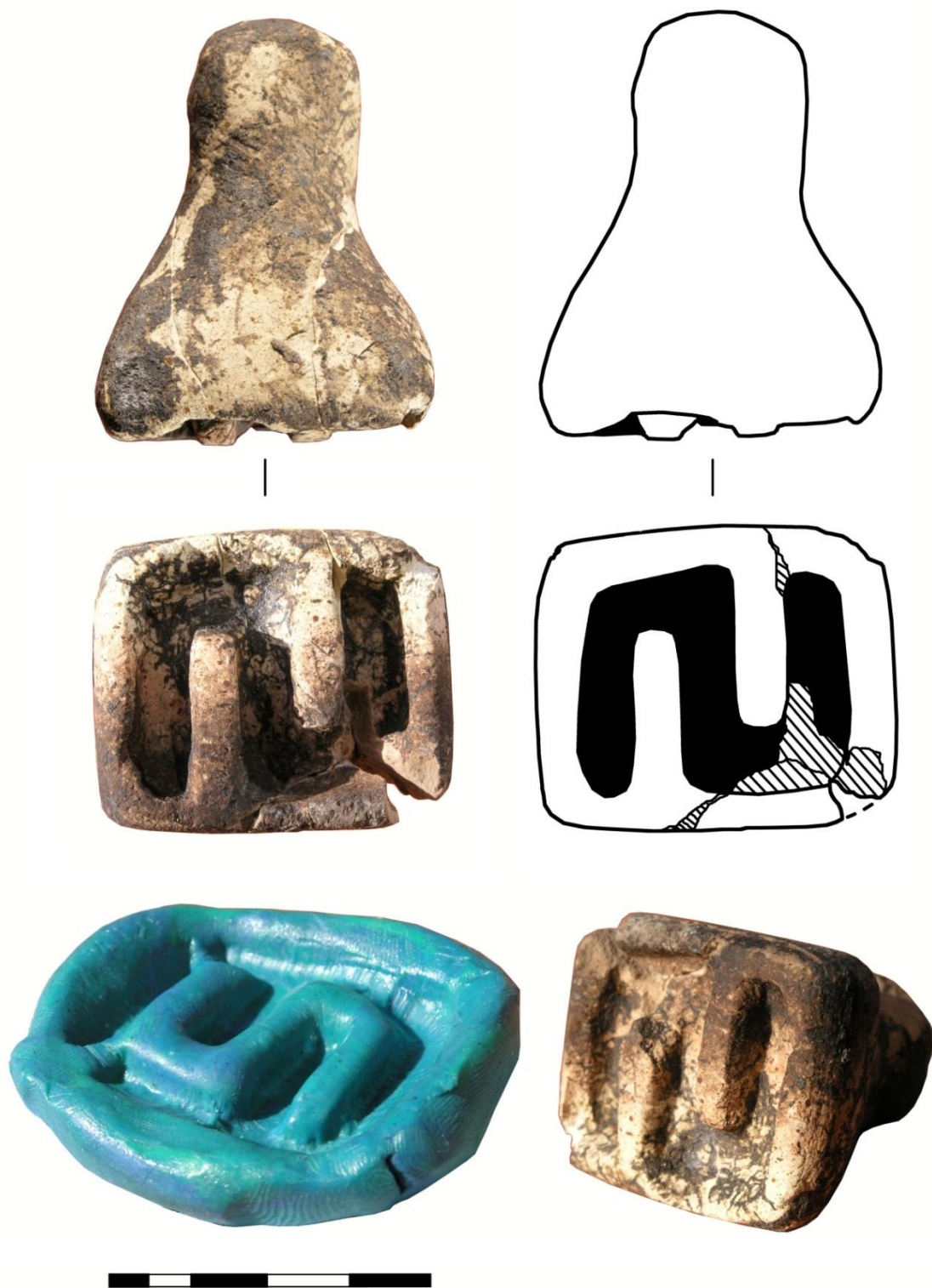

Рис.1. Печать-штамп с S-образным знаком с городища Куртан в Северной Армении.

Б. Б. ПИОТРОВСКИЙ – О ПРИСУТСТВИИ КИММЕРСКОЙ И СКИФСКОЙ КУЛЬТУР НА АРМЯНСКОМ НАГОРЬЕ

Проблема, наряду с другими учеными, интересовала и Б. Б. Пиотровского. Еще в 1939 г. в книге “Урарту” автор заметил, что под термином “скифы” следует подразумевать конгломерат родоплеменных групп, связанных одинаковой ступенью развития. По его мнению, сведения клинописных источников “достаточно определенно отмечают то большое, главным образом разрушительное значение, которое имели в Передней Азии с конца VIII в. до н.э. киммеры и скифы”. Отмечается наличие в скифских курганах предметов переднеазиатского происхождения и то, что “Литой” и Келермесские курганы не могут быть датированы временем позже VI в. до н.э.

В 1940 г. в статье “Скифы и Закавказье” он обращается к вопросам о местонахождении страны Гамирр, о терминах “ашгуза” и “ишгуза”, содержащих в своей основе племенной термин скифов, о распространении и датировке бронзовых наконечников стрел “архаического скифского облика”¹. По его мнению, стоянка скифов сначала находилась в восточном Закавказье. В конце VII в. и в первой половине VI в. до н.э. они начали движение на запад Передней Азии и дошли до Палестины. Сегодня особенно актуальна та мысль, что проблему происхождения скифов нельзя разрешить пользуясь только материалами северного Причерноморья. Указывается также связанность раннескифского общества с Кавказом и Закавказьем². В брошюре “О происхождении армянского народа” киммеро-скифское вторжение в Переднюю Азию трактуется в новом свете – как внешнее проявление осложнения политической обстановки Передней Азии в VIII-VII вв. до н.э. Борис Борисович обращается к армянской исторической традиции, сопоставляя сообщения вавилонских текстов о “гимирри” со сведениями “Истории” Мовсеса Хоренаци³. В общеизвестном курсе лекций “Археология Закавказья” подчеркивается, что во второй четверти I тысячелетия до н.э. Закавказье вступило в новую стадию общественного развития, которую Н.Я. Марр называл “скифской”. В культуре Закавказья VII-VI вв. до н.э. отчетливо наблюдаются три слагающих элемента: местный, древневосточный и скифский⁴. В последней (пятнадцатой) лекции киммеро-скифское вторжение рассматривается, в связи с внутренним кризисом древневосточных держав. Заслуживает внимания мнение автора о том, что кочевые отряды киммеров и скифов были численно небольшие. Он выделяет три этапа вторжения упомянутых племен в Переднюю

¹ Б. Б. Пиотровский. Скифы и Закавказье. Труды отдела Востока Государственного Эрмитажа, т. III, Л., 1940, с. 71, 73, 79.

² Там же, с. 79-80

³ Б. Б. Пиотровский. О происхождении армянского народа. Ереван, 1946, с. 13-15.

⁴ Б. Б. Пиотровский. Археология Закавказья. С древнейших времен до I тысячелетия до н.э. Курс лекций. Л., 1949, с. 115, 129.

Азию. Первый–киммерийский этап, в конце VIII века до н.э., второй–скифский, начавшийся в середине VII в., и третий– сакский, в середине VI века до н.э.⁵

В статье “Скифы в Закавказье” делается предположение, что некоторые памятники скифского искусства или изготавливались скифами по урартским образцам, или же происходят из тех регионов Закавказья, в которых “урартская культура была жива”. По наблюдениям автора, археологические материалы Кармир-Блур подтверждают сосуществование элементов культуры Урарту, Закавказья и скифов⁶. В книге “Кармир-Блур I” Б. Б. Пиотровский рассматривает вопрос о связи скифов с городом бога Тейшебы. Подчеркиваются факты нахождения в Тейшебаини наконечников стрел скифского типа и предметов скифского конского убора, а также стилистическая общность, характерная для урартских и скифских произведений искусства. Делается заключение, что некоторые скифские артефакты были изготовлены по образцам и под влиянием урартских предметов⁷. Связи скифов с городом Тейшебаини обсуждаются также в книге “Кармир-Блур II”. Здесь сопоставляются найденные из помещения № 27 бронзовая и роговая пряжки в виде головки барана с идентичными материалами из Келермесских курганов, а пояс из бронзовой пластины, найденный в одной из кладовых и орнаментированный изображением стилизованного священного дерева, сравнивается как с урартскими, так и со скифскими однотипными образцами⁸. В книге “Кармир-Блур III” урартское вооружение и конский убор сопоставляются с соответствующими типами скифского вооружения и конского убора. По бронзовой форме для отливки стрел, найденной около Мосула, делается важное замечание, что двуперые и трехгранные наконечники отливались вместе⁹.

В статье “Скифы и древний Восток” констатируется, что скифские артефакты обнаружены на всем пространстве Закавказья. Борис Борисович обращает внимание на группу археологических предметов, в орнаментации которых элементы древневосточного стиля совмещаются со скифскими. В урартских ожерельях среди бус выделяется тип, который характерен как для Северного Кавказа, так и для Приднепровья. “Саккызский клад” считается одним из свидетельств пребывания скифов в Приурмийском районе¹⁰.

В книге “Новые данные о древнейших цивилизациях на территории СССР” автор вновь возвращается к вопросу о связях скифов с городом Тейшебаини. Он утверждает, что город бога Тейшебы имел взаимоотношения со скифами, притом “не только Северного Кавказа, но и Приднепровья”. Скифы также способствовали разрушению урартских административных центров¹¹.

⁵ Там же, с. 122, 130.

⁶ Б. Б. Пиотровский. Скифы в Закавказье. – Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук. Вып. 13. Л., 1949, с. 187.

⁷ Б. Б. Пиотровский. Кармир-Блур, I. Ереван, 1950, с. 86-97.

⁸ Б. Б. Пиотровский. Кармир-Блур, II. Ереван, 1952, с. 36-37, рис. 19.

⁹ Б. Б. Пиотровский. Кармир-Блур, III. Ереван, 1955, с. 36, 40-43.

¹⁰ Б. Б. Пиотровский. Скифы и древний Восток (Доклад на Конференции по скифо-сарматской археологии). – СА, 1954, XIX, с. 141-158.

¹¹ Б. Б. Пиотровский. Новые данные о древнейших цивилизациях на территории СССР. М., 1955, с. 19.

Одна из глав фундаментального труда “Ванское царство” озаглавлена “Скифы в Передней Азии”. В начале этой главы на основании сведений письменных источников делается попытка начертить области длительных пребывания киммерийцев и скифов в этом краю—страны Гамирра (в Каппадокии) и Мана (на юго-востоке оз. Урмии). По мнению Б. Б. Пиотровского, среди древних памятников Передней Азии невозможно установить ни одного “определенного комплекса, связанного с киммерийцами или же со скифами”, но можно выделить группу предметов, которые связываются с киммеро-скифской культурной общностью. Из таковых можно отметить наконечники стрел скифского типа, пряжки для ремней в форме птичьего клюва и в виде головки барана и т.д. Речь идет также о скифских заимствованиях из древневосточного искусства¹². В статье “Город бога Тейшебы”, наряду с другими предметами, изучаются длинный железный меч с сердцевидным выступом под рукоятью и небольшой акинак скифского типа, обнаруженные на Кармир-Блуре. Указанное автором сходство с акинаками из Келермесского и Мельгуновского курганов позволяет сопоставить изображения на золотых ножнах скифских акинаков с памятниками урартской культуры, а также подкрепляет предположение о том, что скифы получали железо также через урартские центры в Закавказье. Примечательно, что при раскопке стен Тейшебаини найдено множество бронзовых наконечников стрел скифского типа, некоторые в том числе - из самой кладки¹³.

В книге “Искусство Урарту”, на примере изображений на ножнах скифских акинаков, анализируется проявление разницы передачи фигур в скифском стиле и фигур животных, заимствованных из урартского искусства. Вновь подчеркивается, что “Саккызский клад и материалы раскопок Кармир-Блура отчетливо выявляют связи скифского искусства через Урарту с древним Востоком”¹⁴.

В альбоме “Кармир-Блур” вновь перечисляются предметы, свидетельствующие о связи Тейшебаини со скифами и Скифией: конские удила с костяными псалиями, бронзовые и костяные пряжки в виде головок грифона, трехгранные наконечники стрел, полушаровидные рубчатые бусы и т.д. По сведениям письменных источников, скифы, которые находились в союзе с урартами, в момент падения Ванского царства из союзников превратились во врагов¹⁵.

¹² Б. Б. Пиотровский. Ванское царство (Урарту). М., 1959, с. 232-256. Точно так же озаглавлена одна из глав другого прежнего исследования ученого: см. Б.Б. Пиотровский. История и культура Урарту. Ереван, 1944, с. 295-324. Поскольку здесь затрагивается примерно тот же круг вопросов, чтобы избежать повтора, мы считали целесообразным ссылаться на обработанный и дополненный впоследствии вариант того же научного труда.

¹³ Б. Б. Пиотровский. Город бога Тейшебы (Кармир-Блур).- СА, 1959, N 2, с. 177, 185.

¹⁴ Б. Б. Пиотровский. Искусство Урарту. VIII-VI вв. до н.э. Л., 1962, с. 120, 123.

¹⁵ Б. Б. Пиотровский. Кармир-Блур. Альбом. Л., 1970.

В небольшом по объему, но достаточно важном сообщении “Скифы и Урарту”¹⁶ рассматриваются связи всего трех предметов скифского типа из Мельгуновского и Келермесских курганов. Но с целью сопоставлений привлекаются еще две группы источников – предметы из Зивийе (“Саккызского клада”) и урартские бронзовые пояса. В результате получается исследование с глубоким содержанием, на основании которого выдвигается вопрос о пересмотре датировок синхронных скифских курганов. Таким образом, в числе фундаментальных вопросов, над решением которых результативно трудился Б.Б. Пиотровский, важное место занимала и проблема культурных взаимоотношений между Урарту и скифским миром¹⁷.

Труды Б. Б. Пиотровского выделяются свойственными выдающемуся археологу и востоковеду широким знанием, трезвыми рассуждениями, острой наблюдательностью. Одновременно он проявляет себя как глубокий знаток древневосточного искусства, истинный искусствовед. Его значительные научные труды, благодаря компактному строению, краткому образному изложению и иллюстрациям, читаются на одном дыхании и привлекательны для широкого круга читателей. А для специалистов они и сегодня актуальны и поучительны.

¹⁶ Б. Б. Пиотровский. Скифы и Урарту.- Второй Международный симпозиум по армянскому искусству. Сборник докладов, 1978, т. I. Ереван, 1981, с. 132-137.

¹⁷ Г. А. Тирацян. Борис Пиотровский (К 80-летию со дня рождения).- ИФЖ, 1988, с. 180 (на арм. яз.).

THE SIGNIFICANCE OF SMALL FORTRESSES IN THE URARTIAN INTERNAL DEFENCE SYSTEM IN THE EASTERN PART OF THE KINGDOM

In discussions of the fortification systems and also single forts or fortresses of the Urartian Kingdom, scholars typically focus on the most important sites like Bastam, Karmir Blur, Erebuni or Tushpa. Smaller forts are often omitted in discussion, or treated as less important, as having only limited significance in the Urartian governing system. Even these smaller structures, however, were part of the centrally planned fortification network and were under the king's control; they were not constructed by private individuals. Thus, we can conclude that even the smallest defensive constructions can shed light on the Urartian governing system, about which we still know relatively little.

This text attempts to show how some examples of small fortresses were very important elements of the Urartian defensive network. The remains of the constructions discussed below are all found within the modern Islamic Republic of Iran. In my opinion, at least a few of the small fortresses were part of a very well prepared defensive network. It seems very possible that these military (and likely sometimes administrative) complexes were directed or at least supported by the Urartian court.

In order to understand the role and meaning of the Urartian defensive system, it is necessary to point out the greatest threats to this kingdom. Assyria was the single biggest enemy of the Kingdom of Urartu. An important avenue of attack led the Assyrians through Arbela, on through Kelishin, and further north, along the western shores of Lake Urmia toward the heartland of Urartu. In fact, this very route was used during one of the most important (and well documented) campaigns in the history of the conflict between the kingdoms. The eighth campaign of Sargon II, undertaken in 714 B.C., proved how the protection of the southern border of Urartu was important for the whole country.

The construction of the small fortress of Gerdesorah was begun shortly before the Assyrian attack in 714 B.C., and despite its never being fully completed, the fortress played a crucial role in the confrontations of this period¹. Strategically located, the fort effectively blocked the advance of enemy troops, which most probably forced the Assyrian army to choose a much longer route through Kermenshah and then farther north toward Lake Urmia. In the vicinity of the lake, near Mount Uaiaish, a deadly battle took place.

¹W. Kleiss, *Urartäische Plätze im Iran (Stand der Forschung Herbst 1975)* AMI N.F. 9, 1976, 24-26; K. Jakubiak, *Some Remarks on Sargons II's Eighth Campaign of 714 BC*, *Iranica Antiqua* 39, 2004, 191-202. The discussion concerning Sargon II's eighth campaign can be found in the latter publication.

Another small fort, Yediar, controlled the route to the north. It was located about 45km north of Mahabad, between a small lake or pond and the shores of Lake Urmia². The citadel of Yediar was erected on a headland. The defensive walls were built of well-worked stone blocks and were originally slightly more than 2 meters thick. Traces of buttresses can be still seen today. The fortress can be dated to the 7th century B.C. according to the evidence of the pottery, and taking the building techniques into consideration, it could have been constructed in the time of Sarduri II or slightly later. During Sarduri's reign, the defensive system was reorganized along all routes toward the southern part of Lake Urmia.

Another fortification, Kuh-e Sambil, was erected on the southern slopes of a hill along the shore of Lake Urmia, about 42 kilometers north of the modern city of Urmia. The ancient route ran along the lake, and the location of the fort was clearly connected with that path. The double walls of the structure indicate that the fort was rebuilt and had at least two architectonic phases³. The homogeneous character of the masonry may signify that one phase quickly followed the other in a relatively short period of time. Considering the layout and the stonework of the walls, especially the numerous small buttresses, the Kuh-e Sambil fort seems to be very similar to the abovementioned fortress of Yediar. Besides architectonic factors, the pottery finds also date the site to the 7th century B.C.

On the route along Lake Urmia, the next small fortress is Kale Waziri, located on two natural terraces to control the road underneath them⁴. It is one of the smallest of the Urartian fortifications presently known. The fortress is located around 35 kilometers north of the city of Urmia. The masonry technique and pottery assemblage from the site allow it to be dated to the late 8th and 7th centuries B.C. The size and layout of the citadel indicate that the Kale Waziri fortress had a rather local range and played only a supportive role in the larger defensive network.

Uzub Tepe, another fortress located north of Lake Urmia, was erected near the route towards Rusa-i URU.TUR (modern Bastam), one of the most important fortified sites in that part of the Urartian Kingdom⁵. The small fort was rectangular and had numerous buttresses placed along the walls at regular intervals. The site should be dated to the 8th century B.C., meaning that the fortress was probably older than Rusa-i URU.TUR, which was erected during the reign of Rusa II. Uzub Tepe was erected at a distance of approximately one day of travel from Rusa-i URU.TUR, and it surely guarded the southern road to the larger fortress. Both Rusa-i URU.TUR and Uzub Tepe were erected along the way to the Aras River, a route that led farther to Karmir Blur (Teishebaini), and Erebuni.

The last fort that should be mentioned here is situated around 12 kilometers northeast of the modern city of Maku, in a mountain gorge. One of the main roads that led toward the central

²W. Kleiss, *Urartäische Plätze im Iran (Stand der Forschung Herbst 1975)* AMI N.F. 9, 1976, 32-33.

³W. Kleiss, *Planaufnahmen urartäischer Burgen und urartäische Neufunde in Iranisch-Azerbeidjan im Jahre 1974*, AMI N.F. 8, 1975, 52-54.

⁴W. Kleiss, S. Kroll, *Vermessene urartäische Plätze in Iran (West Azerbeidjan) und Neufunde (Stand der Forschung 1978)*, AMI N.F. 12, 1979, 189.

⁵W. Kleiss, *Urartäische Architektur*, Urartu: ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens, München 1976, 31.

part of the Kingdom of Urartu ran through this gorge. The Danalu fort controlled the nearby road, thanks to its perfect location on the hill over the valley⁶. According to Wolfram Kleiss, the structure should be dated to the 8th century B.C., which means it is one of the oldest Urartian sites in the region. The dominant elements of the Danalu fort's curtain wall were numerous buttresses regularly distributed between massive towers. The layout of the stronghold repeats the pentagonal shape of the hill that the fortification was built on.

The above examples represent only a small fraction of the Urartian Kingdom stronghold system. They were, however, chosen to shed some light on the southeastern limits of the kingdom. While the entire network of small fortresses within the kingdom would be worthwhile to analyze, here I present only a small part of the research focusing on that problem. As I already mentioned, I focus on the eastern frontier only. Most recently, the important fortifications were discussed by Kroll and Biscione⁷. Their analysis was a very good contribution to our present knowledge of the fortification network that functioned on the eastern flank of the Urartian Kingdom.

The six fortresses of Gerdesorah, Yediar, Kuh-e Sambil, Kale Waziri, Uzub Tepe, and Danalu actively controlled and protected the roads in their vicinity. Although each of these sites had its own specific function, all of them were somehow similar. Each of the fortresses was located in a place which was perfect from a tactical point of view. The Urartian architects and builders knew how to use the landscape conditions to construct relatively small fortifications perfectly located at strategic points. The construction of even small fortresses was relatively expensive⁸, considering the area enclosed by the walls, but these kinds of investments kept the main routes through the kingdom safe. Moreover, thanks to this network of strongholds, it was possible to control and block the enemy's movements by deploying relatively small military units.

The greatest example of the small fortress with large possibilities seems to be the stronghold near Kelishin, Gerdesorah, which was able to block the Assyrian troops in 714 B.C. After Sargon's eighth campaign, the Assyrian army never appeared in that region again. The question is whether this circumstance was the result of the presence of three other fortified sites, located along the western shore of Lake Urmia, which were built at the end of the 7th century B.C. If the forts of Yediar, Kuh-e Sambil and Kale Wazari have been correctly dated⁹, the strongholds were constructed shortly after Sargon's campaign. The huge success of the Gerdesorah fortress was most probably the *spiritus movens* for rebuilding the defensive system in this part of the kingdom. These investments were in all probability undertaken during Rusa

⁶W. Kleiss, *Planaufnahmen urartäischer Burgen und urartäische Neufunde in Iranisch-Azerdeidjan im Jahre 1974*, AMI N.F. 8, 1975, 60-62.

⁷S. Kroll, *Iran'daki Urartu Şehirleri/Urartian Cities in Iran*, in K. Köroğlu & E. Konyar (eds.), *Urartu. Doguş'da Degişim/ Transformation in the East*, 2011, 150-169.; R. Biscione, *Urartian Fortifications in Iran: An Attempt at a Hierarchical Classification*. In *Biainili/Urartu*, 2012, 77-88.

⁸K. Jakubiak, *The Cost of Urartian Fortifications*, The Orient and the Aegean, Warsaw 2003, 65-74.

⁹W. Kleiss, *Urartäische Architektur*, Urartu: ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens, München 1976, 31;
W. Kleiss, *Planaufnahmen urartäischer Burgen und urartäische Neufunde in Iranisch-Azerdeidjan im Jahre 1974*, AMI N.F. 8, 1975, 60-62.

II's reign. On a broad scale, the building activity of this ruler was clearly connected with his vision for the improvement of the whole Urartian defensive system. In a short period of time, one of the most important fortresses, Rusa-i URU.TUR, was built on a rocky hill over the Ak Çay River valley.

It should be mentioned here that the three small fortresses in the Lake Urmia region served as a protective shield against the dangers from the south and north (in addition to the Assyrians, nomads from north were also a threat to Urartu). In combination with this defensive role, small garrisons located in these citadels controlled the strategic road running along the shores of Lake Urmia, and thus, in more peaceful times, the fortresses watched over local trade and kept the region stable.

Two fortresses situated north of the Lake Urmia region played a similar but slightly different role. The fortresses at Uzub Tepe and Danalu were constructed earlier than the abovementioned strongholds. According to the information published by Kleiss, both structures can be dated back to the 8th century B.C.¹⁰. Given this data, the construction of Uzub Tepe and Danalu could be associated with the building activity of Argishti I. His dynamic policy, especially his actions against the Mannaeans, could have necessitated the development of the internal military infrastructure. Both Uzub Tepe and Danalu controlled the roads towards the Araks Valley as well as those that led to the middle of the kingdom. Uzub Tepe most likely watched the route to Werachram, toward the largest fortresses and cities of Urartu. Later, in the 7th century B.C., Uzub Tepe could also have controlled the road towards Rusa-i URU.TUR. Danalu guarded the road to another important fortress in that region of the kingdom, namely, Livar.

In conclusion, the distribution of small fortresses shows how the southeastern part of the Urartian Kingdom was important from a strategic point of view. The number of these structures concentrated in the eastern part of the Urartian kingdom may give us an image of the regional conception of an effective defense system: a tight network of small but strategically-located strongholds, which would have been very useful in case of outside threats and also practical in peaceful times. The whole idea of the network of small fortresses was, in my opinion, developed during the reign of Menua or Argishti I and then continued by Rusa II. The small fortresses could be simple fortified military checkpoints, or trade exchange checkpoints, etc. Their first and most important role, however, was to stop the enemy's troops, or at least to make them change their plans. This method would have given a priceless thing to the large fortresses as well as the Urartian towns and villages, namely, time to prepare for confrontation and defense.

¹⁰W. Kleiss, *Urartäische Architektur*, Urartu: ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens, München 1976, 31; W. Kleiss, *Planaufnahmen urartäischer Burgen und urartäische Neufunde in Iranisch-Azerbeidjan im Jahre 1974*, AMI N.F. 8, 1975, 60-62.

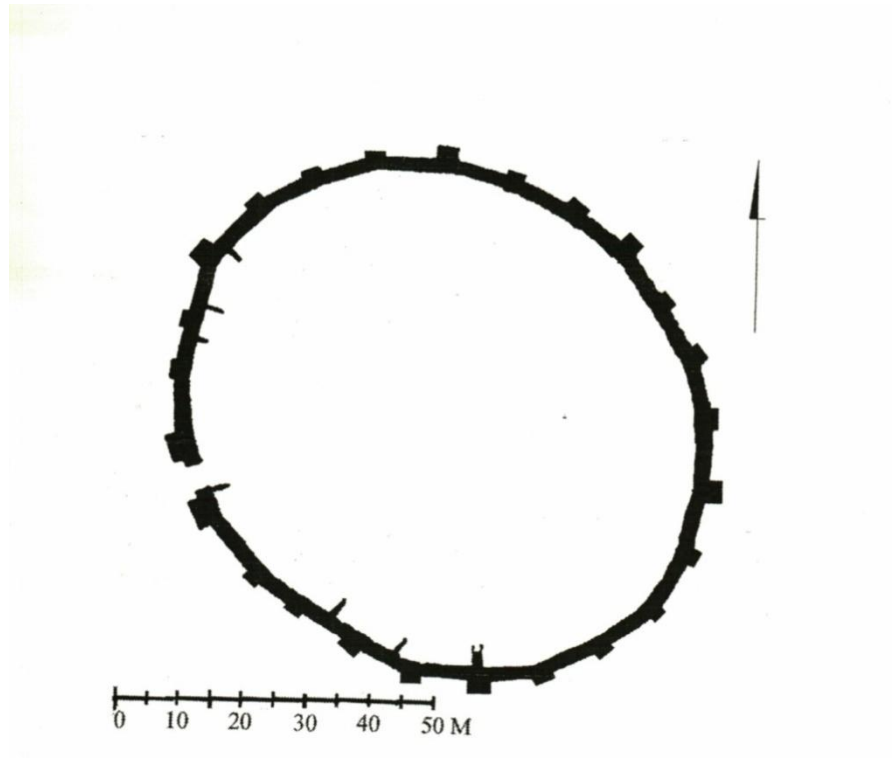

Fig. 1 Gerdesorah, schemalic plan

Fig. 2 Yediar, schemalic plan of the small fort

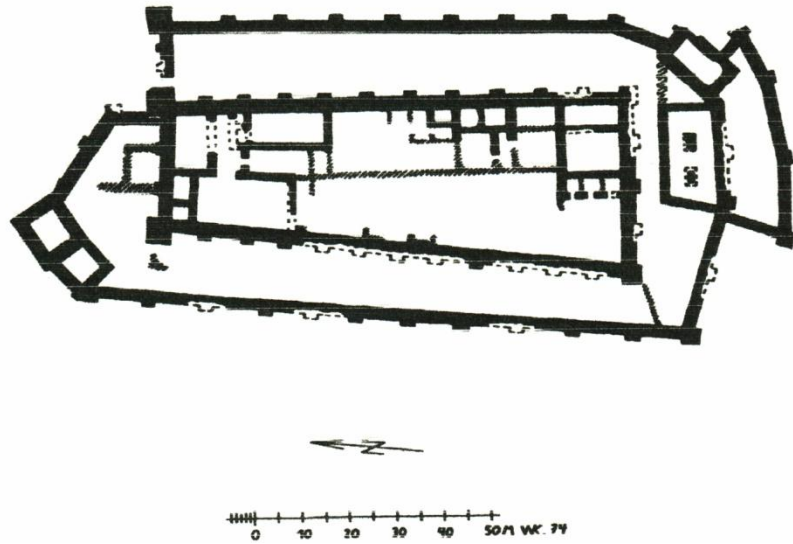

Fig. 3 Kale Kuh-e Samgil, schemalic plan

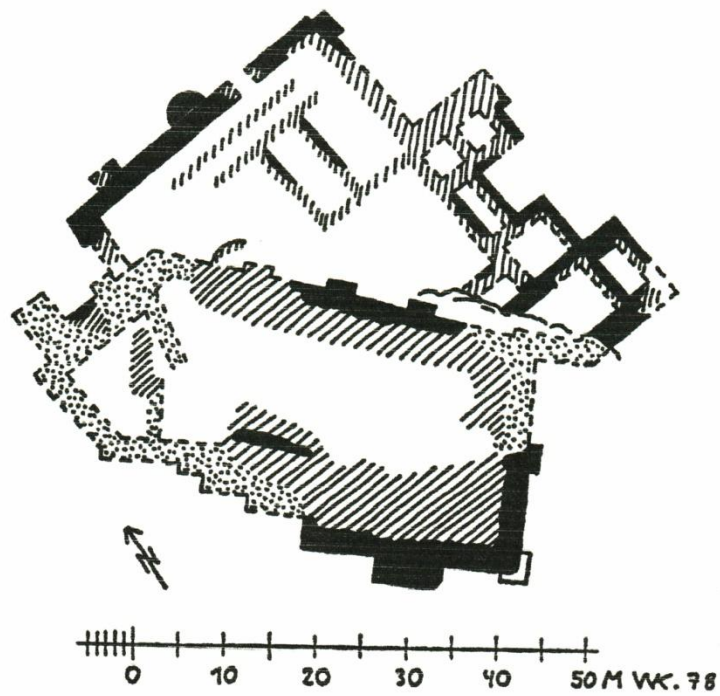

Fig. 4 Kale Waziri, schemalic plan

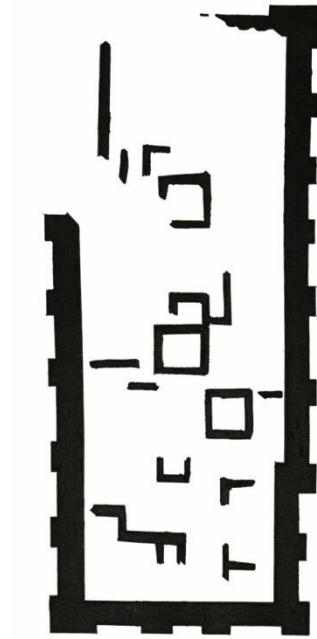

Fig. 5 Uzup tepe, schematic plan

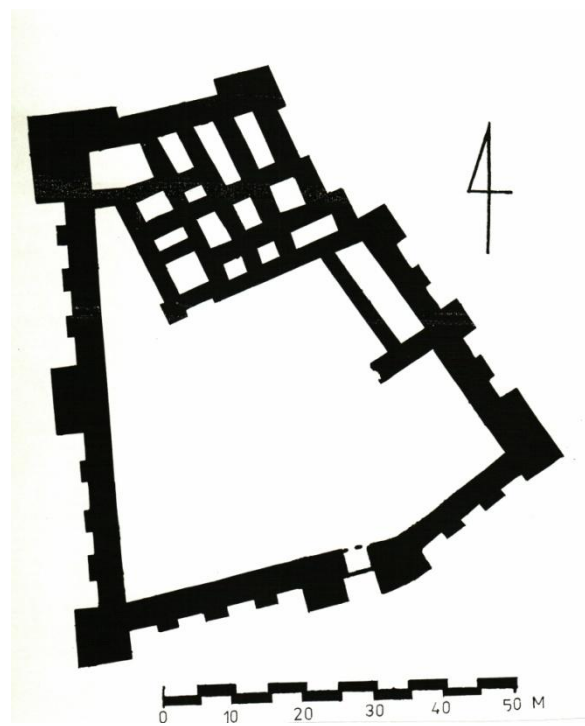

Fig. 6 Danalu, plan of the small fort

RECENT ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AT AYANIS FORTRESS (VAN, TURKEY)

This manuscript aims to present a field report of the fieldwork from the last several years (2009-2011) of an archaeological expedition that commenced under the direction of Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu in 1989 and terminated with his retirement in 2012. The excavations at Ayanis Fortress will not continue under the direction of A. Çilingiroğlu. An era has ended for Ayanis and the Urartian Kingdom¹.

Introduction

Ayanis Fortress is an Urartian fortress affiliated with the central town of the city of Van and established some 38 km north of the city by Rusa II, the son of Argishti. No remains that could be dated to the pre-Urartian period were found at the fortress, and it must have been used only by Rusa II within the Urartian period. A small quantity of medieval remains has been found at the fortress.

Ayanis Fortress is located some 500m north of the present village of Ağartı (Ayanis, according to its ancient and commonly-used name) on the eastern bank of Lake Van, across from volcanic Mt. Süphan on the other side of the lake. The fortress can be accessed from Van via the Van-Erciş (D 975) highway. After 21 km on the highway, it is necessary to turn west toward Alaköy, the first village on the journey. After crossing the village, one goes to the northwest for about 6 km to reach the village of Ayanis. The secondary road on the coastline can also be used as an alternative to this road, although the first village on this route is Mollakasım and then Ayanis. To reach the village from the direction of Ağrı (from the area north of the lake), one takes the road that skirts the northern cape of the lake, heading southwards from Erciş (D 280). After approximately the 80th km of the Erciş-Van highway, one turns to the west from the same junction at Alaköy. The fortress was built along an ancient road leading from the capital city of Tushpa (Van) to Erciş in the north. The fortress is 1,866m above sea level and 225m above the lake, and it is located at a distance of 300m from the lake. Established on a rocky hill, the fortress measures 400x150m and is encircled by strong fortifications². Based on the area on which Urartian sherds were found, there was a residential zone outside the fortress of up to 80 hectares in area³. The freshwater spring to the northwest, which is still used by the villagers, must have met the water needs of the people who lived at the fortress.

¹ The data used here are provided from the Ayanis excavation archive. I am grateful to Altan Çilingiroğlu for his generous sharing of the Ayanis excavation archive.

² Çilingiroğlu 2001: 9.

³ Stone and Zimansky 2004:236

To date, Ayanis Fortress has provided thousands of pieces of evidence that cast light on the Urartian culture. The excavations carried out between 2009 and 2011 also added new data. Thus, a brief evaluation of the products of the different activity areas, the complex architectural layout, and the assemblage at the fortress excavated in the last several years will be a useful step to broaden our store of knowledge about the Urartian Kingdom.

Excavation Areas Over the course of 23 years, excavations were carried out at the fortress in 13 different areas, including the monumental gateway, the eastern and southern fortifications, the Temple Area, and the Eastern and Western Magazines. Following these, the excavations carried out between 2009 and 2011 examined these areas at Ayanis (Ağartı) Fortress (Fig. 1):

- (VII) The Western Magazines/Magazine 10, and the area west of Magazine 10,
- (IX) The Pillared Hall, the Pottery Storage Room, and the area south of the Eastern Magazines,
- (XI) Domestic Quarters, the Ceremonial Corridor, the Pottery Storage Rooms, and their surroundings,
- (XII) The rooms abutting the interior of the southeastern fortification,
- (XIII) The Eastern Slope.

(VII) The Western Magazines/Magazine 10, and to the west of Magazine 10: Area VII is generally identified as the Western Magazines (also known as the Western Storage Rooms) (Fig. 2a). In 2009, it was decided to continue to investigate Magazine 10 (the southern extension) and the area west of Magazine 10.

Magazine 10: Excavations in Magazine 10 had already been conducted since 2008. In 2009, the southern section of Magazine 10 was revealed in its entirety (Fig. 2a). The complete structure measured 3.5x10m. In this section of the fortress, medieval structures damaged the Urartian rooms. The silos built for grain storage unearthed here had been formed by digging into the mud-brick walls of the room. In the magazine, 6 storage jars were placed into the floor, running diagonally across the room from the northeastern corner to its southwestern corner without any apparent order (Fig. 4). This sequencing of the jars is not a frequently encountered feature in Urartian magazines. Furthermore, the occurrence of circular gaps in soil during the excavation gives the impression that some pre-existing jars were later removed from the place concerned. Another striking situation in the magazine is that the *pithos* placed at the northeastern corner was encircled by a platform higher than the floor level.

The jars differ in dimension. Besides large-sized *pithoi*, globular-bodied jars, jars without necks, and short jars were also found in the same room. At -12.48m on the sloping floor, an open bronze vessel with a wide rim was unearthed in complete form (see again Fig. 4), and a terracotta male figurine (a priest?) (Fig. 5) was unearthed in fragments from the same magazine.

West of Magazine 10: Excavations began here in 2008 and were continued to reveal the architecture in the area to the west of Magazine 10⁴. Remains of two different periods—the

⁴ Çilingiroğlu and Erdem 2010: 15-16.

medieval and the Urartian periods—were reached in the area. It appears from the structures with different characters that the medieval layer in the area had several phases. The two medieval rooms exposed provided information on medieval building at the fortress.

The Urartian layer was reached after the medieval remains had been removed in grid K14, where medieval Room 1 was found. The bronze fragments and the rooms with mud-brick walls of the Urartian Period constitute important evidence showing that the medieval layer ended at -11.50m. The fieldwork of 2009 in this area revealed the presence of two rooms (Rooms 1 and 2) (Fig. 2a-b), which were interconnected and which extended in parallel with each other to the north and south.

Room 1: The resemblance to other magazines in architectural plan and size leads to the conclusion that this room is also a magazine. It measures about 3.0x6.5m and has high mud-brick walls. One of the two opposite doors – 1.0m in width – facing each other in the eastern area of the room opens to Room 2, while the other one opens to the other rooms in the southwest.

Room 2: Located to the east of Room 1 and separated by a common wall, Room 2 is a long magazine just as Room 1 is. The room measured about 3.5x7.0m; its northeastern section was narrowed by the size of 2-2.5 mud-bricks; and a passageway (1m in width and 2.5-3m in length) was formed here. The door provided entry into the room from the north; however, as expressed above, there are opposite doors that provide entry into the room from Room 1 and Magazine 10 to the northeast as well.

Iron spear fragments were collected in the work conducted in the northern section of Room 2, and bronze fragments and an iron ring were unearthed in front of the eastern wall of the room. As in many other magazines, this magazine was also exposed to violent fire and the mud-bricks of the plastered walls turned into bricks. It is likely that a significant portion of the layer consisting of a mixture of wood and mud-bricks, which was collected from the floor of the room, belonged to the roof structure.

A *pithos* with a rim level of -13.57m was buried in the beaten earth floor of the room up to its belly (Fig.3). This *pithos* has a rim diameter of 0.65m, a height of 1.75m and a shoulder width of 1.25m. Immediately behind it, two pots were found at the bottom of the eastern wall. Two pots were also found in the door corridor in the north, and a vessel (a churn) was found at -13.75m immediately in front of the door that provided access to Room 1. The reason why only one *pithos* was found in the room is not clear for the time being.

(IX) The Pillared Hall, the Pottery Storage Room, and the area south of the Eastern Magazines: The fieldwork in Area IX (again see Fig.1), located to the east of the Temple Area, was carried on to research a pillared structure unearthed in the previous years, in particular, its relation to the Pottery Storage Rooms, and the architectural elements in the close vicinity. Although the Pottery Storage Rooms were exposed in previous years at quite deep levels in the southern area of the Pillared Hall⁵, only a very small proportion of them could be excavated. The Pottery Storage Rooms are on a basement floor, with walls as high as about 6.0m, situated on

⁵ Considering a bulla found in Ayanis, A. Çilingiroğlu posits that it was the Ašihusi building (Çilingiroğlu 2006: 78; Çilingiroğlu 2007: 44).

bedrock. The Pillared Hall is at the same time adjacent to the Eastern Magazines, and the relationships of these two structures could not be detected. In 2009, excavators opened a trench measuring 3.50x11.30m to obtain more detailed information about the Pottery Storage Rooms. The trench followed the southern wall of the Pillared Hall eastwards. It became clear that another wall joining this wall at a right angle had constituted the eastern wall of the Pillared Hall. The wall concerned was at the same time the eastern wall of the Eastern Magazines mentioned in the reports of the previous seasons and in publications. Some six pillars belonging to the Pillared Hall were exposed, although most were damaged in the medieval period. Upon the discovery of the fragments of Pillar 7 (the corner pillar) at the southeastern corner of the structure, the plan of the structure was revealed more precisely⁶. The plastered walls of the room must have also been painted in brown and blue⁷. A decoration of blue lines on brown and decoration motifs where blue, reddish brown and light brown had been used were found on the plaster fragments. On the southern wall of the room, beams belonging to the upper section of the doorway with a width of 1.90m and the stones used to support these beams were found *in situ*.

The pottery deposit uncovered in the western section of the trench in the 2007 season was reached at -10.02m. Broken pottery was found in deposits of varying thickness, scattered everywhere except for in the southern doorway of the room. The deposits, consisting of tens of thousands of sherds crushed under tons of mud-brick and basalt debris, exceeds a depth of 1.0m in some places. The floor was made of beaten earth, and it was found at -11.28m at the northeastern corner of the trench, but it deepens toward the south. The level of the floor in front of the southern door was -11.63m.

In front of the southern door of the room and its eastern wall, four unbaked clay tablets, and ingots used to make tablets, were found in the vessels that had the form of small jars. The tablets showed that they had been school (exercise) tablets containing repetitive syllables.⁸

The excavations in 2010 were carried out to establish the relationship of the Pillared Hall and the Pottery Storage Rooms with the Eastern Magazines. The plastered face of the above-mentioned eastern wall was excavated during the work conducted between the northeastern border of the Pottery Storage Room and the southern border of the Eastern Magazines. Following this, the western wall was unearthed at about 4.10m to the west of this wall. A dense pile of stones consisting of limestone and simple flagstones was uncovered at a distance of -6.30m below the mud-brick superstructure. They likely belonged to the foundation constructed to situate the pillars. It is evident that the large fragments of basalt blocks, which had fallen from this wall and filled in the gap between it and the eastern wall, belonged to Pillar 7. The stones that had supported the beams used for the ceiling of the storage room on the lower floor were also unearthed among this entire pile. The thin wall (0.85-0.95m in thickness) where the eastern and western walls joined in the south functioned as a separation wall, and it was used to separate

⁶ For more detailed information on the architecture of the area, see Baştürk 2012.

⁷ The blue painted plaster and the Egyptian blue cakes used to obtain this paint, which were found at Ayanis Fortress, indicate that Egyptian blue was produced at the fortress. For further information, see G.M. Ingo et al. 2013:4283-4290.

⁸ CTU IV CT Ay 2009 1-9.

the Eastern Magazines and the Pottery Storage Room. Moreover, this wall and the eastern and western walls are not interlocking, which indicates that the wall was constructed later. During the excavations in the room bordered by the walls painted with Egyptian blue, burnt wooden beam and mud-brick debris came out from beneath the fragments of andesite blocks, and after removing this deposit, the floor was reached at -10.20m.

The presence of six *pithoi* in the room proves that this room was the continuation of the Eastern Magazines (Fig. 6). Rope impressions can be perceived on the rims and shoulders of the *pithoi*. Apart from this, no inscription, stamp or mark could be detected on the *pithoi*. The measurable rim diameters of the badly damaged *pithoi* are about 0.58 and 0.68m.

Besides the bone and pottery discovered during the excavations in the trench, there are important metallic artifacts on the floor (Table). They mostly came from the point where the eastern wall and the partition wall joined at the southeastern corner of the trench. At -9.50m, the finds comprise a spearhead or a sword hilt, three candelabra(lampstands), three pitchforks, two ploughshares, and iron parts of these ploughshares⁹(Fig. 7). All the finds are on the floor at -10.20m. Of the candelabra found *in situ*, only one candelabrum bowl, with a diameter of 0.20m, survived on the candelabrum that leaned against the eastern wall. Due to the fact that the tripod bases of the candelabra rested on top of the other, it is likely that they were stacked in the corner. Their body lengths are 1.0m, 0.77m, and 0.55m, and their tripod base lengths are 0.32m. Three intertwined pitchforks (with the largest one being 0.84m in length and 0.37m in width) next to the candelabra were also stacked against the partition wall *in situ*. Two ploughshares were unearthed from beneath the three pitchforks, and harness parts belonging to them were unearthed from beneath the tripod bases of the candelabra. These parts must have been used to tie the wooden part of the plough to the animal by means of the rings on their ends. All the above-mentioned finds, which were iron, were oxidized and damaged.

In 2011, excavations were carried out in Area IX in order to reveal the architecture to the southeast of the Pillared Hall and the south of the Pottery Storage Rooms. The wide door on the southern wall of the Pottery Storage Room indicates the presence of other structures to the south of the storage room. Some medieval architectural elements began to appear immediately beneath the surface soil in the trench, which measured 5.0x10.0m and was opened parallel with the southern wall, extending in an east-west orientation. A line of medieval interlocked terracotta pipes covered by stones and beaten earth cuts through the trench, which was otherwise empty of finds.

A layer of heavily burnt mud-brick debris was removed and a wall oriented in a north-south direction was excavated, along with a second wall in front of the eastern section of the trench. A small window or niche, 0.20m in width, 0.25m in length, and 0.65m in depth, was unearthed on the face of the wall. As a result of the appearance of these two walls, there occurred a corridor with a width of 2.50m progressing towards the door in the Pottery Storage Room. No finds other than pottery, bone and a Scythian type of socketed bronze arrowhead were unearthed during this work.

⁹ Baştürk 2011:168-169.

(XI) Domestic Quarters, the Ceremonial Corridor, the Pottery Storage Rooms, and their surroundings: In 2005, excavations began in Area XI (againsee Fig. 1), to the west of the Temple Area. They uncovered domestic quarters, a ceremonial corridor to the south of the domestic area, and other adjacent structures that would have been related to the ceremonial construction (Fig. 8).

In 2009, excavators aimed to investigate the southern section of Room 10 (the Ceremonial Corridor) that had been unearthed a year earlier. This is because entry into Room 10 was provided through the door on the southern wall¹⁰. Therefore, it was important to identify the structure that made it possible to enter the Ceremonial Corridor. In the course of the excavations performed in front of the exterior of the southern wall of this room, artifacts that would identify the area began to be unearthed as of -5.15m. This room, to which direct access was provided through Room 10, shall be referred to as Room 12.

Room 12: It can be identified as an area lying to the south of Rooms 10 and 11 (see dash lines in Fig. 8). Room 12 does not have any walls other than its common wall with the Ceremonial Corridor to its north. From the colored plaster specimens, it is clear that the northern wall of the room was painted either in blue and brown or in some paint consisting of different combinations of these two colors. The northern wall of the room (the southern wall of Rooms 10 and 11) varies between 2 and 2.30m in thickness. There was no door found on the exterior of the southern wall of Room 11 (where a gold personal property of the queen was discovered¹¹), suggesting that entry into this room was only provided through the Ceremonial Corridor (Room 10). The stone foundations of the above-mentioned thick mud-brick wall began to emerge as of -5.80m. As will be seen below, these stone foundations indicate the presence of a structure which extended as far as the bedrock and had a basement floor. To find the southern border of the room, the borders of the trench were extended southwards, and a medieval wall composed of several rows of stones was unearthed in the extended section. Nevertheless, no traces of the southern wall of Room 12 were encountered in this area either. Thus, the southern border of Room 12 is not clear for the time being, and the room tends to progress southwards. In the course of the excavations performed to the north of the medieval wall, worked but broken dense andesite fragments began to appear oriented in an east-west direction, and larger-sized andesite blocks were unearthed as the level deepened. The density of andesite blocks and their orientation bring to mind the idea that several pillars, like the ones in the Temple Area and the Pillared Hall, were constructed in this area (againsee Fig. 8). Unfortunately, the presence of large-sized blocks of andesite debris in this area complicates the revealing of the southern border of Room 12. Due to the proximity of the medieval stone wall, it is likely that the medieval structures also damaged the Urartian architecture. Besides these problems, the floor level of Room 12 is also disputable because, as will be elaborated below, there are other basement rooms under this room. This must have caused the floor of Room 12 to collapse.

¹⁰ Batmaz 2012: 41; Batmaz 2013: 68.

¹¹ Çilingiroğlu 2012: 99-100.

The distribution of artifacts in the room can be summarized as follows (Table): during the excavations performed in front of the northern wall, stone ornamental elements were found in front of the 1.0m wide doorway that provided transition from Room 10. An agate bead containing some Babylonian cuneiform writing, and a cast bronze torch carrier whose top is in the shape of a human fist and whose bottom is in the shape of a nail, are also among the artifacts found near the door in front of this wall. Besides these finds, different ornamental elements were also unearthed in the same area. A gold rosette, a small bronze disc with decorations, and mushroom-headed iron nails are among the other finds discovered near the door on the northern wall¹².

In the southern section of the area, a bronze foot-shaped object likely to have belonged to a figurine (Fig. 9) was unearthed in front of the medieval wall. A Scythian type of bronze arrowhead was found during the work conducted in the fragments of andesite blocks, while chisels and axes were found at various levels during the investigations in the southern section of the blocks.

The excavations performed in Room 12 were initiated by clearing away a dense burned layer where wooden beams and mat remains were found. During this work, traces of a thick stone wall appeared, dividing the room in the middle. The architectural elements and artifacts that began to appear as of -6.55m no longer belong to Room 12. The stone wall concerned must have been the wall that separated the two rooms below. A stone wall with a thickness of 2.70m separates Pottery Storage Rooms 13 and 14 (againsee Fig. 8), which were exposed to violent fire. Even though the lower part of the wall was built completely with stones, mud-brick and clay plaster remains were observed on the upper part of it. On the wall, wooden beams were found with plaster in between them, which would have covered the roof, along with flat stone plates to affix them. Over this layer is the clay-plastered matting, and over it is a row, or are several rows, of mud-bricks. Stones compacted with clay are found at the topmost part. All the materials we have mentioned were found in a layer and constitute the roof construction, as also observed in the other structures of the fortress.

The unique character of Room 12 is evident in its architectural features, the dense andesite debris likely to have belonged to several pillars extending in the north-south direction, the unusual artifacts, and finally, the fact that it appears to have been the entrance into a ceremonial complex at the royal level like the Ceremonial Corridor¹³. The evidence indicating the function of the room as a Pillared Hall or an entrance is limited for the time being to what has been discussed above; however, this suggestion can be clarified by removing the andesite blocks and extending the excavation site southwards.

Room 13 (Pottery Storage Room): After removing all the remains of Room 12, two different rooms on either side of the above-mentioned wide wall emerged. The room to the east of the wall was called Room 13. This thick stone wall constitutes the western wall of the room, and an analogue of this wall constitutes the eastern wall of Room 13. In addition, the northern

¹² Batmaz 2013: 79-80.

¹³ Batmaz 2013: 79.

wall is the solid stone wall foundation which constitutes the foundation of the mud-brick wall of the Ceremonial Corridor. On the other hand, the southern wall of the room has not been opened yet due to the presence of the dense fragments of andesite blocks at the upper levels. The current dimensions of the room are 4.50x2.70m.

A layer of mat, with a thickness of about 0.03m, was removed, revealing considerable amounts of pottery. The pottery deposit, composed almost entirely of several rows of red burnished ware piled one on top of the other, ranges from 0.65 to 0.75m in thickness. The basic reason for this difference is that the beaten earth layer on the bedrock is not at the same level everywhere but slopes across the room. The floor found at -7.05m in the eastern section of the room is located at -7.16m in the west. A bench was created by leaving the bedrock particularly high near the eastern wall.

The overwhelming majority of the vessels constituting the pottery deposit in Room 13 are comprised of red burnished ware (Fig. 10). About half of them are trefoil jugs. The other overwhelming majority consist of bowls. Apart from these two forms, there are a few small-sized bowls and a small quantity of vessels with pot, goblet, and plate forms. Some of the red burnished vessels contain stamp impressions and/or potters' marks¹⁴. The room does not merely contain red burnished ware. Although small in number in proportion to the red burnished ware, brown-, pinkish brown-, light brown-, camel- and cream-slipped vessels are found in the repertoire of this room. Among the pottery assemblage, sherds thought to have belonged to a decorated boot-shaped *rhyton* and another *rhyton* in the shape of a bird's head were unearthed on the floor. Approximately 130 complete vessels were unearthed in the room. Nevertheless, when we consider those vessels that cannot be reconstructed, the number of vessels in the room will be considerably higher than this figure. For reasons such as to save space and to prevent them from toppling and rolling on the sloping floor, vessels were sometimes placed upside down and sometimes upright. It is interesting that the exteriors of the vessels were covered with a very soft gray mat or a kind of textile which turned into ash due to fire. It might be suggested that rather than being a mat covering belonging to the roof, this material – homogeneously seen in every region in the room with no exceptions and covering the pottery layer – was placed between the vessels either in fragments or as a whole and used to prevent them from hitting each other and breaking, because this mat-like material can be observed between almost all the vessels unearthed down to the level of the floor. It appears that the vessels found here were not in use but were in storage in case they were required at the fortress. A round clay seal impression probably bearing a winged lion and a vegetal motif below it was found on the beaten earth floor.

Room 14 (Pottery Storage Room): Room 14 is located to the west of Room 13 (Fig. 8 and 11). It is separated from Room 13 by the above-mentioned thick stone wall. This wall at the same time constitutes the eastern wall of the room. It has architectural characteristics resembling those of Room 13; however, its southern border could not be investigated due to the fallen andesite blocks in the upper level. The southern wall of the Ceremonial Corridor constitutes the northern wall of Room 14. The western wall of the room has a stone foundation and a mud-brick

¹⁴ Erdem 2013.

superstructure. After the room experienced violent fire, the western wall, which had burned at a high temperature, became orange and became as hard as brick. The high areas were treated according to the shape of the bedrock on the ground and converted into benches, and they were clay-plastered and functioned as an area of use. Likewise, a convenient area for the placement of pottery items was created by building a row of mud-bricks over a bench-like elevation on the eastern wall.

At -6.50m, the room is a Pottery Storage Room where the majority of the material is composed of camel-slipped ware. The floor of the room located at -7.56m was made of beaten earth over bedrock. Of the vessels stacked in Room 14, a considerable amount was made in shades of camel and brown, although there were also a small number of gray- and brick-colored vessels as well. Apart from a small quantity of small bowls, larger bowls, and jugs, there is a distribution of forms consisting almost entirely of long-bodied pots. It can be surmised that the vessels were stored upside down, with their mouths situated on the ground, and that, as in Room 13, their tops and the space between them were covered with a mat-like substance.

Room 15: Unearthed in 2011, Room 15 is the westernmost room among the rooms sequenced side by side. The excavations carried out in the west of Room 14 showed that there had been another room separated by a common wall immediately next to this room (again see Fig. 8 and 11). Room 15 is located in the southern and south-western sections of Room 11 and separated by a common wall. The room concerned is located at the same low level as Rooms 13 and 14. The three rooms share a single northern wall. The eastern wall of the room (the western wall of Room 14), with a thickness of 3.0m, is a mud-brick wall with a stone foundation. In front of the wall is a mud-brick platform that is 1.50m in length. The southern wall of the room has not been detected yet. Although the room resembles Rooms 13 and 14 in terms of form and size, a rectangular opening resembling a passage was found in its south-western section. This opening, which we might identify as a corridor, is 1.70m in width and its final point could not be determined clearly. The dimensions of the room in its current situation can be provided as 4.40x3.0m.

The finds in Room 15 and the corridor are noteworthy (Table). A bronze bucket handle and an iron axe were unearthed at the corner where the northern wall of the room and its western wall join. The striking finds in the room include copper ingots (Fig. 12). Ingots with various weights such as 78 g, 514 g, and 112 g were found scattered over various parts of the room. This assemblage constitutes the first copper raw material remains discovered at the fortress. Additionally, a bronze helmet earflap was found on the floor (-8.18m) in front of the western wall. In front of the western wall of the room, an iron crucible was found in good condition, with burnt metallic remains inside the bowl. An iron axe and, next to it, a bronze ring (a cauldron ring?) were unearthed at -8.23 and -8.27m in front of the same wall. The most important assemblage in the corridor is comprised of an upside down bronze cauldron (Fig. 13) with a bronze bowl (Fig. 14) placed in it. At the edge of the cauldron, and also under it, were found an iron axe, some three long iron spears, two with iron shafts (handles) and one with a wooden handle. Of the spears, one is complete and one is broken. The complete spear is 61.5cm in

length, whereas the measurable length of the broken spear is 52.3cm. It should be stated that the spears concerned were found in the same context as that of the cauldron (again see Fig. 13). Discovered in a depth of -8.53m at the southwestern corner of the corridor, the bronze cauldron concerned had a rim diameter of 40.0 cm and a belly diameter of 0.57m. Two iron ring handles were riveted to both sides of the cauldron by means of iron plates. The artifacts are in the same grouping, and on the same ground, as the cauldron. A spouted bronze bowl was also placed on the same ground and was found under the cauldron, and burnt wooden fragments were found in the bowl and scattered around it. The phrase “*Property of Rusa, the son of Arghisti*” can be read in a single line of cuneiform writing around the rim of the bowl¹⁵.

The fact that these above-mentioned finds were not directly on the floor in the corridor, coupled with the discovery of the cauldron upside down, give the impression that this group of artifacts fell down from either directly above or some nearby place. However, the fact that the cauldron directly covered the bowl owned by the king, and the discovery of both finds in extremely good condition, cast a shadow on this idea. As expressed above, before investigating the corridor in detail and understanding the building in its context, it appears impossible to produce a sound answer to this problem.

When we consider together the crucible found in the room, the metallic artifacts, the cinders in various parts of the room, and particularly the copper ingots, it might be possible to interpret the room as a place for metal working and the production of metallic artifacts. However, more evidence is needed to call a room a “metal workshop”. It is hard to speak with definite judgments before investigating the southern section of Room 15, the entire corridor, and the other adjacent areas in the south and west of the room concerned.

(XII) The rooms abutting the interior of the Southeastern Fortification: Excavated in 2010, Area XII is located to the west of the Monumental Gateway, in the eastern section of the southern fortifications (again see Fig. 1). This quite sloping part of the fortress was filled with a dense layer of debris due to the soil that had eroded from the upper sections of the hill. The two opposite thick and high walls found in the area are indicative of the presence of a room in the trench. The eastern and western walls of the room concerned were partially excavated, and it was evident that both walls progressed northwards. The distance between the eastern and western walls of the room is 5.50m, whereas its northern and southern borders that could be excavated are 9.60m. The walls are almost 2.0m in thickness, and their heights range from 4.0 to 6.0m. Above the stone foundation of the southern wall, a 0.80-m mud-brick layer was preserved, while the upper sections of the mud-brick superstructure must have eroded in front of the fortification due to the slope. Located immediately to the north of the southern fortifications and appearing directly related to the fortification, this wall of the room abutted the interior of the fortification. The stone foundation of the wall remaining beneath the floor was not constructed with very regularly treated andesite stones like the fortifications, but with limestone that had been left coarse.

¹⁵ CTU IV B 12-17.

The eastern and western walls of the room were constructed over a coarsely worked strong limestone foundation. The stone foundation progressed southwards to the fortifications in steps according to the slope, and it terminated against the back of the fortification. The floor of the room sloping southwards from the north was unearthed at -20.17m in the northern section and at -20.75m in the south.

It might be stated that the two large wooden beams in the room belonged to the top cover of this building, which must have had a high roof. Likewise, the westward progress of the mud-brick debris from the point at which these beams intersect, coupled with the wooden fragments beneath the debris, reinforce the idea that this covering system might have belonged to the roof. In the debris, matting, trunks and wooden remains scattered over various parts of the room were unearthed; therefore, it may have been the case that the burned mud-brick and wooden cover (which was up to 1.0m thick) had belonged to more than one floor.

Various artifacts were unearthed at different levels during the excavations (Table). They include an iron arrowhead, a bone object, iron nails, a terracotta spindle whorl, a storage jar, and lenger fragments. Carbonized grain remains were obtained in the fragments of the storage jar. A carbonized barley and wheat layer with a thickness of up to 0.15m was found on the floor, particularly on the edges of the walls and in front of the northern baulk (Fig. 15). When the floor was opened completely and examined, it was clear that there was a thin straw deposit between the ground of the floor and the grain layer. Spread over the floor, this thin straw layer was probably used to separate the ground and wheat from each other. As far as is understood, grain was stored in the room without using any *pithoi*. Apart from grain and the sherds that had collapsed with the debris, there were not many other materials to show the function of this area. The discovery of grain on the floor in the form of a layer in the room brings to mind that it might have been a granary¹⁶. Likewise, it was reported that some rooms in Karmir Blur like Room 12 had been built for storage of grain without any *pithoi*¹⁷. These rooms were reported to have contained layers of wheat measuring between 0.12 and 0.45m in thickness. It is argued that such granaries or silos were named with a variety of transliterations such as ^É*a-ri*¹⁸, ^É*a-ri-e*¹⁹, *a-ri*²⁰, *a-a-ri*²¹ or *a-a-ri-e*²² in the Urartian inscriptions. According to the inscriptions belonging to Menua, Argishti I, Sarduri II and Rusa, the son of Erimena (Rusa III), the total amount of grain in such a granary was measured in *ka-pi*. As it is seen, the term used for the unit of measurement of the grain in such granaries was “*ka-pi*”. The inscriptions found in the storage rooms of Menua indicate that some specific structures could have been built only for husked or threshing grains. Nonetheless, in the case of Ayanis, all these above-mentioned notions and information need more solid evidence and excavation of the whole sector.

¹⁶ Also see Erdem 2011.

¹⁷ Barnett and Watson 1957: 139.

¹⁸ Argishti I: CTU I A 8-30 3; Sarduri II: CTU A 9-20, 22A 3, 22B, 23 3, 24 5, 31 3.

¹⁹ Rusa III: CTU I A 14-6 2.

²⁰ Argishti I: CTU I A 8-28A-E 3.

²¹ Argishti I: CTU I A 8 -27 5, 28 B, 29 4, 31 5, 32 4, 32a 5, 33, 34 4

²² Menua: CTU I A 5-66 3; Argishti I: CTU A 8; Sarduri II: CTU A 9-19 11.

In front of the southern wall of the room, a sounding measuring 1.0x3.0m was opened along the southern wall in order to see the stone foundation of the wall and the bedrock onto which it is situated. The stone foundation under the mud-brick superstructure of the southern wall was unearthed. A channel built with limestone was found at -20.79m in the middle of the stone foundation. Covered by capstones, the channel extended through the fortification. It was clear that coarse plaster layers had been placed on the lateral walls in the channel and that the top cover had been covered by wide and regular basalt blocks. The stone wall foundation and the channel were cut into the bedrock.

(XIII) The Eastern Slope: The excavations of Area XIII began in 2010 and continued in 2011. The area is located between Areas XII and IX (again see Fig. 1). The fundamental aim of the excavations in the place concerned was to detect the northern border of the structure (a granary?) in Area XII and reveal the connection with Area IX. Traces of a mud-brick wall oriented in the northwest-southeast direction appeared during the work. These traces continued into the western section, and the top of the wall was unearthed at -8.70m. When opening the plastered wall surface, it was clear that the mud-brick blocks that broke and fell down from the same wall constituted a thick deposit. Partially burnt wooden layers, stones, and hard-packed earth fragments emerged from this debris. During the work, another wall with a width of about 1.70m and plastered faces was unearthed; it vertically cut the wall in the northwest-southeast direction within the western section of the trench. In the excavations on both sides of this wall, the debris of the mud-brick walls that had collapsed created a deposit measuring from 6 m to 7m. The excavations carried out to the north of the wall in the northeast-southwest direction are striking in terms of the diversity of finds in the upper levels. An upside-down bronze small-sized bowl, an iron chisel that had fallen down straight, yellow chemical pigments, a miniature bottle with a pointed base (possibly for perfume, Fig. 16), a stone weight (184g) (Fig. 17), and a bronze ring were unearthed from the deposit between -10.45m and -12.55m inside the collapsed and toppled mud-brick blocks. Twenty iron arrowheads were unearthed in a cluster at the very bottom (-12.55m) of this deposit. At the same level, excavators found two iron awls, fragments of door fittings and elements of a bone ornament²³ (Fig. 18) inlaid on wood that probably belonged to some furniture. Other interesting finds at the same level are the two gold apparatuses, literally notches, inserted into the back of the wooden shaft of an arrow (Fig. 19). All the above-mentioned finds filled the room together with the mud-brick debris from the upper floors.

The abundance and diversity of the finds unearthed in this narrow area are striking (Table): an iron candelabrum, *pithos* fragments found in a broken cluster, iron arrowheads, and, immediately beneath them, an iron spade were obtained in addition to the finds listed above. Fragments of an extremely damaged bronze belt (Fig. 20) were found underneath these finds, which had been stratified as if they had been on top of each other. There are incised details and decorations made in the repoussé technique on the seven broken fragments of the belt. About 16 small grits that would have been used for ornamentation were found next to the belt with two

²³ A very similar ornament was found in Karmir Blur. Piotrovsky 1950:35, fig.13.

small strap rings, although some were stuck to the belt in parts. An iron armlet and a bronze door ring, with half of them missing, were unearthed in the nearby area and in the same assemblage. A handled iron crucible was unearthed at -13.00m in the western section. The floor of the room was reached at -13.25/-13.28m. There was a rubble layer formed by piling stones immediately beneath the floor, which was composed of beaten earth varying by slope.

A wall height of 6.50m was observed up to the floor level of -13.28m (Fig. 21). Two layers constituting the ceilings of the upper floors were immediately beneath two layers of debris composed of blocks, which can be clearly seen in the western and northern sections. The finds were largely collected from these layers. When the height of the wall and the layers of debris are taken into consideration, it is possible that the rooms in this area had been multi-story.

On October 23, 2011, an earthquake with M_w 7.2 struck the city of Van. The impact of this earthquake, in which more than 600 people died and more than 4,000 people were injured, sadly is also seen in the towns and villages around the city. Ayanis was quite affected by the earthquake, since it is only 20 km from the Tabanlı Village, the epicenter of the earthquake. Therefore, the fieldwork of 2012 at the fortress was dedicated solely to urgent repair work and conservation activities. The scientific research project on the determination of the damage to Ayanis Fortress and the village caused by the Van earthquake, and on the conservation measures, is still being carried out by us.

Abstract: This article intends to present a report of the archaeological campaigns carried out at Ayanis Fortress between 2009 and 2011. The excavations in Area VII (The Western Magazines/Magazine 10 and to the west of Magazine 10), Area IX (The Pillared Hall, the Pottery Storage Room, and to the south of the Eastern Magazines), Area XI (Domestic Quarters, the Ceremonial Corridor, the Pottery Storage Rooms, and their surroundings), Area XII (The rooms abutting the interior of the Southeastern Fortification) and Area XIII (The Eastern Slope) provided more solid and clearer evidence associated with the diversity of architecture and artifacts from the Urartian Fortress in Ayanis.

DISTRIBUTION OF SMALL FINDS BY ROOMS

AREA VII Magazine 10

Name	Material	Quantity	Figure No.
Figurine	Terracotta	1	5
Vessel	Bronze	1	4
Bulla	Clay	1	-
Ring	Terracotta	1	-
Spindle Whorl	Terracotta	1	-

Room 1

Name	Material	Quantity	Figure No.
Vessel fragment	Stone	1	-

Room 2

Name	Material	Quantity	Figure No.
Eagle-Headed Nail	Iron	1	-
Armlet	Iron	1	-
Object	Terracotta	1	-

AREA IX

Name	Material	Quantity	Figure No.
Ploughshares	Iron	5	7
Arrowhead	Bronze	1	-
Pitchforks	Iron	3	7
Candelabra with tripod bases	Iron	3	7
Tablet	Clay	1	-
Rubbing Stone	Stone	1	-

AREA XI Room 12

Name	Material	Quantity	Figure No.
Human Fist	Bronze	1	-
Nail	Bronze	2	-
Mushroom-Headed Nail	Iron	1	-
Arrowhead	Iron	2	-
Disk with Umbo	Bronze	1	-
Mosaic	Stone	4	-
Bead	Onyx	1	-
Axe	Iron	3	-

Room 13

Name	Material	Quantity	Figure No.
Bulla	Clay	1	-
Rhyton	Terracotta	2	-

Room 14

Name	Material	Quantity	FigureNo.
Arrowhead	Iron	2	-

Room 15

Name	Material	Quantity	Figure No.
Axe	Iron	3	-
Bucket Handle	Bronze	1	-
Ingots and Copper Slag	Copper	11	12
Arrowhead	Bronze	1	-
Arrowhead	Iron	2	-
Handle	Bronze	1	-
Bowl	Bronze	1	14
Cauldron	Bronze	1	13
Earflap	Bronze	1	-
Spears	Iron	3	13

AREA XII

Name	Material	Quantity	Figure No.
Spindle Whorl	Terracotta	1	-
Arrowhead	Iron	1	-
Object	Terracotta	1	-

AREA XIII

Name	Material	Quantity	Figure No.
Bowl	Bronze	1	-
Chisel	Iron	1	-
Ring	Bronze	2	-
Arrow Notch	Gold	2	19
Nail	Gold	1	-
Arrowhead	Iron	18	-
Armlet	Iron	1	-
Awl	Iron	2	-
Door Fittings frag.	Bronze	2	-
Furniture Ornament	Wood and bone	1	18
Weight	Stone	1	17
Crucible	Iron	1	-
Candelabrum	Iron	1	-
Belt	Bronze	1	20
Spade	Iron	1	-

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՅԱՆԻՍ ԱՄՐՈՑՈՒՄ (ՎԱՆ, ԹՈՒՐԳԻԱ)

Այս հոդվածը ներկայացնում է ուրարտական Այանիս ամրոցում 2009 – 2011 թթ. կատարված հնագիտական աշխատանքների համառոտ հաշվետվությունը: Նշված ժամանակահատվածում պեղումներ են իրականացվել ամրոցի արևմտյան հատվածում գտնվող VII տեղամասում (թիվ 10 պահեստի և նրանից հարավ ընկած տեղանքում), IX տեղամասում (Սյունագարդ սրահի, կարասային նկուղի և արևելյան պահեստից հարավ ընկած հատվածում), XI տեղամասում (բնակելի թաղամասերի, արարողությունների համար նախատեսված սրահի և կարասային պահոցների հարակից տարածքներում) և XIII տեղամասում (բլրի արևելյան լանջին): Բացված կառույցները նոր տվյալներ են տալիս ուրարտական ճարտարապետության ու շինարարական արվեստի, իսկ հայտնաբերված նյութական մնացորդները՝ ուրարտական Այանիս ամրոցի մ.թ.ա. VII դ. նյութական բարձր մշակույթի մասին:

References

- Barnett R.D., Watson W.**, 1957 “Russian Excavations in Armenia”, *Iraq XIV*, 132-147.
- Baştürk M.B.**, 2011 “Thoughts on the Trident Figure on Some Urartian Seal Impressions”, *Ancient Near Eastern Studies* 48, 164–176.
- Baştürk M.B.**, 2012 “Eastern Sector at the Fortress of Ayanis: Architecture and Texture in the Pillared Hall”, *Anatolian Iron Ages 7: The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne, 19-24 April 2010*, *Ancient Near Eastern Studies, Supplement* 39, ed. A. Çilingiroğlu and A. Sagona, Leuven, Peeters, 1-22.
- Batmaz A.**, 2012 “Ayanis Kalesi’nden Hayat Ağacı İnancına İlişkin Yeni Bulgular”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 141, 39-50.
- Batmaz A.**, 2013 “A New Ceremonial Practice at Ayanis Fortress: The Urartian Sacred Tree Ritual on the Eastern Shore of Lake Van”, *Journal of Near Eastern Studies* 72/1, 65–83. DOI:10.1086/669099.
- Çilingiroğlu A.** 2001, “Introduction”, *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (ed. Çilingiroğlu-Salvini), Roma, 9-15.
- Çilingiroğlu A.**, 2006 “Ayanis Urartu Tapınağı’nın Mülkleri”, *Anadolu Arkeolojisine Katkılar, Abdullah Yaylalı Armağan Kitabı*, (ed. T. Takioğlu), İstanbul, 77-79.
- Çilingiroğlu A.**, 2007 “Properties of the Urartian Temple of Ayanis”, *Anatolian Iron Ages 6, The Proceedings of the Sixth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Eskişehir, 16-20 August*

2004, *Ancient Near Eastern Studies, Supplement* 20, ed. A. Çilingiroğlu and A. Sagona, Leuven, Peeters, 41-46.

Çilingiroğlu A. 2012 (with an appendix by Mirjo Salvini), “New Contributions to Urartian Archaeology from the Fortress at Ayanis”, *Anatolian Iron Ages 7, Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne 19-24 April 2010*, *Ancient Near Eastern Studies, Supplement* 39, ed. A. Çilingiroğlu and A. Sagona, Leuven, Peeters, 99-112.

Çilingiroğlu A., Erdem A.Ü., 2010 “Ayanis Kalesi Kazıları, 2006-2008”, 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 1.Cilt*, Ankara, 1-26.

Erdem A.Ü., 2011 “Ayanis Verileri Işığında Urartu'da Tahıl Depolama”, *Ege Üniversitesi, Arkeoloji Dergisi XVI, İsmail Fazlıoğlu Anısına*, ed. N. Aytaçlar, M.B. Baştürk, F.Dedeoğlu and A. Erdoğan, 83-91.

Erdem A.Ü. 2013 “Potters’ Marks in Urartu on the Basis of New Evidence from Ayanis Fortress”, *Iranica Antiqua* 48, 193-220.

Ingo G.M., Çilingiroğlu A., Carlo G., Batmaz A., Caro T., Riccucci C., Parsi E I., Faraldi F., 2013 “Egyptian Blue Cakes from Ayanis Fortress (Eastern Anatolia, Turkey): Micro-Chemical and –Structural Investigations for the Identification of Manufacturing Process and Provenance”, *Journal of Archaeological Science* 40/12, 4283-4290.

Piotrovsky B.B., 1950 *Karmir-Blur I: Rezultati Rabot Arheologicheskoy Ekspeditsiyi Instituta Istoriyi Akademiyi Nauk Armyanskoy SSR i Gosudarstvennogo Ermitaja*. Yerevan: Akademiyi Nauk Armyanskoy SSR.

Stone E. C., Zimansky P., 2004, “Urartian City Planning at Ayanis”, ed. A. Sagona, *A View from the Highlands: Studies in Honour of Charles Burney*, Leuven, 233-243.

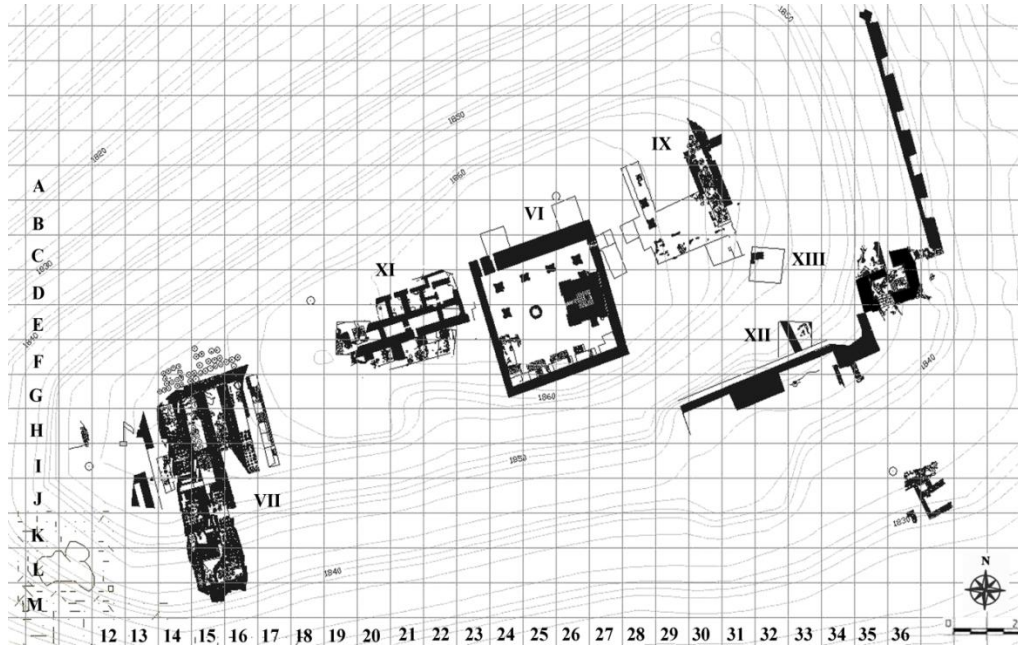

Fig. 1-Plan of the Excavated Areas. (Ayanis Excavation Archive with special permission of A. Çilingiroğlu)

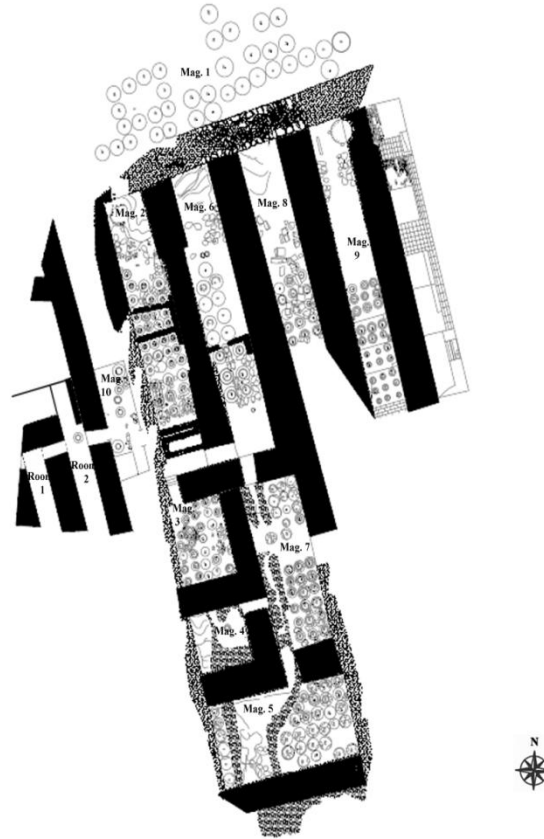

Fig.2a-Plan of Area VII. (Ayanis Excavation Archive with special permission of A Çilingiroğlu)

Fig. 2b. Rooms 1 and 2. (Author's photograph 2009 with special permission of A. Çilingiroğlu):

Fig. 3. Pottery around *pithos* in Room 2. (Author's photograph 2009 with special permission of Altan Çilingiroğlu)

Fig. 4. Magazine 10 and a bronze vessel from Magazine 10. (Author's photograph 2009 with special permission of Altan Çilingiroğlu)

Fig. 5. A male figurine from Magazine 10. (Ayanis Excavation Archive with special permission of Altan Çilingiroğlu).

Fig. 6. *Pithoi* from south of the Eastern Magazines. (Author's photograph 2009 with special permission of Altan Çilingiroğlu).

Fig. 7. Iron pitchforks, ploughshares and candelabra from south of the Eastern Magazines. (Author's photograph 2009 with special permission of Altan Çilingiroğlu).

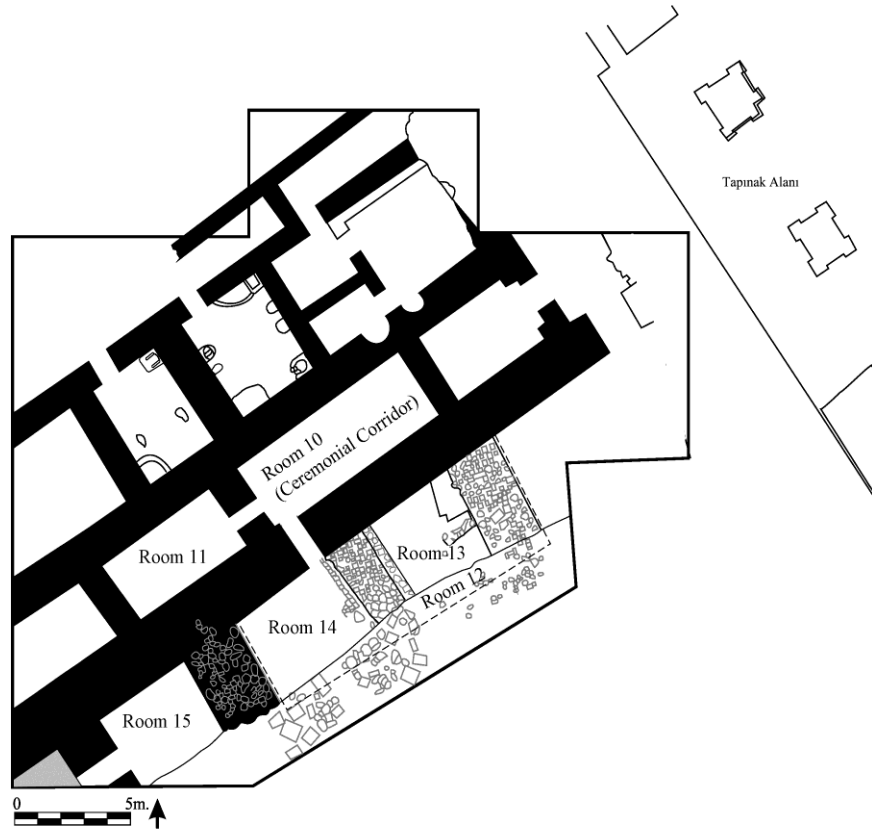

Fig. 8. Plan of Area XI. (Ayanis Excavation Archive with special permission of Altan Çilingiroğlu)

Fig. 9. A foot-shaped object. (Ayanis Excavation Archive with special permission of Altan Çilingiroğlu).

Fig. 10. Red burnished pottery from Room 13 and a goblet from Room 13. (Author's photograph 2009 with special permission of Altan Çilingiroğlu).

Fig. 11. Rooms 14 and 15. (Author's photograph 2009 with special permission of Altan Çilingiroğlu).

Fig. 12. Ingots and copper slag from Room 15. (Ayanis Excavation Archive with special permission of Altan Çilingiroğlu).

Fig. 13. Bronze cauldron with iron attachments, iron spears and an axe from the passage of Room 15.

Fig. 14. Inscribed bronze bowl found under the bronze cauldron from the passage of Room 15.

Fig. 15. Detail from grain layer. (Author's photograph 2009 with special permission of Altan Çilingiroğlu).

Fig. 16. A miniature bottle. (Ayanis Excavation Archive with special permission of Altan Çilingiroğlu).

Fig. 17. A stone weight. (Ayanis Excavation Archive with special permission of Altan Çilingiroğlu).

Fig. 18. Bone ornaments on a wooden furniture fragment. (Ayanis Excavation Archive with special permission of Altan Çilingiroğlu).

Fig. 19. A gold notch. (Ayanis Excavation Archive with special permission of Altan Çilingiroğlu).

Fig. 20. Fragmentary bronze belt. (Ayanis Excavation Archive with special permission of Altan Çilingiroğlu).

Fig. 21. The western wall and depth of the excavated area.

«ԽԱԼԴԻ ԵՎ ԲԱԳԲԱՐԹՈՒ»։ ՈՒՐԱՐՏՈՒՈՒՄ «ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՄՈՒՄՆՈՒԹՅԱՆ» ԾԵՍԻ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՁ¹

«Սրբազան ամուսնություն»:² Հին աշխարհում «սրբազան ամուսնության» ծեսը հաճախ տեղի էր ունենում Նոր Տարվա ծիսական արարողությունների և տոնախմբությունների ժամանակ՝ կազմելով դրանց կարևորագույն փուլերից մեկը։ Սրբազան տարածքում՝ տաճարում գտնվող մահիճի վրա (երբեմն մահիճը գտնվում էր տաճարի աշտարակաձև շինությունների՝ զիկուրատների, վերին հարկում), հաճախ կենակցում էին արքան և գերագույն քրմուհին՝ իրենց վարքով խորհրդանշաբար մարմնավորելով գերագույն աստծուն և պտղաբերության աստվածուհուն։ Վերջիններիս միջև տեղի ունեցած սեռական ակտն էլ կոչված էր ապահովելու երկրի և գալիք Նոր Տարվա բարեկեցությունն ու պտղաբերությունը, ինչպես նաև, արքայի՝ որպես ժողովրդի «հովվի» օրինականությունը։ Հին Մերձավոր Արևելքում շատ հաճախ «Սրբազան ամուսնության» ծեսը տեղի էր ունենում արքայի թագադրման արարողության ժամանակ՝ ուղղեկցվելով խաղերով, երաժշտությամբ, երգերով և այլ տոնախմբություններով³։

¹ Հոդվածի պատրաստման ընթացքում տրված խորհուրդների, տրամադրած գրականության համար մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում Ա. Փիլիպոսյանին, Ե. Գրեկյանին, Հ. Մարտիրոսյանին, Բ. Փորթերին, Ա. Պետրոսյանին, Ա. Զաքյանին, Ռ. Դանին և Ս. Գրիգորյանին։ Հարկ ենք համարում մեր խորին շնորհակալությունը նաև հայտնել Ս. Զիլինգարյանին, Ա. Հախվերդյանին, Տ. Զաքյանին, Կ. Հակոբյանին, Վ. Մինասյանին, ինչպես նաև Ն. Երանյանին՝ հոդվածի պատրաստման ընթացքում ցուցաբերած տեխնիկական աջակցության համար։

² Սրբազան ամուսնության ծեսերն իրենց բնույթով տարբերվում են։ Հոդվածում նկարագրվում են ընդամենը «Սրբազան ամուսնության» ծեսի որոշ դրվագներ։ «Սրբազան ամուսնության» մասին մանրամասն տես օրինակ՝ S. Kramer, *The Sacred Marriage. Aspects of Faith, Myth and Ritual in Ancient Sumer*. Bloomington. Indiana University, 1969. D. Frayne, *Notes on the Sacred Marriage Rite*, "Bibliotheca Orientalis", 1985, 42, pp. 5-22.P., Lapinkivi, *The Sumerian Sacred Marriage in the Light of Comparative Evidencedence. The Neo-Assyrian Text Corpus Project, University of Helsinki*, 2004., В. Емельянов, Ритуал в Древней Месопотамии, Санкт- Петербург 2003, сс. 86-102, 148-154, N. Nissinen, R. Uro(eds.), *Sacred Marriages: The Divine-Human Sexual Metaphor from Sumer to Early Christianity*, Winona Lake, 2008 և այլն։

³ В. Емельянов, նշվ. աշխ.։ Е.Вардиман, *Женщина в древнем мире*, Москва, 1990, сс.52, 250-255. S. Terpo, *Women and their Agency in the Neo-Assyrian Empire*, Helsinki, (Master's Thesis, April 2005), pp.90-93. J. Assante, *The Erotic Reliefs of Ancient Mesopotamia*, Submitted in partial fulfillment of the Requirements for degree of Doctor of Philosophy in the Graduate School of Art and Sciences, Columbia University, 2000, pp. 56-78, p. 423, pl. XXII, fig. 3. Ջ. Ֆրեդեր, Ոսկե ճյուղը, Եր. 1989, էջ 173։

«Սրբազան ամուսնության» կարևոր մասն էին կազմում տաճարում գտնվող ամուսնական մահճի նախապատրաստման, լվացման, մաքրագործման և զարդարման արարողությունները: Ըստ միջագետքյան որոշ տեքստերի՝ ամուսնական մահիճը զարդարված և պատված էր լինում գեղեցիկ վերմակով, ոսկով, արծաթով, ինչպես նաև՝ տարբեր տեսակի թանկարժեք քարերով⁴:

«Սրբազան ամուսնության» գոյության խնդիրն Ուրարտուում: Նյութի սակավության պատճառով առայժմ դժվար է միանշանակ խոսել ուրարտական տերության մեջ «սրբազան ամուսնության» ծեսի գոյության մասին: Սակայն, որոշ գրավոր և հնագիտական սկզբնաղբյուրներ, մեր կարծիքով, թույլ են տալիս ենթադրել դրա գոյությունը:

Դրանցից առաջինը Աշշուր աստծուն ուղղված նամակում Սարգոն II արքայի կողմից Վանի թագավորության հոգևոր կենտրոն հանդիսացող Մուծաձիրում գտնվող Խալդի աստծո տաճարում «իր աստվածայնության» հանգստի համար նախատեսված փողոսրից և արծաթից պատրաստված, ինչպես նաև՝ ոսկով ու թանկարժեք քարերով ընդելուզված մահիճի հիշատակության փաստն է⁵:

Մուծաձիրի տաճարում հիշատակվում է նաև Ուրարտուի պետականությունը մարմնավորող աստված Խալդիի կնոջ՝ Բագբարթուի (Բագմաշթու) մասին⁶: Արդինի-Մուծաձիրում գտնվող Խալդի աստծո տաճարն այն սրբազան տարածքն էր, որտեղ, ամենայն հավանականությամբ, թագադրվում էին Ուրարտուի արքաները⁷: Կարելի է ենթադրել, որ արքայի թագադրման ծեսը տեղի էր ունենում ամանորյա տոնախմբությունների ժամանակ: Հին Մերձավոր Արևելքում մահիճներն ունեին տարբեր կիրառություններ⁸: Դրանցից որոշները կիրառվում էին սիրով զբաղվելու (այդ թվում՝ նաև՝ «աստվածային ամուսնությունների») համար⁹: Իսկ ի՞նչ նպատակի է համար է օգտագործվել Մուծաձիրի տաճարում տեղակայված մահիճը: Գուցե՞ հենց այդտեղ, վայելելով իրենց «աստվածային հանգիստը», «Սրբազան ամուսնության»

⁴ В. Емельянов, *նշվ. աշխ.*, стр.149.

⁵ И. Дьяконов, *Ассирио-Вавилонские источники по истории Урарту (АВВИУ)*, ВДИ, Москва, 1951, 2, с. 332. O. Belli, *Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in Urartian Period: Silver, Copper and Iron, Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B. C. E.*, Jerusalem, 1991, p. 21:

⁶ АВВИУ, ВДИ, 2, Москва, 1951, с. 332. Հավանաբար Մուծաձիրի Խալդի աստծո տաճարում է գտնվել նաև Բագբարթուի արձանը:

⁷ Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր. 1990, էջ, 75-76: Լ. Բիյագով, Ուրարտական արքաների թագադրման արարողության մասին, Աշխատություններ Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի, 7, Եր., 1981, էջ 24-30: A. Taffet, *A Tentative Reconstruction of the Urartian Calendar*, *Anadolu Araştırmaları (AnAr)*, 15, Istanbul, 1999, pp. 373-379:

⁸ B. N. Porter, *Beds, Sex and Politics: The Return of Marduk's Bed to Babylon. Sex and Gender in the Ancient Near East*, *Proceedings of the 47th Rencontre Assyriologique Internationale*, Helsinki, July 2-6, 2001, Part II, Edited by S. Parpola and R. M. Whiting, Helsinki 2002, pp., 525-532.

⁹ *Նշվ. աշխ.*, էջ 529-530:

ծեսն էին իրականացնում ՌԻրարտական տերության քրմապետ-արքան և Խալդիի տաճարի գերագույն քրմուհին՝ իրենց մեջ համապատասխանաբար կերպարանավորելով գերագույն աստված Խալդիին և նրա կինը համարվող Բագբարթու աստվածուհուն: Այս ծեսը հաստատում էր արքայի, որպես ժողովրդի սիրելի «հովվի»¹⁰, աստվածային ծագումն ու օրինականությունը, ինչպես նաև բնակչության հոգևոր ընկալումներում ապահովում երկրի բարեկեցությունը, պտղաբերությունն ու հզորությունը:

Առասպելաբանական տեսանկյունից «սրբազան ամուսնության» ծեսի ժամանակ, արքայի մուտքը տաճարի այն սենյակը, որտեղ գտնվում էր ամուսնական մահիճը, կարելի է համեմատել դեպի անդրաշխարհ հերոսի մուտքի և այնտեղ աստվածուհու հետ նրա ամուսնության սյուժեին ¹¹: Տաճարը մի սրբազան տարածք էր՝ տիեզերքի մանրակերտը¹², որը խորհրդանշաբար իր մեջ էր ներառում երկինքը (կոսմոսը), երկիրը (քաոսը) և անդրաշխարհը (խտոնոսը): Այս առումով հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ Մուծածիրի տաճարում արքայի հանգստյան սենյակի մուտքը (որն իրավամբ կարող է ասոցացվել անդրաշխարհի տանող մուտքի հետ), երկու կողմերից զարդարված էր արտաքին մակերեսի միջնամասում շների քանդակազարդ զլուխներ կրող ոսկե վահաններով¹³: Հայտնի է, որ հին մերձավորարևելյան առասպելաբանական պատկերացումներում շունը մշտապես միջնորդի դեր ուներ երկրի և հանդերձյալ աշխարհի միջև, ու միևնույն ժամանակ, անդրաշխարհի դարպասները պահպանող կենդանին էր¹⁴:

ՌԻրարտում «սրբազան ամուսնության» ծեսի գոյության մասին կարող են վկայել ևս մի քանի սկզբնաղբյուրներ: Այսպես. ուրարտական գոտիներից մեկի դրվագազարդ հորինվածքում առանձնանում է դափ նվագող երաժշտի հետևից տարվող փակ ծածկով երկանիվ կառքի պատկերը (նկ. 1)¹⁵: Մեկ այլ գոտու

¹⁰ ՌԻրարտական պետությունը համարվում էր հովվություն, իսկ տերության տիրակալը՝ հոգևոր առաջնորդ. այդ մասին տես՝ Ե., Գրեկյան, ՌԻրարտական աստվածապետության առանձնահատկությունների շուրջ. «ՌԻրարտուի արքաները» (նախնական դիտարկումներ), ՄՄԱԵԺ, XXIII, Եր., 2004, էջ 319՝ հղված գրականությամբ:

¹¹ В. Емельянов, նշվ. աշխ., стр.86.

¹² М., Элиаде, Вавилонская космология и алхимия (в книге «Азиатская алхимия»), Москва, 1998, с. 87-90.

¹³ АВИИУ, ВДИ, 2, Москва, 1951, с. 332.

¹⁴ В. Lincoln, The Hellhound, Death, War and Sacrifice, Chicago-London, 1991, pp. 96-106.

¹⁵ U. Seidl, Bronzekunst Urartus, Mainz am Rhein, 2004, Taf. 44.

Հոդվածի վերջում տեղադրված նկարները վերցված են՝ նկար 1. U. Seidl, Bronzekunst Urartus, Mainz am Rhein, 2004, Taf. 44, նկար 2. H. J. Kellner, Gürtelbleche aus Urartu, Stuttgart, 1991, s. 69-70, 282, Taf. 70-71, նկար 3. S. Parpola, Monotheism in Ancient Assyria, One God or Many? Concepts of Divinity in the Ancient World, (Edited by B. N. Porter,), Bethesda, 2000, p. 193, Fig. 4, նկար 4. K. Radner, Between a Rock and a Hard Place: Musasir, Kumme, Ukku and Šubria-the Buffer States between Assyria and Urartu, Acta Iranica, Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October, Edited by S. Kroll, C. Gruber. U. Hellwag, M. Roaf & P. Zimansky, Pecters 2012, p., 252, Fig. 17.06.

դրվագներից մեկում պատկերված են երկու կանայք, որոնք վերմակով ծածկում են մահիճը: Նույն գոտու մեկ այլ դրվագում կարելի է տեսնել իր հագուստով առանձնացող մի կնոջ պատկեր, որի գլխավերևում երկու այլ կանայք կարծես թե քող, ամպհովանի կամ գուցե՝ վերմակ են պահում¹⁶: Ըստ Ե. Գրեկյանի, չի բացառվում, որ առաջին գոտու դրվագում պատկերված լինի հարսանյաց կառք և կառքով տարվող հարսանյաց օժիտ: Մյուս գոտու դրվագներից մեկում առանձնացող կինը կարող է լինել հենց հարսնացուն, որի գլխին կարծես թե քող են գցում¹⁷: Մեր կարծիքով, շատ հավանական է, որ երկրորդ գոտու վերը նշված դրվագում ներկայացված է «Սրբազան ամուսնության» ծեսի փուլերից մեկը, այն է՝ հարսնացուին՝ գերագույն քրմուհուն, «ամուսնությանը» նախապատրաստման և ամուսնական մահիճի զարդարման ծեսերը: Հետաքրքիր է, որ երկրորդ գոտու վրա պատկերված են նաև երաժիշտներ և աճապար: Հանգամանք, որը կարող էր կապված լինել «Սրբազան ամուսնության» ծեսի ժամանակ կատարվող երաժշտության և ծիսական խաղերի հետ:

Ուշադրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ ասորեստանյան արքա Թիգլաթպալասար III-ի արձանագրություններից մեկում Սարգուրի II արքայի փախուստի հետևանքով նրա ռազմական ճամբարից վերցված ավարի թվում հիշատակվում է նաև մահիճի բռնագրավման փաստը¹⁸: Վերջինս ասորեստանյան արքան նվիրաբերում է Նինվեի Իշթար աստվածուհու տաճարին¹⁹, ինչից կարելի է ենթադրել, որ այն ևս պետք է ունենած լիներ որոշակի ծիսակապաշտամունքային նշանակություն:

Մահիճը կարող էր որոշակի ծիսական նպատակներով օգտագործվել նաև սրբազան տարածքից՝ (տաճարից) դուրս: Այս առումով որոշ աստուրական սկզբնաղբյուրներում հիշատակություններ կան տաճարից մահիճի դուրս բերման ծեսի մասին²⁰:

Բագբարթու (Բագմաշթու): Այս աստվածուհին ասորեստանյան աղբյուրում հիշատակվում է որպես Խալդի աստծո կին²¹: Մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է այն կարծիքը, թե Բագբարթուն նույն Ուարուրանի աստվածուհին է, ով

¹⁶ H. J. Kellner, Gürtelbleche aus Urtu, Stuttgart, 1991, s. 69-70, 282, Taf. 70-71. U. Seidl, նշվ. աշխ., Felttafel A-2 (2):

¹⁷ Ե. Գրեկյան, Կինն Ուրարտուում. Ուրարտուի թագուհիները, («Շնորհ ի վերուստ. Առասպել, ծես, պատմություն» ժողովածու), Եր. 2008, էջ, 293:

¹⁸ H. Tadmor, The Inscription of Tiglath-Pileser III King of Assyria, Critical Edition with Introductions, Translations and Commentary, Jerusalem, 1999, 17, p., 53: Այս մասին տեղեկացվելու համար պարտական եմ Ե. Գրեկյանին:

¹⁹ H. Tadmor, նույն տեղում:

²⁰ S., Parpola, The Correspondence of Sargon II, Part I, Letters from Assyria and the West, Helsinki, 1987, p. 51:

²¹ АВВУ, (2) 49, стр., 332., հավանաբար Խալդի աստծո տաճարում գտնվել է Բագբարթու աստվածուհու արձանը:

ևս համարվում էր Խալդի աստծո կինը²² : Սակայն այդ կարծիքների հետ դժվար է միանշանակորեն համաձայնվել: Պետք է նշել, որ մինչ այսօր հայտնի չէ Ռարուբանիի և Բագբարթուի նույնականությունը հաստատող որևէ ուղղակի սկզբնաղբյուր²³: Իհարկե, չի բացառվում, որ Բագբարթուն կարող էր լինել Ուարուբանի աստվածուհու գործառույթներից մեկի անձնավորումը, բայց ոչ հենց ինքը՝ Ռարուբանին: Նույնիսկ նորասորեստանյան տերության շրջանում, երբ Իշթար աստվածուհին հաճախակի համարվում էր պետության գերագույն աստված Աշշուրի կինը, Նինվեի Իշթարի և Արբելայի Իշթարի պաշտամունքն ու գործառույթներն իրարից զգալիորեն տարբերվում էին և նրանք ընկալվում էին որպես առանձին աստվածուհիներ²⁴: Բացի այդ Աշշուրի կինն էր համարվում նաև Մուլլիսուն, ով, հաճախ հիշատակվելով որպես առանձին աստվածուհի, հանդիսանում էր նաև Իշթար (հատկապես՝ Նինվեի Իշթարի) դիցուհու կերպավորումներից մեկը²⁵: Շատ հավանական է, որ նմանատիպ դրսևորում եղած լինի նաև Ռարուբանիի և Բագբարթուի պարագայում:

Մուծածիրի տաճարից տարված ավարի թվում հիշատակվող Բագբարթու աստվածուհու կնիքով ոսկե մատանու գոյության փաստը (որը, ըստ գրավոր տեքստի, կիրառվում էր հատուկ որոշումներ կայացնելու ժամանակ), առնվազն վկայում է Մուծածիրի տաճարում կատարվող գուշակությունների մասին²⁴: Քանի որ այդ մատանին պատկանում էր հենց Բագբարթուին, կարելի է ենթադրել, որ Բագբարթուն համարվել է նաև գուշակությունները հովանավորող դիցուհի: Այս առումով Բագբարթուն զուգահեռներ ունի Արբելայի Իշթար և Նինվեի Մուլլիսուն աստվածուհիների հետ: Արբելայի Իշթարի տաճարը համարվում էր նորասորեստանյան շրջանի գուշակության կարևորագույն կենտրոններից մեկը²⁵: Արբելան և Մուծածիրը աշխարհագրական առումով բավական մոտ էին (տե՛ս՝ Քարտեզ 1), և այս առումով, նմանությունները կարող էին լինել նաև որոշ

²² Г., Меликишвили, Наири-Урарту, Тбилиси, 1950, с. 191, 372. Ս. Հմայակյան, նշվ. աշխ., էջ 40՝ հղված գրականությամբ

²³ Ռարուբանի-Բագբարթու հարաբերակցությանը մենք անդրադարձել ենք առանձին հոդվածով. տե՛ս՝ Ս. Բաղալյան, Ռարուբանիի և Բագբարթուի հարաբերակցության շուրջ, Մերձավոր Արևելք, VIII, 2012, էջ. 23-39:

²⁴ B. N. Porter, Ishtar of Nineveh and her Colloborator, Ishtar of Arbela in the Reign of Assurbanipal, Iraq, vol. LXVI, London 2004, p. 42. W. Lambert, Istar of Nineveh, Iraq, vol. LXVI, London 2004, p. 35:

²⁵ B., Porter, նույն տեղում, S. Parpola, Assyrian Prophecies, Helsinki, University Press, 1997, XL, Parpola S., Monetheism in Ancient Assyria, One God or Many? Concepts of Divinity in the Ancient World(ed. by B. Porter), Bethesda, 2000, p., 194-195:

²⁴ Б. Пиотровский, Ванское царство(Урарту), Москва, 1959,с. 223, Ե.,Գրեկյան, ՌԻրարտական աստվածապետության..., էջ. 326:

²⁵ S. Terpo, նշվ. աշխ., pp., 84:

փոխազդեցությունների հետևանք²⁶: Այս համատեքստում հետաքրքիր է, որ ասորեստանյան աղբյուրներից մեկում հաղորդվում է Մուծածիրի-Արբեւա երթուղու մասին ²⁷:

Աշշուր աստծո կինը համարվող Մուլլիստուն ևս ուներ գուշակություններին առնչվող որոշ գործառույթներ²⁸: Բացի այդ Մուլլիստուն, որին անվանում էին նաև «վայրի կով», ասորեստանյան որոշ տեքստերում ընկալվում էր որպես գահաժառանգի աստվածային մայր: Նա երբեմն պատկերվում էր հորթին սնուցող կովի տեսքով: Ընդհանրապես հինմերձավորարևելյան պատկերագրության մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում իր հորթուկին սնուցող կովի տեսարանը ²⁹ (նկ. 3): Տեսարանային նման հորինվածքում հորթը ասոցացվում էր աստվածուհուց ծնված և նրա կողմից սնուցվող օրինական գահաժառանգի հետ³⁰: Ըստ ասորեստանյան մի սկզբնաաղբյուրի՝ Մուլլիստուն կերակրել էր Աշշուրբանապալին³¹ : Մեկ այլ տեքստի համաձայն Իշթար-Մուլլիստու աստվածուհին համարվում էր Էսսարհադոնի մայրը³²: Ըստ այդմ, ասսուրական կրոնական պատկերացումների համակարգում գահաժառանգը կարծես թե ընկալվում էր որպես մահկանացու, սակայն նաև՝ ծնված աստվածային մորից: Տեքստերից մեկի համաձայն, մինչև յոթ տարեկան դառնալն արքայազնին նվիրաբերում էին հենց այդ աստվածուհու (աստվածուհիների) տաճարներին ³³: Նորասորեստանյան թագավորության հայր-մայր-որդի հայտնի եռյակը կազմում էին

²⁶ Մուծածիրի հնարավոր տեղադրությունների մասին տե՛ս օրինակ, Н. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ереван, 1985. cc. 33-34, 144-145, R. M. Boehmer, Zur Lage von Musasir, Bag.M, 1973, 6, 31-40.

²⁷ Այդ մասին տե՛ս օրինակ՝ K. Radner, Between a Rock and a Hard Place: Musasir, Kummē, Ukku and Šubria- the Buffer States between Assyria and Urartu, Acta Iranica, Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October, Edited by S. Kroll, C. Gruber. U. Hellwag, M. Roaf & P. Zimansky, Peeters 2012, p., 248.

²⁸ S., Parpola, Monotheism in Ancient Assyria, in: Porter, p., 195:

²⁹ Այդ մասին տե՛ս հատկապես՝ O. Keel, Das böcken in der milch seiner mutter und verwandtes, Orbis Biblicus et Orientalis 33, 1980.

³⁰ Նույն տեղում, էջ, 192-195:

³¹ S., Parpola, Assyrian..., p., XI, B., Porter, Ishtar of..., p., 42:

³² S., Parpola, Assyrian..., XL;

³³ S., Parpola, Monotheism..., p., 195, նույնի՝ Assyrian ..., XXXIX: Նման տեղեկություններ կան Էսսարհադոնի և Աշուրբանիպալի մասին, ում աստվածային մայրը համարվում էր հենց Մուլլիստուն: Գահաժառանգին մինչև յոթ տարեկանը Իշթարի տաճարին հանձնելու մոտիվը որոշակիորեն համադրելի է Մ. Խորենացու Անուշավան Սոսանվերի մասին հաղորդած մի պատումի հետ, որի համաձայն՝ վերջինիս, պաշտամունքի համաձայն, նվիրաբերել էին Արմավիր քաղաքի Արմենակի սուսի ծառերին, որոնց տերևների հանդարտ կամ սաստիկ շարժվելուց նայելով քամու ուժին և ուղղությամբ՝ Հայոց աշխարհում երկար ժամանակ գուշակություններ էին անում(Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն (աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի)), Երևան, 1981:

արքան, թագուհին և գահաժառանգը: Դրանցից առաջին երկուսը խորհրդանշաբար մարմնավորում էին Աշտուր աստծուն և Իշթար-Մուլլիստու աստվածուհուն³⁴:

Համաձայն ասուրական տեքստերի Մուծածիրի Խալդի աստծո տաճարում գտնվում էին ցլի, ինչպես նաև իր հորթուկի հետ կովի բնական չափեր ունեցող արձանները, որոնք ձուլվել էին Սարգուրի Իշպուինիորդու հրամանով տաճարում կուտակված պղնձի պաշարներից³⁵: Մուծածիրի տաճարի բարձրաքանդակի մեզ հասած նկարում՝ տաճարի ճակատային հատվածի դիմաց, կարելի է տեսնել իր հորթուկին կերակրող կովի տեսարանը (Նկար 4): Անկախ այն հանգամանքից, թե իրականում ով է ներկայացված Սարգուրի անվան տակ³⁶, ակնհայտ է, որ վերջինս մեծ նշանակություն ու դեր է տվել այդ արձանների ձուլմանը և դրա համար առանց վարանելու օգտագործել է տաճարի պահոցներում որոշակի նպատակներով ամբարված պղնձի մի մասը: Վերոհիշյալ տեքստում կովի և հորթուկի հորինվածքային արձանների հիշատակության փաստը, մեր կարծիքով իր ուղղակի գուգահեռներն ունի Իշթար-Մուլլիստույի (որպես «վայրի կով») իր հորթի հետ ներկայացվելու պատկերագրական սյուժեի հետ: Կարծում ենք, որ ուրարտացիների համար ևս այս ընկալումը խորթ չի եղել: Եթե Մուծածիրի տաճարում վերը նշված ցուլը, կովը և հորթը կազմել են ընդհանուր արձանախումբ, ապա դրանք կարող էին հանդիսանալ Խալդի աստծո, Բագբարթու աստվածուհու և վերջիններիս երկրային դրսևորումը հանդիսացող քրմապետ-արքայի, գերագույն քրմուհու (ով կարող էր լինել նաև թագուհին կամ սերված արքայական ընտանիքից) և նրանցից ծնված օրինական գահաժառանգի խորհրդանշական կերպավորումները:

Կարելի է ենթադրել, որ ուրարտական տերության մեջ Բագբարթու աստվածուհուն հավանաբար մարմնավորել է Մուծածիրի տաճարի գերագույն քրմուհին՝ համարվելով օրինական գահաժառանգի մայրը: Այս առումով բավական հետաքրքիր է Բագբարթու անվան ստուգաբանություններից մեկը, ըստ որի այն ծագում է իրանական *baga* - «աստված» և *bartr* - «կին» բառերի ակուզատիվից և նշանակել է «աստծո կին»³⁷: Մ. Ռիմնշնայդերը չի բացառում, որ Բագբարթու դիցուհու

³⁴ S., Parpola, Assyrian ..., XXXVIII

³⁵ АВИИУ(2), 46, стр., 318:

³⁶ Ըստ Ն. Ադոնցի՝ գրագրի սխալի հետևանքով Իշպուինի Սարգուրորդին դարձել է Սարգուրի Իշպուինիորդի (տես՝ Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972, էջ, 194):

³⁷ Հղվում է ըստ՝ M. Riemschneider, Die urartäische Gottheiten, Orientalia, vol., 32, Roma 1963, 149.

Բագբարթու(Բագմաշթու) աստվածուհու անվան այլ ստուգաբանությունների և գորշառույթների մասին տես՝ օրինակ՝ Ծ. Грантовский, Ранняя история иранских племен в Передней Азии, Москва 1970, сс. 297-305, Л., Биягов, К вопросу об интерпретации Халди и Арубани-Багбарту, Լրաբեր հասարակական խոսքերի (ԼՀԳ), 11, Եր. 1974, сс., 98-106. նույնի՝ Über die nature des gottes Haldi und der göttin Arubani-Bagbartu, Oikumene, 2, Budapest, 1978, ss. 149-152. Մ. Հմայակյան, Վանի թափավորության..., էջ,

կերպարի ու գործառույթների տակ թաքնված լինի վաղ շրջանի ինչ-որ քրմուհու վարքագծային նախատիպ ³⁸: Մեր կարծիքով, չի բացառվում, որ ուրարտացիների մոտ Բագրարթուն լինել նաև աստվածուհուն մարմնավորող քրմուհու տիտղոս:

Հին Մերձավոր Արևելքում հաճախ հենց արքայից և վերջինիս ընտրյալ ընտրյալ կնոջից ծնված զավակն էլ համարվում էր օրինական գահաժառանգ: Այս առումով, հնարավոր է, որ Սարդուրի I արքայի հոր Lutipri անունը, կամ տիտղոսը և Ռուսա I-ի Uedipri տիտղոսը ինչ-որ կերպ կապված լինեն այս հանգամանքի հետ: Ըստ Ն. Ադոնցի՝ Լուրիպրին և Ռեդիպրին իմաստային առումով իրար համարժեք են, կազմված են ուրարտերենում հոմանիշներ հանդիսացող՝ lutu- և uedi - «կին», և խոռիերեն՝ ipri, (ուրարտերեն՝ euri - «տեր») բառարմատներից և երկուսն էլ բառացի նշանակում են «աստվածուհու հովանավորյալ» ³⁹: Այս առումով հետաքրքիր է, որ ըստ որոշ մասնագետների ընթերցումների, ուրարտական տեքստերում կարող է LUA.NIN(li)-տիտղոսը, որ նշանակում է «տիրուհու, աստվածուհու որդի»⁴⁰: Ռիշագրավն այն է, որ վերը նշված երեք անվանումներից առնվազն երկուսը ինչ-որ կերպ առնչվում են «կին» հասկացության հետ: Այս առումով, չի բացառվում, որ նրանք ինչ-որ կերպ կապ ունենան արքայից և վերջինիս ընտրյալ կնոջից ծնված օրինական գահաժառանգի սոցիալական ինստիտուտիը ներկայացնող ծիսական պատկերացումների համակարգի հետ: Իհարկե այստեղ կան և հնարավոր են նաև այլ մեկնաբանություններ⁴¹ :

Ռուարուբանիին ձուլված ուլունքահատիկների շուրջ: Ինչպես արդեն նշել ենք, ըստ ընդունված կարծիքների, այս աստվածուհին ևս համարվում է Խալդի աստծո կինը: Մեզ են հայտնի Ուարուբանիին նվիրաբերված բավական խոշոր ուլունքահատիկներ: Դրանցից մեկի վրա թողած արձանագրության մեջ Արգիշթի (I³)

38-40: Ս. Պետրոսյան, Հին Մարաստանի տարածքի երրորդ էթնիկական տարրի մասին, ՊԲՀ, 1979, (4), էջ, 52-53:

³⁸ M., Riemschneider, նույն տեղում:

³⁹ Ն., Ադոնց, նշվ. աշխ., , էջ, 194:

⁴⁰ И. Дьяконов, Урартский письма и документы, Москва-Ленинград, 1963, с., 62. P. Zimansky, Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State, Chicago, SAOC, 41, 1985, pp., 81-85, 87, 124n, 68,74, 125-126n.

⁴¹ Lutipri-Շ ~ Uedipri-Շ մասին տես՝ M. Riemschneider, Die urartäischen Gottheiten, Orientalia, vol., 32, 1963, s. 166. T. Tarhan, Urartu Devleti' nin «Kuruluş» Evresi ve Kurucu Krallardan «Lutipri=Lapturi» Hakkında Yeni Görüşler, Anadolu Araştırmaları,(AnAr), VIII, 92-98. Այսինքն մասնաբեկորներից մեկում հիշատակված ja/ʿe di-ip-ri[կարծես թե հիշեցնում է Uedipri անունը, M. Salvini, The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic. Inscriptions on Clay, (Ayanis I, Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998, Documenta Asiana, VI, (ed. A. Çilingiroğlu, M. Salvini), Roma, 2001), , CB Ay-40, p. 292.

^{LU} A.NIN (li)-Շ մասին տես՝ M. Salvini, Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt, 1995, 113f. U. Hellwag, Sohn der Königin ^{LU} A.NIN-li oder Wasserwirtschaftsminister ^{LU} A.ZUM-li ? : Überlegungen zu einem “fragwürdigen” Amt um urartäischen Königshof, “ Akkadica”, 117, 2000, pp. 21-43. Y. Grekhan, Urartian Oracle Texts? (Preliminary Study), in: Dandamayeva et al, 2005, pp. , 39-50.

արքան հաղորդում է, որ այն բերել է Էրիախի երկրից⁴², իսկ մյուսում՝ հիշատակված է Սարդուրիի՝ Ուարուբա աստծո (աստվածուհու) մարդու մասին⁴³:

Ուլունքները, հուռութները, ինչպես նաև մանյակներն ու հմայիլները մարմնական սիրո աստվածուհիների համար միջոց էին տղամարդկանց կախարդելու, գայթակղելու և նրանց մեջ սեռական ցանկություններ արթնացնելու համար⁴⁴: Ըստ Ա. Փիլիպոսյանի, տոփանքի և սիրո աստվածուհիների հուռութների զգալի մասը պատրաստվել են ծովախեցիներից⁴⁵: Ուշագրավ է, որ Մահաբհարատայում հիշատակվող Արատտա երկրի բնակիչները ծովախեցի էին անվանում կնոջ սեռական օրգանը, հավանաբար, արտաքին նմանության պատճառով⁴⁶: Ծովախեցիները և դրանցից պատրաստված որոշ զարդեր առնչվել են Շավուշկայի, Նինիլի, Իշթարի և մարմնական սիրո այլ աստվածուհիների պաշտամունքի հետ՝ ծառայելով որպես պտղաբերության, հմայքի և թովչանքի խորհրդանշաններ⁴⁷:

Օձասարի (Քարտեզ 1) արձանագրության տեքստում հիշատակված «Խալդիի կինը»: Իշպուինի և Մենուա արքաների համատեղ գահակալության տարիներին (մոտ. Մ. ա. 820-ական թթ.) պատկանող այս արձանագրության վերջում հիշատակվում է Պուլուադիի Խալդիի կնոջը կով զոհաբերելու մասին⁴⁸: Ցավոք, արձանագրության վերջին հատվածը բավական վնասված է: Քանի որ վերը նշված միապետների համատեղ կառավարման տարիների արձանագրություններում միայն Ուարուբանիին են կովեր զոհավերվել, իտալացի ուրարտագետ Մ. Սալվինին կարծիք է հայտնել, որ Օձասարի արձանագրությունում խոսքը կարող էր գնալ Ուարուբանիի մասին⁴⁹: Իհարկե, նման մեկնաբանությունը միանգամայն տրամաբանական է, սակայն, այստեղ կարող են լինել այլ մոտեցումներ ևս: «Պուլուադիի Խալդիի կին» ընթերցումը կարող է հուշել, որ այդ տարածաշրջանում

⁴² A. M. Dincol, E. Kavakli, Van bölge muzesinde bulunan yazıtlı bir Urartu boncuğu, AnAr, VIII, 1982, 231-235.

⁴³ C. Walker, Texts and Fragments, JCS, 30/4, 1978, p. 234. md ,aruba ասծո (աստվածուհու) մարդկանց մասին հիշատակություն կա նաև Այանիսից հայտնաբերված մասնաբեկորներից մեկում, տես M. Salvini, The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic. Inscriptions on Clay, CB Ay-39, p.291.

⁴⁴ Ա. Փիլիպոսյան, Հայկական լեռնաշխարհը Մերձավոր Արևելքի պատմա-մշակութային փոխառնչությունների ոլորտում (մ. թ. ա. III-I հազ.), պատմական գիտությունների դոկտորի զիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Եր. 2004, էջ 20-39:

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Նույն տեղում, ինչպես նաև՝ Ա., Փիլիպոսյան, Հայկական լեռնաշխարհի մ. թ. ա. III-II ծովախեցիները որպես հնագիտական և ազգագրական հետազոտությունների սկզբնաղբյուր, Հին Հայաստանի մշակույթը, Եր., 1998, էջ, 64-65:

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ M. Salvini, Corpus dei Testi Urartei, vol. I, Le Iscrizioni su Pietra e Roccia i testi, Roma 2008, A 3-8.

⁴⁹ M. Salvini, 1998, Eine urartäische Felsinschrift in der Region Nachičevan, Zeitschrift für Assyriologie, 88/1, 1998, 94, 97.

առաջնային դիրքեր է ունեցել ինչ-որ աստվածուհու պաշտամունք: Մենք հակված ենք կարծելու, որ Իշպուհինին և Մենուան, որպեսզի կարողանային այդտեղ ավելի հեշտ տարածել Խալդիի պաշտամունքը, ուղղակի «ամուսնացրել» են Խալդիին և Պուլուադիի աստվածուհուն, ինչի հետևանքով, հավանաբար, վերջինիս որոշ գործառույթներ անցել են ուրարտական պետականությունը մարմնավորող Խալդի աստծուն:

Սրբազան հետերիզմ և հայկական ժառանգություն: Այսօր, դեռևս դժվար է հիմնավորապես խոսել Ուրարտուում տարածում ունեցած «սրբազան հետերիզմի» մասին: Այս առումով ուշադրության է արժանի Թոփրաք կալեից հայտնաբերված մերկ կնոջ ոսկրե արձանիկը, որն ունի պարանոցն օղակող հուլունքաշար և թագաձև գլխազարդ⁵⁰ (նկ 6): Միրո և պտղաբերության «մերկ աստվածուհու» այս կերպարը, որ լայնորեն տարածված էր Հին Մերձավոր Արևելքում, կարող է որոշակի հիմք հանդիսանալ Վանի թագավորությունում «սրբազան հետերիզմի» ինստիտուտի գոյության համար⁵¹: Ըստ Ե. Գրեկյանի, չի բացառվում, որ ուրարտական որոշ գոտիների վրա պատկերված կանանց շարքում կարող են պատկերված լինել նաև հիերոդուլներ⁵²:

Հին Հայաստանում «սրբազան հետերիզմի» գոյության մասին է փաստում հույն պատմիչ Ստրաբոնը, վկայելով, որ Եկեղյաց գավառում հասարակության բարձրաստիճան ներկայացուցիչներն իրենց դեռատի կույս աղջիկներին նվիրաբերում էին Անահիտ աստվածուհուն, որոնք դիցուհու տոնի ժամանակ, նրան նվիրված սրբազան սեռական նվիրատվության ակտից հետո կարող էին ամուսնանալ և հանրության մեջ համարվում էին առաքինի ու աստվածահաճո կանայք⁵³: Հին Հայաստանում նման ինստիտուտի գոյությունը պետք է ունենար խորը արմատներ և ժառանգված լիներ առնվազն ուրարտական ժամանակներից⁵⁴:

Եթե ճիշտ է Մուծածիրի Խալդի աստծո տաճարում Բագբարթու աստվածուհուն մարմնավորող Գերագույն քրմուհու գոյության մասին մեր կանխավարկածը, ապա, ամենայն հավանականությամբ, գոնե Մուծածիրի Խալդի աստծո տաճարական համալիրում պետք է որ գոյություն ունենար «սրբազան հետերիզմի» ինստիտուտ: Դժվար է կարծել, որ Հին Մերձավոր Արևելքում այդքան տարածված այս ինստիտուտը, որոշակի ազդեցություն չունենար նաև ուրարտական տեքության մեջ:

⁵⁰ Ս. Հմայակյան, Ուրարտուի ինքնագրությունը, «Ընտանիքի հետազոտման հիմնախնդիրները», հանրապետական գիտաժողովի նյութեր՝ նվիրված Էմմա Կարապետյանի հիշատակին, Եր. 2001, էջ 62, 65, նկար 4:

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵² Ե., Գրեկյան, Կինն Ուրարտուում..., էջ 295:

⁵³ Страбон, География (пер. Г. А. Стратановского), Ленинград, 1964, XIV, 16, с. 501.

⁵⁴ Ս. Հմայակյան, Ուրարտուի ինքնագրությունը, էջ 62: Ե. Գրեկյան, Կինն Ուրարտուում, էջ 295:

Հնարավոր է, որ Արբելայի Իշթարի տաճարը, որ հայտնի էր նաև իր հիերոգլիֆներով, և աշխարհագրորեն բավական մոտ էր Մուծածիրին, որոշակի ազդեցություն ունենար Մուծածիրի Խալդի աստծո տաճարում այս ինստիտուտի տարածման գործում:

Այս առումով հետաքրքիր է, որ Հեր և Զարևանդ գավառներում ընդհուպ մինչև XIX դ. վերջը չբեր կանայք գնում էին սբ. Ստեփանոս եկեղեցու աղբյուրի մոտ, որտեղի ջուրը համարվում էր պողպատ, և այնտեղ մերձենում էին անծանոթ տղամարդու հետ՝ մտածելով, որ այդ ճանապարհով սուրբը բժշկում է նրանց⁵⁵: Կարծում ենք, որ այս տեղեկությունը կարող է լինել Հեր և Զարևանդ գավառներում, ինչպես նաև հարակից շրջաններում հնագույն ժամանակաշրջաններում իրականացվող «սրբազան հետերիզմի» հետ առնվող որոշակի ծիսական արարողությունների հեռավոր արձագանք:

Մեր ուսումնասիրության համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Հին Հայաստանի պաշտամունքային կարևորագույն կենտրոն Քարքե լեռան դիմաց գտնվող Աշտիշատի տաճարական համալիրը և հատկապես նրա երրորդ բազինը՝ Աստղիկ դիցուհու մեհյանը, որ կոչվում էր «սենեակ Վահագնի»⁵⁶: Ըստ Ս. Հարությունյանի վերջինս կարող է համարվել Աստղիկի և Վահագնի ամուսնական առաջաստը, ինչը վաստակավոր գիտնականը հիմնավորում է նաև այն հանգամանքով, որ հին հայերենում «սենեակ» նշանակել է նաև «հարս կամ հարձ», և «սենեակ Վահագնին» կարելի է հասկանալ նաև Վահագնի հարս, տարփածու իմաստով⁵⁷:

Աշտիշատի տաճարական համալիրը չնայած իր հեռավորությանը, կարծես յուրատեսակ «հայկական Մուծածիրը» հիշեցներ: Աշտիշատը ևս, ինչպես Մուծածիրի Խալդի աստծո տաճարը, հարուստ էր թագավորների կողմից ձոնված ոսկով, արծաթով և բազում այլ թանկարժեք նվերներով⁵⁸: Այստեղ էին իրականացվում ամենամյա Նավասարդյան և Վարդավառի տոնախմբությունները⁵⁹: Ըստ գրավոր սկզբնաղբյուրների՝ Աշտիշատը գտնվում էր Օձ և Վիշապ քաղաքների

⁵⁵ Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, Եր. 1933: Г. Вардумян, Дохристианские культы у армян, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ.18, Եր. 1972, с. 109-110:

⁵⁶ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Եր.1983, էջ 452-453:

⁵⁷ Ս., Հարությունյան, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ 2000, էջ 105:

Մինչ ուշ ասորական ժամանակները Նինվեի Իշթարի տաճարի մի հաղվածը հայտնի էր որպես bit nathi «ննջասենյակ» բառացի «ճոխ մահճակալի տուն»: G. Beckman, Istar of Nineveh Reconsidered, Journal of Cuneiform Studies, 1998, 50, Nathin հիշվում է Խեբատի, Իշթարի, Շավուշկայի առնչությամբ: Այս հանգամանքը կարող է համադրվել <<սենեակ Վահագնի>> հետ Ա. Պետրոսյան, Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, ՊԲՀ, 2004, 2. էջ 218:

⁵⁸ Ագաթանգեղոս ..., էջ 452-453.

⁵⁹ Գ., Սրվանձտյան, Երկեր, հ. I, Եր. 1978, էջ 68-69:

մոտակայքում⁶⁰ և նրա քրմապետներից մեկն էր Արձանը⁶¹: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Մուծածիրն էլ համարվում էր «օձի բացված երախի պես» բնակավայր⁶², իսկ Մուծածիրի քրմապետ-արքա Ուրգանայի անունը (որն ավելի շուտ կարծես թե տիտղոս էր) հիշեցնում է Աշտիշատի քրմապետ Արձանի անվանումը⁶³: Աշտիշատի մոտ էր գտնվում Կուարս ավանը, որի անունը, ըստ Հովհան Մամիկոնյանի, ծագում էր Գիսանե և Դեմետրե եղբայրների որդիներից մեկի՝ Կուառի անունից⁶⁴:

Հարց է ծագում՝ ինչպիսի՞ ծիսական արարողություններ էին տեղի ունենում Աշտիշատում Նավասարդյան և Վարդավառյան տոնախմությունների ժամանակ և այս ամենը չէ՞ր կարող արդյոք լինել ուրարտա-հայկական որոշակի հոգևոր ընկալումների փոխազդեցությունների կամ փոխառնչությունների հետևանք:

Որպես վերջաբան: Ամփոփելով՝ հարկ ենք համարում նշել, որ հոգվածում տեղ գտած որոշ ենթադրություններ դեռևս ունեն «աշխատանքային» և նախնական բնույթ: Վերակազմությունների և ենթադրությունների միջոցով առայժմ դժվար է միանշանակ խոսել Ուրարտուում «Սրբազան ամուսնության», ինչպես նաև «սրբազան հետերիզմի» ինստիտուտների գոյության մասին: Սակայն, կարծում ենք, որ իր ժամանակի հզորագույն պետություններից մեկը՝ Ուրարտուն (Վանի թագավորությունը), լինելով տարածաշրջանի պատմամշակութային, սոցիալ-տնտեսական և տոնա-ծիսական բազմաբնույթ գործընթացների ու փոխառնչությունների կիզակետում, դժվար թե ինչ-որ կերպ յուրացրած ու զարգացրած չլիներ «սրբազան ամուսնության» և «սրբազան հետերիզմի» ինստիտուտներին առնչվող հոգևոր և գործնական միջոցառումների իր ուրույն համակարգը: Ամեն դեպքում, վերը շարադրված փաստերը, թույլ են տալիս իրոք ենթադրել այդ մասին:

⁶⁰ Գ., Սրվանձոյանց, նշվ. աշխ., էջ 124:

⁶¹ Հ. Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Եր. 1989, էջ 36-39:

⁶² D., Collon, Urzana of Musasir's Seal, "Anatolian Iron Ages", Ankara, 1994, p. 37.

⁶³ Հղվում է ըստ Ե. Գրեկյանի, Երկու Ուրգանա՞, «Մերձավոր Արևելք» ժողովածու, Եր. 2005, էջ 8:

⁶⁴ Հ. Մամիկոնյան ..., էջ 47: Ըստ Ն. Հարությունյանի՝ Կուար ավանը անունը կապված է ուրարտական Կուեռա դիցանվան հետ (Ն. Հարությունյան, Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը, ՊԲՀ, --- (2-3), էջ 90, ծան. 3.

HALDI AND BAGBARTU: ON THE ISSUE OF THE EXISTENCE OF THE “SACRED MARRIAGE” RITE IN URARTU

A number of primary sources attest to the existence of the Sacred Marriage Rite in Urartu. These are cuneiform inscriptions containing ritual texts (Mher's Door, Odzasar), depictions of wedding parties imaged on pieces of Urartian fine arts (female belts in particular), the account and description of certain objects looted from Musasir by Sargon II and other data.

Nevertheless, it is as yet rather hard to unambiguously speak of any existence of institutions of Sacred Marriage and Sacred Heretizm in Urartu based on the reconstructions and suggestions. Still, Urartu (Kingdom of Van) as one of the most powerful states of the Ancient Near East of its times was in the thick of various historical and cultural, social and economical, festive and ritual processes and interrelations taking place in the region. So it is highly probable that it would somehow adopt and form its own system of spiritual and practical activities connected to the institutions of Sacred Marriage and Sacred Heretizm. At any rate, the facts produced in the current paper enable us to assume the existence of this phenomenon in Urartu.

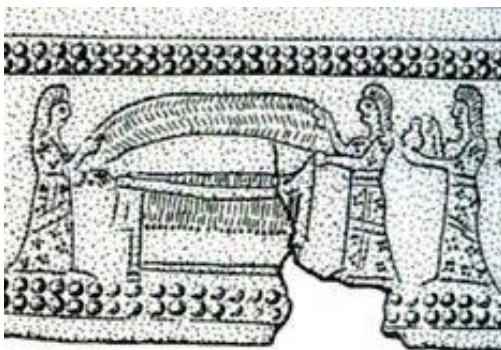
Քարտեզ 1

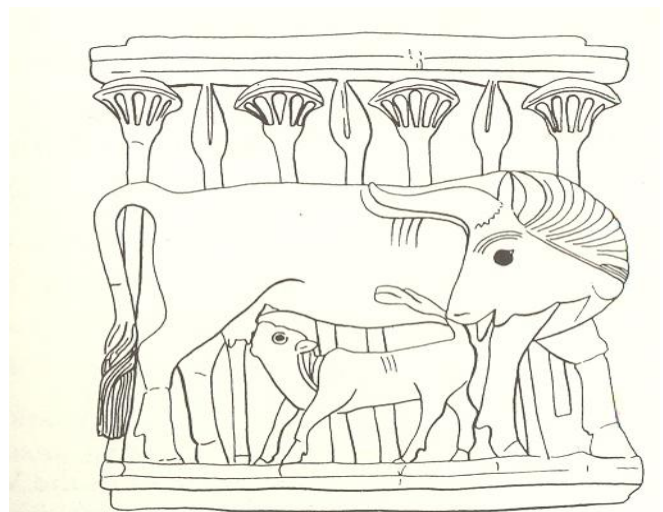
նկ. 1

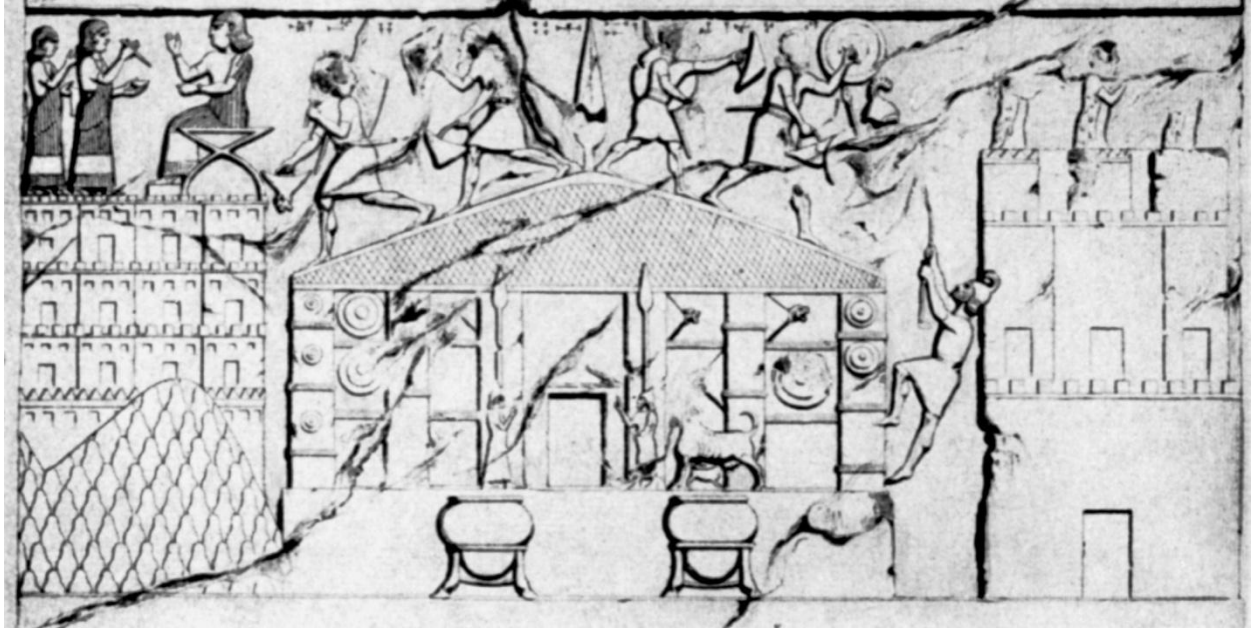
նկ. 2

նկ. 3

նկ. 4

Նկ. 5

A DEFENSIVE SYSTEM OF THE IX-VIII CENTURIES BC: THE RING OF FORTRESSES AROUND VAN KALESİ (TUŞPA)

The Van Plain constituted the ideal location for the capital of a kingdom that had to resist the pressure of the Neo-Assyrian Empire². Italy

A variety of factors made the Van Plain a secure and privileged ecological niche: the general isolation of the region, the protection provided by the surrounding mountain ranges that facilitated control of all access to the plain by means of strategically-placed outposts, together with the existence of the spacious plain itself, which was favoured by the presence of significant water resources that were greatly increased by the numerous engineering works carried out throughout the kingdom's lifetime³. With approximately 13,000 ha of arable land at an altitude of 1,650 metres above sea level, the Van Plain was not the largest in the kingdom; indeed, the Yerevan Plain covered 160,000 ha.

GEOGRAPHICAL FEATURES OF THE VAN PLAIN

Large mountain ranges guaranteed the protection of the area: to the south stands Artos Dağ (3475 m); to the south-east lie the Vaviran Dağları, which include Susis Dağ (3150 m); the whole eastern side is bordered by the Erek Dağları and dominated by Erek Dağ (3250 m), which was symbolically the most important mountain in the whole kingdom of Urartu. The northern side of the plain was more exposed, due to the absence of significant high ground. In the middle of the plain stand the isolated and imposing reliefs of Van Castle Rock and Zımzım Dağ. These mountains contain various geological resources, such as marble and limestone quarries, some of which were certainly exploited in ancient times⁴.

The main water resources consist of a multitude of springs arranged in an arc in the eastern foothills. The water courses, which are mostly seasonal, descend from the same mountains and are fed by melting snow and high altitude springs. The principal rivers are the Kurubaş Deresi (Şamiram Arkı) and Engusner Çayı (Akköprü Deresi - Göl Deresi - Alaini Deresi), which rise on Erek Dağ and cross the Van Plain from east to west and flow into Lake Van. The water of the lake, which is one of the world's largest endorheic lakes (i.e. without outlet), is not suitable for agricultural use due to its high degree of salinity⁵.

CONTROL OF ACCESS TO THE VAN PLAIN.

¹ I wish to dedicate this article to the memory of B.B. Piotrovskij, who made a huge contribution to Urartian archaeology. This paper is based in part on my unpublished PhD dissertation (Dan 2012).

² Lynch 1901: 59; Zimansky 1985: 18.

³ These are attested epigraphically in this area from the time of Menua (Semiramis Canal - CTU 5-12 A, 5-15 A) to the reign of Rusa III (Keşiş Göl CTU A 14-1, A 14-2).

⁴ Maden Tektik ve Arama Genel Müdürlüğü, map of Van.

⁵ Huguët et al. 2011: 1289.

Several authors have drawn attention to the presence of a number of fortresses that protected Tušpa, the capital of the Kingdom of Urartu: Lehmann-Haupt in 1926⁶, Burney in 1957, Piotrovskij in 1966, and more recently Salvini in 1995⁷. Originally, it was thought that these protective fortresses were designed and built by King Menua. In this regard, Piotrovskij wrote: (...) In addition to the fortification of the castle of the capital were also built fortresses to protect access to Tušpa. The inscriptions talk about construction of a fortress on the north-eastern banks of the Van (UKN, nos. 65-67). A mighty cyclopean building was erected on a hill, near the village of Anzav (10 km north-east of Van), and from there come two inscriptions of Menua (UKN, nos. 71 and 88) concerning construction work⁸.

The scholar was certainly referring to the fortresses of Yukarı Anzaf and Kevenli (the latter was known at the time as Šušants), the construction of which is in fact attributable to Menua. In 1957, in the report of one of his pioneering regional surveys around Lake Van, Charles Burney rightly noted that certain forts situated around Van Kalesi were built with the specific intent of defending the Urartian capital, and he added the sites of Aşağı Anzaf and Zivistan to this ring of fortifications⁹.

These original insights have been confirmed and strengthened by the remarkable progress of epigraphic and archaeological knowledge of this area of Urarṭu. It is now possible to affirm the existence of not just a few outposts protecting the capital, but of a veritable complex of fortresses resulting from a unitary project designed to systematically control all possible access to the Van Plain (fig. 1).

This fortification network was the fulfilment of an ambitious and long-lasting defensive system that led to a profound and widespread transformation of the territory. The landscape was also modified by the creation of numerous hydraulic works, which facilitated the agricultural exploitation of the area, and thus the autonomous subsistence of these centres. It was Išpuini who initiated the plan to block all possible access to the centre of the region and, at the same time, to intensively exploit the agricultural possibilities offered by this volcanic terrain. Išpuini began the construction of the defensive complex with the erection of the fortresses of Kalecik (CTU A 2-1), Aşağı Anzaf (CTU A 2-6A-C), and Zivistan (CTU A 2-2)¹⁰. During Menua's reign, these fortresses were followed immediately by the construction of Yukarı Anzaf (CTU A 5-42A-C), Kavuncu (CTU 5-54 A), and Kevenli (CTU A 5-45).

Two other fortresses, Kiz Kalesi and Kıratlı, must have been part of this system, but no inscriptions have been found there. Altogether, there were eight fortresses around the capital, arrayed approximately 10 to 13 km to the north. The exception is Kalecik, which was sited only about 5 km to the north, due to the geographical layout of the territory. The fortresses in the Van

⁶ Lehmann-Haupt 1926: 38.

⁷ Salvini 1995: 133-134.

⁸ Piotrovskij 1966: 87-88.

⁹ Burney 1957: 40.

¹⁰ Recently, based on an analysis of the *ductus*, it was suggested that the epigraphs from the Zivistan fortress, built by Išpuini, were actually made by Menua but dedicated in the name of his father. The fortress lacked inscriptions, perhaps because it might have been incomplete at the time of Išpuini's death (Salvini 2012: 321-322).

Plain indicate the presence of a system designed to control the plain, and may be ranked according to the length of their perimeter fortification walls. Three of these are located in the plain itself (fig. 2, 3): Van Kalesi, a site of the first rank, Yukarı Anzaf, the largest fort of the second rank in Eastern Anatolia, and five fortresses of the fourth rank. Unfortunately, no data are available about the fortified perimeters of Kıratlı, Kız Kalesi and Kavuncu, since the walls of these centres have been destroyed due to the reuse of the building blocks for the construction of modern houses¹¹.

During the seventh century, three separate fortresses that did not belong to this system were built in the Van Plain. These include Toprakkale, classified in the fourth rank of Urartian fortifications, and also the two small outposts known as Keklik Bulağı I and II, dated only on the basis of archaeological data and attributed – despite the absence of reliable data – to the fourth rank. These last two fortresses were probably designed exclusively for the defence of Toprakkale.

All the towns in which inscriptions were found were also religious centres, and each contained a *susi* temple, with the exception Kalecik and Aşağı Anzaf that are small. Due to the presence of natural obstacles, there were not direct lines of sight between these defensive fortifications, but they were all deliberately located so as to permit visual contact with the capital Tušpa. The line of sight to Tušpa meant that it could receive immediate signals (probably using fire) indicating danger or the arrival of merchant caravans or delegations, regardless of the season, and in weather conditions that might have impeded messengers on horseback.

All potential access routes were systematically blocked. The two fortresses of Anzaf defended the most important and potentially most dangerous of these, which ran from Van, around the southern shore of Lake Erçek, through the Küçükçaylak Deresi valley, and up onto the Plain of Khoy in modern Iran. From that point, roads forked toward Iran and Armenia. In the opposite direction, of course, this route led to the centre of the kingdom and thus needed to be particularly well defended¹².

Interestingly, Interestingly, in the Van Plain there were two centres of the first and second rank. Yukarı Anzaf certainly fulfilled important military and administrative functions that sustained and supplemented the economic management of the region, in conjunction with the capital itself, further confirming the importance and centrality of the Van Plain in the Urartian settlement system.

¹¹ Biscione and Dan 2014: 121-136.

¹² The importance of the road that led from Van to Khoy is demonstrated by the five impressive Urartian fortresses associated with it. Four of these fortresses are not dated with certainty, but they may be from the reign of Menua. These sites are Keçanis, Asagi Mollahasan, Küçük Tepe, Saray and Qal'eh Aladag, the latter of which is dated to the transition between the ninth and eighth centuries BC on the basis of its architecture (Kleiss - Kroll 1979: 202-203).

Urartian inscriptions and archaeological sites in the Van Plain

1 Van Kalesi (Ṭuṣpa)	30 Savacık
2 Van Kalesi Höyüğü	31 Erek Dağ
3 Abdurrahmangazi	32 Doni Göleti/Çayı
4 Altıntepe	33 Yakub Göleti
5 Kalecik	34 Yoncatepe
6 Kalecik Nekropolü	35 Harabe Barajı
7 Meher Kapısı	36 Bakraçlı Barajı
8 Toprak kale (Rusaḫinili Qilbanikai)	37 Yedikilise
9 Sihke	38 Vadi Göleti
10 Sihke Bostancı Göleti	39 Aşağı Kırmızı Tepe Kalesi
11 Keklik Bulağı Kalesi I	40 Yukarı Kırmızı Tepe Kalesi
12 Keklik Bulağı Kalesi II	41 Kırmızı Tepe Göleti
13 Aşağı Anzaf Kalesi	42 Kadim Barajı
14 Yukarı Anzaf Kalesi	43 Kevenli Barajı
15 Yukarı Anzaf Barajı	44 Yukarı Kevenli
16 Kıratlı	45 Aşağı Kevenli
17 Faruk Benti	46 Kilisegölu Barajı
18 Eski Gövelek Barajı	47 Aşağı Ömer Gölü Barajı
19 Gövelek	48 Yukarı Ömer Gölü Barajı
20 Vosgepag	49 Kurubaş Göleti
21 Köşebaşı Barajı	50 Yukarı Zivistan
22 Değirmenköy	51 Azab Göleti
23 Kohbants	52 Aşağı Zivistan
24 Kavuncu	53 Zivistan Küçük Barajı
25 Engusner Çayı	54 Hazine Piri Kapısı
26 Keşişgöl Kalesi	55 Zivistan Büyük Barajı
27 Keşiş Göl	56 Kız Kalesi
28 Kaisaran	57 Harebedar
29 Keşiş Göl stele	58 Katepants

**ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ Մ.Թ.Ա. IX-VII ԴԱՐԵՐՈՒՄ.
ԱՄՐՈՑՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱԶԵՎ ԴԱՄԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՆԻ
(ՏՈՒՇՊԱՅԻ) ՇՈՒՐՋԲՈԼՈՐԸ**

Այս հոդվածի նպատակը ժամանակակից Թուրքիայի արևելյան շրջաններում գտնվող Վանի տարածաշրջանի համակողմանի ուսումնասիրությունն է, որը մ.թ.ա. IX – VII դդ. Ուրարտական պետության կենտրոնական հատվածն է հանդիսացել և ունեցել կարևոր ռազմա-քաղաքական նշանակություն: Հոդվածում համակողմանի քննարկվում և վերլուծության է ենթարկվում ամրոցների այն բարդ և փոխկապակցված համակարգը, որը ստեղծվել էր Ուրարտուի առաջին արքաներ Իշպուինիի և նրա որդի Մենուայի օրոք և միտված էր մի կողմից թափ տալու և ակտիվացնելու այդ շրջանի երկրագործական աշխատանքների ծավալները, մյուս կողմից՝ ամրապնդելու ու պաշտպանելու պետության մայրաքաղաք Տուշպան: Ուշագրավ է, որ շղթայաձև դասավորված այդ պաշտպանական համակարգը ներառում էր շրջանաձև տեղադրված մեծ ամրոցներ ու փոքր ռազմական հենակետեր: Պաշտպանական հիմնական դերից զատ, որոշ մեծ ամրոցների ներսում կառուցված էին նաև տաճարներ, որոնք նաև երկրի կրոնաժիսական խնդիրներին էին ծառայում: Այս ամենը վկայում է, որ Վանի բերդամրոցը և հարակից տարածքներն առաջնային դեր ունեին երկրի սոցիալ-մշակութային և ռազմա-քաղաքական գործընթացներում:

LITERATURE

- Biscione R., Dan R.**, 2014. *Ranking and Distribution of the Urartian Fortifications in Turkey*, in Özfirat, A. (ed.) *Veli Sevin'e Armağan. Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar - SCRIPTA - Essays in Honour of Veli Sevin A Life Immersed in Archaeology*, İstanbul, 121-136.
- Burney C.A.**, 1957. *Urartian Fortresses and Towns in the Van Region*, in *Anatolian Studies* 7, 38-53.
- CTU I-III: Salvini 2008.
- CTU IV: Salvini 2012.
- Dan R.**, 2012. *Tra l'Eufrate e l'Arasse. Ricostruzione del paesaggio insediativo del Regno di Urartu/Biainili*, unpublished PhD dissertation, Roma.
- Huguet C., Fietz S., Stockhecke M., Sturm M., Anselmetti F.S., Rosell-Melé A.**, 2011. *Biomarker seasonality study in Lake Van, Turkey*, *OG* 42 (11), 1289-1298.
- Kleiss W., Kroll S.**, 1979. *Vermessene urartäische Plätze in Iran (West-Azerbaidjan) und Neufunde (Stand der Forschung 1978)*, A. *Architektur*, B. *Die Oberflächenfunde*, in *AMI*, 12, 183-243.
- Lehmann - Haupt, C.F.**, 1926. *Armenien einst und jetzt II/1*, Berlin und Leipzig.
- Lynch H.F.B.**, 1901. *Armenia. Travels and Studies vol. 2. The Turkish Provinces*, New York.
- Piotrovskij B.B.**, 1966. *Il regno di Van (Urartu)*, Roma (translation of Vanskoe Carstvo, Moskva 1959, by M. Salvini).
- Salvini M.**, 1995. *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt.
- Salvini M.**, 2008. *Corpus dei Testi Urartei, Vol. I-III. Le iscrizioni su pietra e roccia*, DA, VIII/I-III, Roma.
- Salvini M.**, 2012. *Corpus dei Testi Urartei, Vol. IV. Iscrizioni su bronzi, argilla e altri supporti. Nuove iscrizioni su pietra. Paleografia generale*, DA, VIII/IV, Roma.
- Zimansky P.E.**, 1985. *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago.

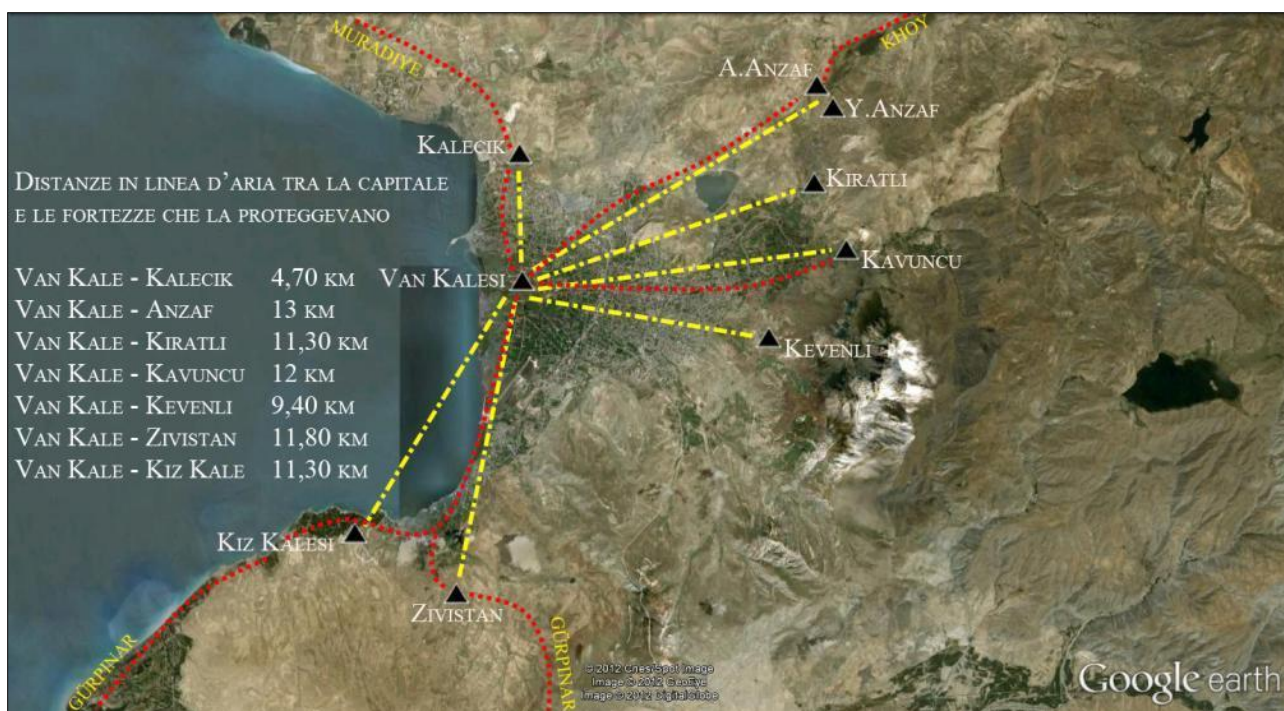

Fig. 1. The ring of fortifications around the capital. Distances (yellow lines) are between Van Kalesi and fortresses; main roads are shown in red.

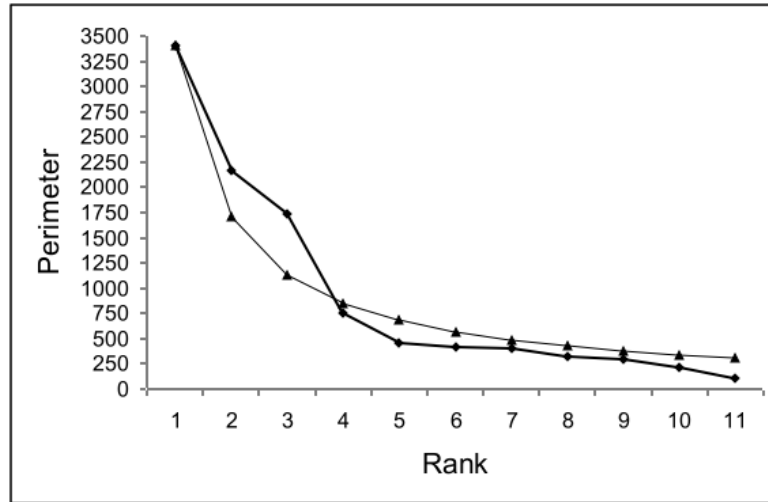

Fig. 2. Observed distribution of Urartian fortifications in the Van area (thick line with squares) and theoretical log-normal distribution (thin line with triangles) (after Biscione and Dan 2014: fig. 5).

Fig. 3. The system of fortifications in the Van area. Stars indicate rank 1, concentric circles rank 2, squares rank 3 and triangles rank 5 (after Biscione and Dan 2014: fig. 4).

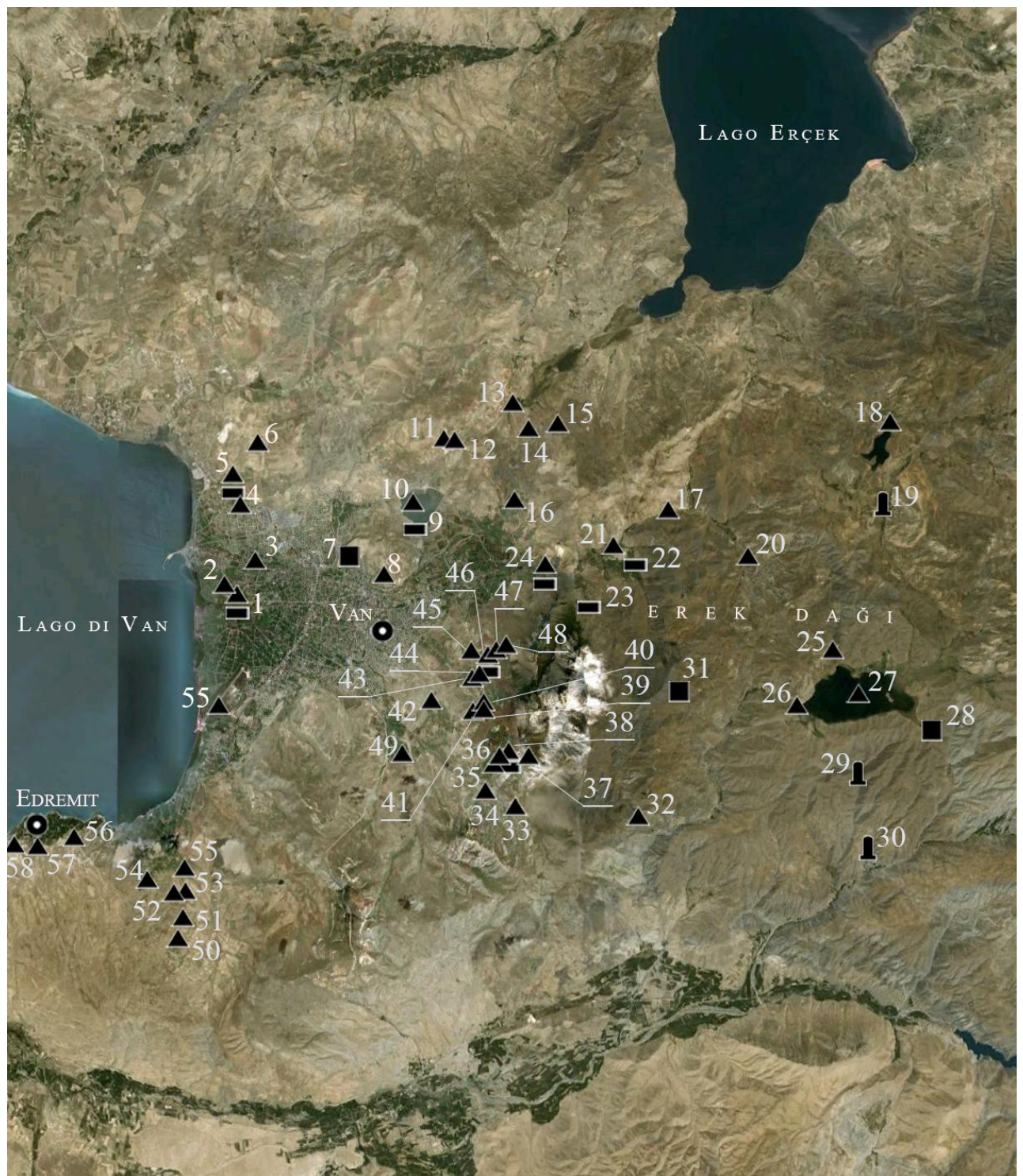

Fig. 4. The map of the Urartian inscriptions and archaeological sites in the Van Plain

(after R. Dan 2012, fig. IV.1.1).

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ Ք.Ա. II-I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐԻ ՎԱՀԱՆՆԵՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհի հնագիտական հուշարձաններից հայտնաբերված զենքերն ու ռազմական գործին առնչվող նյութերը և դրանց համադրությունը Հին Մերձավոր Արևելքի հանաժամանակյա զուգահեռների հետ մեզ հնարավորություն են ընձեռում եզրակացնել, որ հարձակողական և պաշտպանողական զենքերի ու հանդերձանքի հիմնական տեսակները ձևավորվել են վաղնջական ժամանակներում և զարգացում ապրել՝ կրելով որոշակի փոփոխություններ և փոխազդեցություններ:

Ք. ա. II-I հազ. հնագիտական հուշարձաններից հայտնաբերված բազմաթիվ զենքերի (թրեր, դաշույններ, սակրեր, նիզակների ծայրեր, նետասլաքներ) կողքին շատ հազվադեպ են հանդիպում ռազմիկի պաշտպանական հանդերձանքի մասեր՝ սաղավարտներ, լանջապանակներ, գոտիներ, վահաններ և այլն:

Ք. ա. II-I հազ. ռազմիկի սպառազինությունը և ընդհանրապես ողջ հանդերձանքն առավել ամբողջական է ներկայացված համաժամանակյա դեկորատիվ արվեստի նմուշների (գոտիներ, գավաթներ, արձանիկներ, զարդաթիթեղներ և այլն) վրա: Այս առումով վերջիններիս ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ընդհանուր առմամբ վերականգնել միջինբրոնզեդարյան - երկաթեդարյան պարբերաշրջանների ռազմիկների ինչպես արտաքին տեսքը, այնպես էլ առանձնացնել կիրառված զենքի տեսակներն ու որոշակի ժամանակային սահմաններում դրանց զարգացման ու ձևափոխման առանձնահատկությունները:

Ք. ա. III-II հազ. հնագիտական համալիրներում վահանների բացակայությունը կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ դրանք հիմնականում պատրաստվել են փայտից կամ հյուսվել ճյուղերից, հաճախ պատվել են կաշվով կամ մորթով, ինչի հետևանքով էլ մեծագույն մասը ժամանակի ընթացքում հուշարձանների հնագիտական շերտերում աստիճանաբար քայքայվել են ու չեն հասել մեզ:

Հայկական լեռնաշխարհում միջին բրոնզի շրջափուլում կիրառված զինատեսակների, այդ թվում վահանների մասին մեզ բավական արժեքավոր և հետաքրքիր նյութ է տալիս Քարաշամբ գյուղի մերձակայքից հայտնաբերված և Ք. ա. XXII-XXI դդ. վերաբերող իշխանական դամբարանից հայտնաբերված գավաթը:

Վերջինիս վրա դրվագված տեսարաններին և դրանց հիման վրա վերականգնվող ընդհանուր պյուժեին անդրադարձել են մի շարք հետազոտողներ ¹: Սյուժեի մեզ հետաքրքրող հատվածները դրվագված են գավաթի 2-րդ և 3-րդ հորիզոնական գոտիներում (նկ. 1): Երեք նիզակակիրներից կազմված ջոկատը մոտալուտ մարտից առաջ քնար և փողային գործիքներ նվագող եռյակի երաժշտության տակ, քրմի ուղեկցությամբ շտապում է ծիսական խնջույքի: Դրան հաջորդող տեսարանում արդեն հանդիսության պահն է: Բարձր գահավորակին բազմած առաջնորդ-քուրմը առաջիկա մարտի հաջողության համար պատրաստվում է դատարկել խմիչքի թասը, այնուհետև երեք քրմերի կողմից պիտի կատարվեն որոշակի բնույթի ծիսական արարողություններ, որից հետո չորրորդ քուրմը լուսնի լույսի տակ պիտի գոհաբերի եղջերու: Հաջորդ հատվածում արդեն կռվի պահն է նիզակակիրների և սուսերակիրների միջև, ընդ որում, զինվորների ձեռքին երևում են երկու տիպի վահաններ՝ էլիպսաձև կամ օվալաձև և ուղղանկյունաձև՝ եզրերը քիչ ներձկված: Օվալաձև կամ էլիպսաձև վահանների պատկերների մանրագնին դիտարկումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ դրանք հիմնականում հյուսվել են ճյուղերից: Ինչ վերաբերում է ուղղանկյունաձև վահաններին, ապա դրանց եզրերը նախշագարդ են: Հավանաբար սրանք նույնպես պատրաստվել են փայտից կամ հյուսվել ճյուղերից, պատվել են կաշվով կամ մորթով և նախշագարդվել: Գավաթի հաջորդ գոտում ներկայացված են պարտված ռազմիկների գլխատման, նրանց երկու առաջնորդների մահապատժի և գերագույն քրմի հաղթահանդեսի տեսարանները: Վերջին հատվածում գահավորակին բազմած գերագույն քուրմ (նույն ինքը՝ հաղթած ցեղախմբի առաջնորդը) բռնել է իշխանության խորհրդանիշ հանդիսացող սակրը, իսկ նրա առջև կիտված են սպանված հակառակորդների գլուխներն ու ռազմավարը՝ վահաններ, նիզակներ, սրներ:

Հայկական լեռնաշխարհում Ք. ա. II-I հազ. կիրառված վահանների մասին բավական հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս նաև Ստեփանավանի տարածքից հայտնաբերված բրոնզե գոտին (նկ. 2): Այն թվագրվում է Ք. ա. II հազարամյակի վերջով ² : Գոտու աջ հատվածում ցեղապետն է, ով կրում է կիսագլանաձև, վերին մասը աղեղնաձև մեծ վահան, նրան հետևում են 7 հետևակ զինվորներ, որոնք աջ ձեռքով դեպի վեր պարզած նիզակներ ունեն, իսկ ձախով՝ նմանատիպ վահաններ: Այս զինվորներին զուգահեռ պատկերված է հեծյալ, ով ձախ ձեռքով բռնել է կլոր, ոչ

¹ Փիլիպոսյան Ա. Քարաշամբի գավաթի տեսարանները՝ որպես հնագույն առասպելի խորհրդանշանային դրսևորումներ: - «Գիտելիք և խարհրդանիշ, Հավատալիք և սովորույթ» միջազգային II գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու, Երևան 2007, (գրականության և ծանոթությունների բաժին):

² Есаян С. А. Доспех Древней Армении. Ереван 1986, с. 10.

մեծ վահան, իսկ աջով իր ձիու և դրա կողքից ընթացող մեկ այլ նժույգի սանձերը³ : Նմանատիպ վահան ունի նաև Նոյեմբերյանի տարածքից հայտնաբերված և Ք. ա. I հազ. սկզբով թվագրվող գոտու վրա պատկերված ռազմիկը: Այդ վահանի մեջ մխրճված են նետեր: Ռազմիկի առջև կանգնած նետաձիգը ևս նմանատիպ վահան է կրում⁴ :

Ստեփանավանի գոտու վրա դրվագված վահանն իր զուգահեռներն ունի Եգիպտոսի հնագիտական նյութերում: Սկսած Ք. ա. III հազ., Եգիպտոսում կիրառված վահաններն ունեին ուղղակյունաձև, կամ փոքր-ինչ լայնացող ստորին և կլորացող կամ սրացող (աղեղնաձև) վերին հատվածներ: Դրանք պատվում էին կաշվով կամ մորթով և նկարագարովում տարբեր նախշերով և երկրաչափական պատկերներով: Նմանատիպ վահաններ հայտի են նաև Ասորեստանի տիրակալ Աշշուրբանապալի (Ք. ա. 668-627 թթ) պալատի հարթաքանդակներից: Ստեփանավանից հայտնաբերված գոտու վրա դրվագված մարտիկներն իրենց վահանները բռնել են ձեռքի ափով: Այդպիսին է նաև եգիպտական և ասորեստանյան վահանների կիրառման եղանակը, ինչը նույնպես գալիս է հաստատելու, որ դրանք հյուսքեն էին, թեթև և հարմար ձեռքի ափով բռնելու համար:

Ք. ա. I հազ. սկզբով են թվագրվում Պառավաքարից հայտնաբերված զինվոր-աստվածների չորս արձանիկները (նկ. 3): Ֆիգուրները ներկայացնում են լայն կրծքավանդակով և պրկված ֆալլոսով անձնավորությունների: Այդ արձանիկներն ամրացված են պատվանդանի կամ սուր վերջույթով ելուստի վրա: Երկու զինվորների աջ ձեռքին նիզակներ են, զինվորներից մեկը ձախ ձեռքին կրում է ստորին հատվածում լայնացող, իսկ վերին մասում աղեղնաձև վահան: Նման վահան պետք է ունենա նաև երկրորդ նիզակակիրը, որի վահանը բացակայում է, թեև ձախ ձեռքին կա անցք՝ հավանաբար վահանն ամրացնելու համար: Մյուս երկու ռազմիկները զինված են ոչ մեծ կլոր վահաններով և յուրաքանչյուրը բռնել է սրացող վերջույթով ինչ որ կեռ իր կամ եղջրագավաթ⁵:

Ծանոթությունն ուրարտական զինվորի արտաքին տեսքի և կիրառած զինատեսակների հետ սկսվում է հանրահայտ Բալավաթյան դարպասների վրա դրվագված տեսարաններից, որոնց մի մասը ներկայացնում են Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար III-ի դեպի Ուրարտու կատարած արշավանքից հատվածներ (նկ. 4): Ուրարտական զինվորները կարճ հագուստով են, լայն գոտիով,

³ Եսայան Ս., Մնացականյան Հ., Լճաշենից և Ստեփանավանից հայտնաբերված բրոնզե գոտիներ, ռուս. - ՊԲՀ, 1977, №3, էջ 281:

⁴ Есаян С. А., նշվ. աշխ., էջ 10

⁵ Есаян С., Мнацаканян А. Находки новых бронзовых статуеток в Армении. - СА, 1970, # 2, 157-160.

կարճ նիզակով և աղեղով: Նիզակակիր զինվորները կրում են կլոր փոքր վահաններ: Այդ վահաններն ունեն ուռուցիկ միջնամաս և նեղ եզրեր: Վահանակիր նման զինվորների և հեծյալների դրվագված պատկերները հանդիպում են նաև ուրարտական սաղավարտների, կապարճների ու գոտիների վրա (նկ. 5, 6):

Դատելով գրավոր սկզբնաղբյուրներից, տարբեր հարթաքանդակներից և Ք. ա. I հազ. հնագիտական հուշարձանների գտածոներից Ուրարտական պետության մեջ, ըստ ամենայնի, կիրառվել են հիմնականում կլոր՝ 0,5 մ-1,0 մ տրամագիծ ունեցող, բրոնզե վահաններ, որոնք օժտված էին երկու կամ երեք բռնակներով: Դրանցից առաջինը կաշվե թոկից էր և անցկացվում էր արմունկին: Ռազմերթի ժամանակ այդ թոկի օգնությամբ վահանը կախում էին ուսից: Նման վահանների մյուս բռնակները բրոնզից էին: Դրանք զինվորները բռնում էին ձեռքի ավել: Այս եղանակը հնարավորություն էր տալիս ավելի հեշտությամբ կրել զինվորի մամնի ողջ վերին հատվածը ծածկող մեծ և ծանր վահանը:

Ք. ա. 714թ. արշավանքի ընթացքում Ասորեստանի թագավոր Սարգոնը, Մուսասիր ուրարտական կրոնական կենտրոնից, որպես ավար տարել է 25212 բրոնզե ծանր և թեթև վահաններ, որոնք, հավանաբար, անհրաժեշտության դեպքում կիրառվել են ուրարտական բանակի կողմից մարտական գործողությունների ժամանակ ⁶:

Մարտական մեկ այլ տիպի վահան պատրաստվում էր փայտից կամ հյուսվում ճյուղերից ու պատվում կաշվով կամ մորթով: Սրանց կենտրոնական հատվածում ամրացվում էին մինչև 15 սմ բարձրությամբ և հիմնային հատվածի մինչև 12-15 սմ տրամագծով կոնաձև բրոնզե ումբոններ: Այսպիսի վահաններ տարածված էին նաև Առաջավոր Ասիայում, ուր դրանցով զարդարում էին մարտակառքերը:

Տուշպա - Վանից արևելք գտնվող և Ք. ա. VIII-VII դդ. վերաբերող ուրարտական Անձավ (թուրքերեն՝ Անզաֆ) ամրոցի պեղումներից հայտնաբերված դեկորատիվ-նվիրատվական, հավանաբար նաև ծիսական վահանի մնացորդների վրա երևում են առասպելական կենդանիների վրա կանգնած աստավծություններ, որոնք իրենց ձեռքերին պահում են վերը նշված տիպի վահաններ (նկ. 7)⁷: Դրանցից յուրաքանչյուրն օժտված է երեքական ումբոններով:

Հին Մերձավոր Արևելքի շատ ժողովուրդների մոտ վահանները կիրառականից զատ ունեցել են նաև ծիսական նշանակություն և օգտագործվել են պաշտամունքային արարողությունների ժամանակ: Այսպես. Խեթական պետության տաճարների ներսում կախվում էին պաշտամունքային 8-աձև վահաններ, որոնք պատվում էին

⁶ АВИИУ, 49

⁷ Belli O. The Anzaf fortresses and the gods of Urartu. Istanbul, 1999.

մորթիներով: Հին հույների մոտ տարածված էր «Վահանի հետ կամ վահանի վրա» արտահայտությունը, որը նշանակում էր կամ կենդանի վերադարձ կամ պատվավոր մահ զենքը ձեռքին:

Ծիսական վահաններ հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհից: Համաձայն Սարգոն II-ի (Ք. ա. 722-705 թթ.) տարեգրության, Մուսասիրից նա ձեռք է բերել 393500 առարկա, այդ թվում 6 ոսկե վահաններ, որոնք կախված են եղել Խալդի աստծո տաճարի մուտքի երկու կողմերում և ունեցել են աչք կուրացնող փայլ: Դրանցից յուրաքանչյուրի կենտրոնական մասում ամրացված են եղել բաց երախով շան գլուխների զանգվածեղ քանդակներ: Սարգոն II-ի հաղորդման համաձայն նա տարել է նաև 12 ծանր արծաթե վահաններ, որոնց ումբոնները պատրաստված էին հրեշների, առյուծների և վայրի ցուլերի գլուխների տեսքով⁸:

Դեկորատիվ կլոր վահանների առանձին տիպ էին հանդիսանում կոնաձև կենտրոնական մասով և իրանի ողջ եզրագոտով դուրս ծավլող վերջույթներով վահանները: Այդպիսի վահանների կոնաձև կենտրոնական հատվածների վրա հանդիպում են առյուծի, ցուլի և վարդակի դրվագումներ, իսկ եզրի հարթ տարածության վրա մեկ կամ երկու տող սեպագիր նվիրատվական տեքստեր՝ թագավորի անունից ուղղված հիմնականում Խալդի աստծուն կամ ուրարտական որևէ քաղաքին (օրինակ՝ Էրեբունիին)⁹, (նկ. 8): Դրանց տրամագիծը 0.7-1.0 մ է, քաշը՝ մինչև 30 կգ:

Այսպիսով ի մի բերելով Հայկական լեռնաշխարհի հնագիտական հուշարձաններից հայտնաբերված համապատասխան ողջ նյութը, կարող ենք արձանագրել, որ վահաններն այստեղ հանդես են եկել Ք. ա. III հազ. վերջերից և որպես պաշտպանական զենք ու որոշ ծիսական արարողությունների անհրաժեշտ ատրիբուտ հաջորդաբար կիրառվել Ք. ա. III-I հազ. սոցիալ-քաղաքական և պատմամշակութային հասարակություններում:

⁸ АВИИУ, 49

⁹ Пиотровский Б. Кармир блур I. Ереван, 1950, с. 62-63; его же: Кармир блур III. Ереван, 1955, с. 26-30: его же: Ванское царство. Москва, 1959, с. 166. Арутюнян Н. В. Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.

ЩИТЫ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ II-I ТЫС. ДО Н. Э.

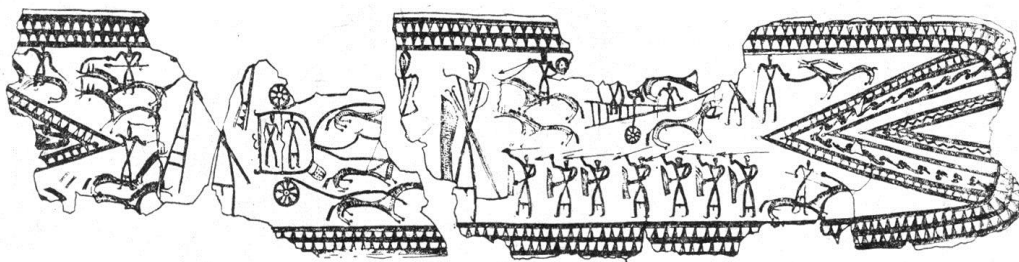
(Резюме)

В статье автор рассматривает типы щитов, которые использовались на территории Армянского нагорья во II-I тыс. до н.э. Их можно разделить на 3 типа: боевые, декоративные и ритуальные. Во II-I тыс. щиты изготавливались из дерева или прутьев, покрывались кожей и, в редких случаях, имели металлические бляхи. В Урарту было высоко развито оружейное дело: армия была вооружена, в основном, металлическими щитами. В Урарту было широко распространено использование декоративных щитов. Известны экземпляры подобных щитов из Кармир Блура, Топрах Кале и других памятников урартской культуры. Характерной их особенностью является чеканка в виде львов, быков, розеток. На них сохранились клинописные дарственные надписи. Ритуальные щиты, в основном, изготавливались из бронзы, иногда покрывались золотом и серебром и имели умбоны в виде голов львов, диких быков, чудовищ и собак. Их вешали по обе стороны от входа в храмы.

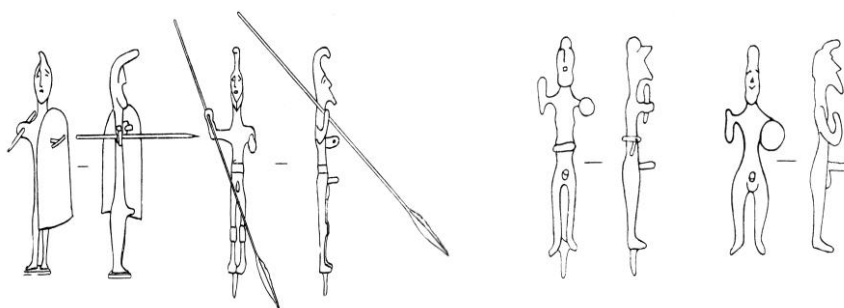
Исследуя экземпляры прикладного искусства (кубки, пояса), статуэтки, различные барельефы и щиты из разных археологических памятников, можем с уверенностью утверждать, что на территории Армянского нагорья щиты появились в глубокой древности, имеют параллели на Древнем Востоке и, одновременно, выделяются особенностями своего развития.

նկ. 1

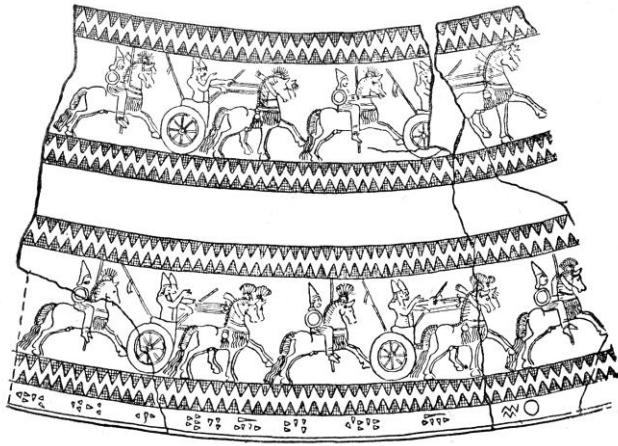
նկ. 2

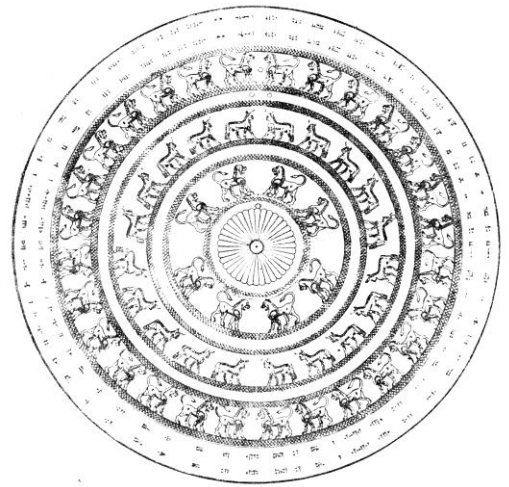
նկ. 3

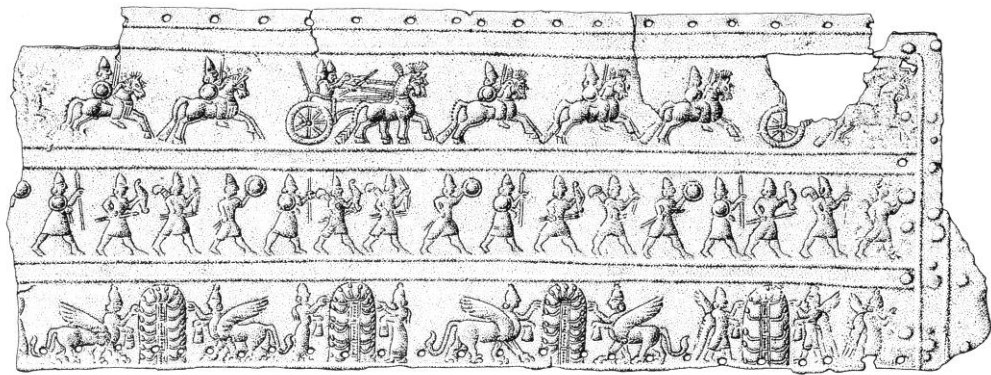
նկ. 4

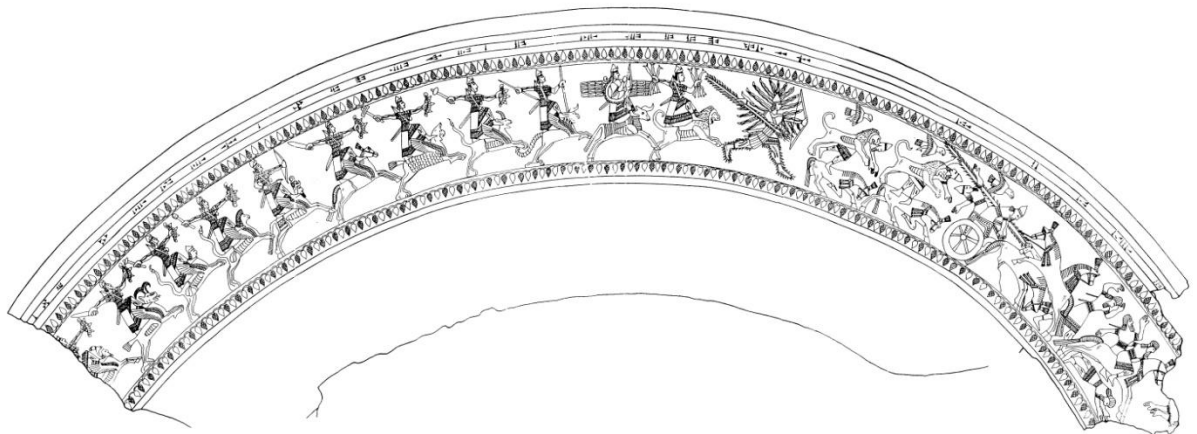
նկ.5

նկ.8

նկ. 6

նկ. 7

TWO FACES OF HALDI; QUESTIONING THE GENDER OF THE URARTIAN GREAT GOD

The archaeology of the Near East has some transformative figures, and Boris Borisovich Piotrovskii is indisputably one of those, whom no one can encounter without a silent moment of respect. Being a part of this tribute is a great honour for the present author, a student of the great international “Urartu School”, in whose foundations Piotrovskii laid many stones.

Studying Urartu, especially its religion, has two contrasting elements: despite the abundance of the archaeological material provided by the excavations in the Urartian fortresses, one can still have too little knowledge about the religion, mythology and belief systems generated and applied by Urartians. There stand the excavated temples with the offerings, and unearthed inscriptions with plenty of information, but what is really known about the gods of Urartu, their relationship within each other, or the rituals devoted to those divinities? The lack of data is not exclusive to the secondary or much less illustrious divinities: little can be said even about Haldi, the celebrated chief of the Urartian pantheon. This paper aims to discuss two known distinct features of the Urartian chief-god, his ‘dreadful’ and ‘compassionate’ characters, hoping to make a contribution to the understanding of Urartian religion.

The Holy Warrior. The warlike character of Haldi is ‘precisely’ known by virtue of evidence from a series of inscriptions that describe the campaigning god ‘in front of the army’ with his šuri, literally his weapon,¹ but also by the numerous arms and pieces of armour dedicated to him, which were found in reliable contexts of a number of excavations, especially from those conducted in Urartian temples.² Tangible proof for the connection between Haldi and his šuri comes from Ayanis, where a unique ceremonial weapon was discovered with the inscription ‘to Haldi his Lord, Rusa, son of Argišti, made and dedicated this šuri for his life’ (Fig. 1).³ Another artifact, the Upper Anzaf Shield,⁴ portrays the god with his šuri attacking the enemy; the images of the thrown weapon and the killed opponents give an entirely identical visual version of the narratives told by inscriptions (Fig. 2). The direct relation between the god, his weapon, and the ruler caste is clear, since there are strong clues for a noble class named after the weapons (šurale),⁵ and one of the titles of the Urartian monarch was ‘the king of ^{KUR}šuraue’, possibly

¹ See, for example CTU I: A 3-4. Examples can be found in nearly every campaign record. For the discussion on the word šuri and šuri= weapon, see Çilingiroğlu 1997: 142; Çilingiroğlu and Salvini 1999.

² For information, see Çilingiroğlu 2005: 34 for Ayanis; Burney 1966: 69 for Kayalıdere; Çilingiroğlu 1998: 232 for Çavuştepe; Piotrovskii 1967: 45-47 and 1969: 159-160 for Karmir-Blur; Erzen 1967: 53 ff. for Toprakkale;

Özgüç 1966: 6 ff. for Altintepe; Belli 1998: 29 for Upper Anzaf.

³ Salvini 2001a: AyBr 12.

⁴ See Belli 1998: 35 ff.; also see Seidl 2004: 84 ff.

⁵ For discussions, see Diakonoff 1991; Salvini 2006: 203; also see Konakçı and Baştürk 2009: 182.

meaning, ‘land of the arms’.⁶

The preserved part of the Upper Anzaf Shield portrays a fantastic battle, where the foes of the Urartians are defeated not only with the help of Haldi’s weapon, but apparently also by lions attacking the enemy ranks.⁷ Despite the absence of any written data, lions have been connected with Haldi for a long time,⁸ not only due to the depictions of divine characters standing on lions, but also because of the unusual and exaggerated usage of this animal on ceremonial artifacts, such as the lion-headed shields.⁹

The ‘Fertile’ Warrior. By all accounts, the chief god of the Urartian pantheon seems to be a fierce warrior armed from head to toe, commanding his divine and mortal troops on the battlefield over his lion, thanks to his sacred šuri. However, there is also sufficient evidence to consider him as a god of fertility. Philological data lists some specific rituals that have to be carried out during agricultural activities and also Haldi’s part in these.¹⁰ One can see his blessings upon the newly-constructed canals, arranged orchards or plantations, and growing trees, and there is little reason to doubt that he was a sort of fertility god, in charge of agriculture and stockbreeding, involved in all fields related to subsistence.¹¹

In addition to the inscriptions, the archaeological material demonstrates associations with fertility rituals. The temple area at Ayanis (Fig. 3) reveals two hearths attached to the cella on the northern and southern sides (Fig. 4),¹² where numerous indications of cereal offerings have been discovered. The northern hearth seems to be in relation with the cult of weapons, since hundreds of ceremonial and real sacrificial weapons were unearthed in the temple area, including the lion-headed shield, and appear to have been clustered around this fireplace.¹³ An interesting phenomenon attested in this area is the discovery of quivers filled with millet seeds, a mysterious ritual still unknown to us, though it is clear that it would have had something to do with fecundity.¹⁴ Although the northern hearth embraced the theme of fertility accompanied by more or less royal and dynastic features, the southern one, where no evidence for weapon offerings was detected, was much more modest. Unlike the previous hearth, a series of middle-sized pithoi filled with millet, barley (and wheat) was unearthed near the hearth, and a sizeable amount of the same carbonised cereals was collected in the fireplace itself, suggesting a ritual in direct relation with cereal offerings.¹⁵ We do not know the nature and details of the rituals, but it is obvious that there was a strong mystic understanding that correlates three different elements,

⁶ Salvini 2002: 128, footnote 14; Diakonoff 1991: 19. For another suggestion and discussion, see Payne and Ceylan 2003: 197-199.

⁷ There are also very poorly preserved actual battle scenes, but it is hard to reconstruct the order and nature of these pieces. For the scenes on smaller pieces, see Belli 1998: 84 ff.

⁸ Piotrovskii 1959: 223; 1966: 322 ff.; Kendall 1977: 44; Hmayakyan 1990: 35; van Loon 1991: 20; Çilingiroğlu 1997: 161.

⁹ For lion-headed shields of Muş asır, see Mayer 1983: 109; Çilingiroğlu 1984a: 21 ff.; for the shield from Ayanis, see Çilingiroğlu 1997: 117-119; Derin and Çilingiroğlu 2001: 161-163.

¹⁰ Taffet 1999: 375-377; Baştürk 2009: 143-144.

¹¹ Taffet and Yakar 1998: 147; Salvini 1994: 188; 2006: 53; Çilingiroğlu 1997: 153; also see CTU I: A 3-1.

¹² Çilingiroğlu 2004: 258-259; 2007.

¹³ Çilingiroğlu 2001: 45-46; Çilingiroğlu 2004: 260; For discussion on the fire-related rituals around this hearth, see Baştürk 2009. For a recent consideration about the fire cult in Urartu, see Badalyan 2013.

¹⁴ Çilingiroğlu 2001: 39; 2004: 260.

¹⁵ Çilingiroğlu 2004: 258.

the weapon, the seed and the fire, on the northern and southern, in other words, on the right and left sides of the Gate of Haldi (Fig. 4).¹⁶

Archaeological and textual evidence of fertility cults in the temple areas dedicated to a warrior chief-god is somewhat surprising, and is not very common for the Near Eastern pantheons. This absence could be the result of the tendency towards a sort of monotheism,¹⁷ which can also be traced for the god Aššur of Assyria, who was in the centre of a possible attempt to transfer the attributes and characteristics of the other gods to the head of the pantheon.¹⁸ Although there is no certain data for such an attempt, the monotheistic attitude is quite obvious for Haldi, for there is no archaeological or philological evidence of other goddesses or divine characters directly related to the fertility rituals. This peculiarity of Haldi has drawn attention for a long time, and Hmayakyan was the first to interpret the god as an androgynous divinity, carrying both the godly and goddessly features.¹⁹ Two similar suggestions come from Seidl²⁰ and Çilingiroğlu,²¹ between 2001 and 2005.

God or Goddess on the Lion? Seidl's suggestion²² was based on the iconographical features of a very popular theme on votive plaques (nearly all of which are from Giyimli): the divinity stands on a lion, carrying crossing quivers on its shoulder, and generally carrying a bow in one hand (Fig. 5).²³ Since the lion in Urartian descriptive culture has already been connected with Haldi (see above), the divinity standing on the lion on the votive plaques was also thought to be Haldi, sometimes assumed to be portrayed with his consort Uarubani,²⁴ since some scholars refrained from declaring specific identities for the divine couple.²⁵ Despite this a priori acquaintance, Seidl compared the depictions of a well-known goddess, Ištar of Arbela (Fig. 6), to those of the Giyimli plaques.

The conclusion was astonishing and convincing from the point of view of decorative arts, and Seidl suggested that the god standing on the lion of the Giyimli plaques was not Haldi, but instead, Ištar of Arbela, who is a reflection of the Hurrian Ištar or Šawuška from the iconographical and philological perspective.²⁶ This connection may be accurate, for Ištar was probably known to Urartians, although not necessarily by the same name, but most likely as Sardi.²⁷ However, one must note that it is not clear if Sardi, the possible Urartian counterpart of the Hurrian goddess of love and war, had the same features as the other one.²⁸ The Urartian god or goddess of 'love' has not yet been documented, and the warlike character of Haldi cannot be

¹⁶ For the discussion of these three symbolic elements, see Çilingiroğlu 2004; 2007; Baştürk 2009.

¹⁷ For 'monotheistic' elements, see Hmayakyan 1990: 34; Grekian 2005: 287; 2006: 157.

¹⁸ For the Aššur – Haldi relations, see Grekian 2013: 136.

¹⁹ Hmayakyan 1982: 131-132; Hmayakyan 1990: 35-36. (I am grateful to my Armenian colleagues M. Badalyan and Y. Grekian, for providing me these sources and helping for the translation of certain phrases). Recently, Batmaz has postulated a similar thought basing on quite the same reasons (Batmaz 2011: 238).

²⁰ Seidl 2005. The paper was first presented in Anatolian Iron Ages Symposium, Van, 2001.

²¹ Çilingiroğlu 2004: 259.

²² Seidl 2005.

²³ For the depictions on votive plaques, see Erzen 1974a; 1974b; Taşyürek 1977; 1978; 1980; Caner 1998.

²⁴ Kellner 1982: 89 ff.; Çilingiroğlu 1997: figure 96.

²⁵ Rehm 1997: 195-197; Caner 1998: 30

²⁶ Seidl 2005: 169.

²⁷ Piotrovskii 1959: 226; van Loon 1966: 8; Diakonoff 1981: 83.

²⁸ For the warlike character of the goddess Ištar, see Rodney 1952; also Black and Green 1992: 'Inana', 112.

compared to any other Urartian divinity, nor to Ištar or Šawuška. It is also possible that the Urartian ^DInuani, literally ‘goddess’, was Šawuška, known to the Assyrians by the similar name Inanna. However, this knowledge does not help us to find any iconographic parallel for the Urartian goddess, unless we are convinced by Seidl’s argument.²⁹ In that case, we would have to reject the connection of Ištar of Arbela with Ḫaldi’s spouse, Uarubani.³⁰

Contemporaneously with Seidl, Çilingiroğlu had a different suggestion to resolve the debate, proposed while discussing the associations between the weaponry, seeds, and fire attested in the temple area of Ayanis.³¹ Taking the abovementioned archaeological and philological evidence on fertility and the god into consideration, Çilingiroğlu suggested that Ḫaldi would formerly have been a female divinity. According to this suggestion, Ḫaldi could have been the fertility goddess of the native inhabitants of the region before the establishment of the Urartian state, and then was possibly trans-formed into a ‘god’ with the initiation of the new ideological structure.³²

The three hypotheses of Hmayakyan, Seidl and Çilingiroğlu mentioned above can be combined together to a certain degree. There is evidence of a divine character, possibly a goddess, and literally Šawuška, who was very well known in the Hurrian world. One of the main features of this divinity was her warlike persona, evident in the images where she is accompanied by her lion with weapons, generally quivers, on her shoulders. The important peculiarity with the goddess is her hermaphroditic nature. Written sources occasionally mention her with ‘beards’,³³ and also at Yazılıkaya, one can recognise Šawuška parading together with the ‘gods’.³⁴ Keeping all this in mind, one can postulate that a Hurrian goddess from the periphery of the Hurrian cultural sphere could have been brought to the Urartian world. We do not hear about Šawuška from the Urartian written sources, but since the votive plaques are definitely not a part of the repertoire of royal art, this importation of the divinity may well have been the case.

Secondly, Ḫaldi himself could have been derived from an archetype of a goddess of fertility and war, an androgynous divinity like ‘Šawuška’ of the ruler caste, before being shaped by the hand of the state. It is not likely that all divine figures standing on lions can be considered to be Šawuška³⁵ (see for example fig. 7), nor is it possible to entirely separate the images of lions and weapons from an association with Ḫaldi.³⁶ But to what degree was this androgyny ‘archaic’?

Further Assumptions. From now on, I will discuss the subject using the evidence from the Ḫaldi temple at Ayanis, while trying to build simple analogies from different religious

²⁹ For discussion, see Grekhan 2006: 164-165, 173.

³⁰ Hmayakyan 1990: 110 ff. Also see Grekhan 2006: 162 ff. for the goddess.

³¹ See Çilingiroğlu 2004. This paper was written after Seidl’s presentation, but before its publication.

³² Çilingiroğlu 2004: 259.

³³ For Ištar’s hermaphroditic character, see Hoffner 1966, for ‘bearded Ištar’, see idem. 333, footnote 54. Also see Wegner 1981 for Šawuška.

³⁴ Akurgal 2000: figure 65.

³⁵ Please note that Seidl never mentions such an equilibrium.

³⁶ Hellwag has recently made an important contribution, suggesting that the lion figures on some seals could be read as ‘the king’ (Hellwag 2012).

connotations. As seen above, rituals with cereal offerings have a real role in the temple area, sharing the same spatial context with the hearths (Fig. 4). There are definitely two distinct types of this offering, both accompanied by fire. The first ritual was practiced around the northern hearth (on the right from the perspective of the cella and the altar – which is to say, Haldi), and was related to the weapons, because the grain was put into quivers, and there was a clear accumulation of weapons around the hearth. The nature of the ritual is not clear, but it could have been some sort of ‘cleansing’ or ‘purifying’ of the profane weapons.³⁷ A lion-headed shield was hung over the hearth, with an inscription on it that forbade people from extinguishing the fire.³⁸ The hearth faced the entrance gateway to the temple area, meeting worshippers at the very first sight (Fig. 4). The symbols from the ‘right’ part of the cella can be described as: dynastic, soldierly, open, etc. (see below).

The cereal offering in the southern hearth (to the left) is much more unpretentious, with the cereal figuring in the very centre of the ritual, making one think about household rituals. Trying to give comprehensive information for grain offerings in the ancient Near East is beyond the scope of this paper, but the existence of some Old Assyrian texts mentioning grain offerings to Nusku and Ištar should be noted.³⁹ Nusku is known to be the god related to fire, torches, and light, possibly a Mesopotamian fire cult god connected to the house, who is sometimes described as the father of Gibil, god of fire.⁴⁰ The hearths are quite far from one another, and the hearth on the left was placed in a blind corner of the temple area, facing two walls (Fig. 3 and 4).

In this paper, the words ‘right’ and ‘left’ are being used for the two sides of the cella deliberately, in order to recall the same dualism of Hittite rituals. While analysing the Hurrian rites within the Hittite religion, Ardzinba focuses on the distinction of two sides, and categorizes the elements of the rituals according to their spatial distribution. This categorization leads Ardzinba to define the ritualistic symbols as unquestionably related to the right and left sides, beginning with the place of the king and the queen and extending to the chariot drivers or stable boys. Ardzinba gives a long text about the ritualistic elements and their right or left places within the rituals, and also supplies anthropological comparisons of this phenomenon with other cultures, accompanied by some tables.⁴¹ Below is a summary of his considerations about the right and left elements of the Hittite rituals (table 1):⁴²

³⁷ See Baştürk 2009: 141-144 for this suggestion.

³⁸ Çilingiroğlu 2004: 259. For the inscription on the shield, see Salvini 2001a: AyBr 1.

³⁹ See van der Toorn 2008: 33, note 25 for related literature.

⁴⁰ Black and Green 1992: ‘Nusku’, 166. Also see van der Toorn 2008: 33, note 27.

⁴¹ The original study is *Rituali i Mifi Drevney Anatolii* by V.G. Ardzinba, Moskva, 1982. Ardzinba’s study is of course not the only one referring to this relation, but it is the one with the most comprehensive information and literature about the subject. For the Turkish translation of this volume used here, see Ardzinba 2010.

⁴² Ardzinba 2010: 169 -196. Please note that the information in the volume is much more detailed, and only related points were included here. It is impossible to compare some data with the Urartian rituals because of a lack of evidence, so they were not included here.

Left	Right
Female	Male
Goddess	God
Hearths for Goddess (Ḫepat)	Hearths for God (Tešup)
Sun Goddess of Arinna (Ḫepat)	Storm God (Tešup)
Interior function	Exterior function
Sacred activities	Military activities
The Queen	The King
Gods of the Queen	Gods of the King
Gods of the Earth	Gods of the Heavens

Table 1: Hittite right – left dualism according to Ardzinba 2010.

It is striking to see a distinction between the hearths according to their roles in the rituals, where male and female elements of the ritual were thoroughly separated. If one tries to schematise the spatial distribution of two hearths and related findings within the Ayanis temple area, a similar scene can be observed (table 2):

Left Hearth	Right Hearth
Introverted	Extraverted
Interior function	Exterior function
Modest	Splendid
Domestic rituals	Military rituals
Fertility at the centre of the ritual	Fertility in secondary role

Table 2: Spatial distribution of hearths and related findings in the temple area of Ḫaldi at Ayanis.

In light of the information above, here I will propose another table pertinent to the discussion, with nearly all terms including a question mark (table 3):

Left Hearth	Right Hearth
Goddess (?)	God – ^D Ḫaldi
Female (?)	Male (?)
The Queen (?)	The King (?)
God / Goddess of the Queen (?)	God of the King – ^D Ḫaldi
God / Goddess of the Earth (?)	God of the Heavens (?)

Table 3: A hypothetical distinction of the ritualistic functions of the hearths in the temple area of Ḫaldi at Ayanis.

Unfortunately, Urartian textual sources do not yet provide either affirmative or negative answers to the question marks above. Although the temple inscription of Ayanis does refer to important Urartian goddesses such as Uarubani, Baba, Adia, Sardi, Inuani, Aja, Tušpuni and ‘Lady Goddesses’, and the number of animals to be sacrificed to them,⁴³ no special emphasis is given to any particular female divinity. The exception is Uarubani, who is somewhat distinguished from the other goddesses, and the goddess is also mentioned with her spouse Ḫaldi several times.⁴⁴ It is very clear from the inscription that the temple area hosted rituals for the goddesses as well as the gods, but no detail was given about the hearths or the cereal offerings.

It is also very hard to prove the existence of rituals conducted by the king and the queen separately in the temple area, bearing in mind that Ayanis was neither a capital, nor a cultic centre. Since the Urartian king(s) are supposed to visit the temple and give sacrifices,⁴⁵ the attendance of the queen cannot be verified with the help of the inscriptions. However, recent findings confirm that at least one queen had been to Ayanis, thanks to the golden object with a plain inscription, ‘Property of Queen Qaqli’: MUNUS qa-qu-li MUNUS.LUGAL ta-na-a-ṣi.⁴⁶ Did the queen and her followers conduct rituals in addition to those that the inscriptions relate, maybe on the ‘left’ side of the Gate of Ḫaldi? It is difficult to answer this question. Thus, in order to interpret the archaeological material about the ‘secret – sacred’ female elements of ritual, it is necessary to return to an examination of the symbols.

Since they have not been interpreted as religious symbols, and were considered as ‘decorative elements’, the rosettes found at Ayanis may be the second type of material that must be investigated, in addition to the hearths. The rosettes were made of gold (Figure 8) and bronze (Fig. 9), and were found only in two areas: the majority of the findings were from the temple area as a whole,⁴⁷ and some additional pieces came from the ‘ceremonial corridor’,

⁴³ Salvini 2001b: Ay-susi section II, 1-2

⁴⁴ Salvini 2001b: Ay-susi section I, II.

⁴⁵ Salvini 2001b: Ay-susi section III, 3-4.

⁴⁶ Çilingiroğlu 2012: 106-108.

⁴⁷ See Sağlamtimur et al 2001: 222-223.

where the abovementioned property of ‘the Queen’ was unearthed.⁴⁸ These pieces from the corridor are worth mentioning here, since they are the only rosette examples except for those from the temple area, even including a star with eight points (Fig. 10), or bronze discs with the same star (Fig. 11).

It is interesting to have two well-known symbols, rosettes and eight-pointed stars, in the two separate but sacred areas such as the temple, and the “ceremonial corridor” within the domestic quarter of an Urartian fortress. More strangely, a similar occurrence can only be found in the celebrated Ištar Temple in Aššur.⁴⁹ Rosettes and stars, well-known symbols of the goddess Ištar,⁵⁰ seem to be the main symbolic and decorative elements of this temple, and the relation between the two symbols and the goddess can be traced back to the 3rd millennium BC.⁵¹

Of course, it is possible that similar symbols in two different temples of two separated deities could be just a coincidence: any iconographic element may be used for ornamental purposes, and any decorative implement may bear symbolic meanings. It is a great challenge to trace which one precedes the other, “however, when many elements of this iconographic assemblage appear in combination, it is possible to speak of a probable intended reference to Inana/Ištar⁵²

Another symbol related to female deities leads us to question the meaning of the cow and the calf, which are described in the text of the eighth campaign of Šarru-ukin as having been sacked near the Ḫaldi temple.⁵³ They are also depicted on the Mušašir relief, below the lion-headed shields on the pillars (Figure 12).⁵⁴ The symbol itself is a possible symbol of Ištar, or another goddess, Ninhursag,⁵⁵ suggesting a connection with the spouse of Ḫaldi, Uarubani, or her Iranian counterpart, Bagbartu/Bagmaštu⁵⁶ (since perhaps we may exclude the possibility that it is Ḫaldi himself?).

In such a study as this, any attempt to give a list of conclusions as ‘definitive outcomes’ will be in vain. Nevertheless, with the help of the data above, one can suggest a list of ‘suggested conclusions’:

1. Ḫaldi, the great Urartian warrior god, also retains the persona of fertility deities, who are mostly and naturally ‘goddesses’.
2. A ‘monotheistic’ tendency in Urartian religion is quite obvious, and it is not peculiar to the Urartian ‘state cult’, but it can also be observed in the rival and contemporary state

⁴⁸ For the mentioned area, see Çilingiroğlu 2012. About the ceremonial corridor and possible rituals in that area, see Batmaz 2012 and 2013.

⁴⁹ Andrae 1935: table 40.

⁵⁰ For the symbols of Ištar, see Barrett 2007.

⁵¹ Black and Green 1992: ‘Ištar’, 108-109; ‘Star’, 169-170. See also Barrett 2007: 25 ff.

⁵² Barrett 2007: 69.

⁵³ LAR II, 172.

⁵⁴ For the lion-headed shield from Ayanis, see Çilingiroğlu 1997: 117-119.

⁵⁵ Black and Green 1992: ‘cow and calf’, 53.

⁵⁶ See LAR II, 59, 173, 176, 183, 213 for Bagbartu/Bagmaštu. For Iranian roots of the same deity, see Petrosyan 2006: 231, note 39. Uarubani may also be from Iranian origins; see Grekyan 2006: 163, and notes 104 and 105; Petrosyan 2006: 231, note 39.

of Assyria.

3. Haldi himself is closely related with the lion, which is known to accompany the goddesses, especially Ištar.
4. Some depictions of Urartian divinities are interpreted as Haldi, and there are some clues leading us to such an assumption, but the same figures are more likely to be interpreted as the goddess Ištar.
5. The Haldi Temple at Ayanis, one of the last built and undoubtedly the best preserved sanctuaries of the Urartian great god, houses two attached fireplaces with distinct characteristics.
6. Based on the data about the Hittite cults and its left–right dualism, the distinction between the two hearths appears to have been functional, although also reflecting different cultic images of masculine and feminine natures.
7. The temple area and the only possible cultic spot within the domestic area of Ayanis display similar symbols such as rosettes and stars, which might be construed as definitive evidence for the worship of a goddess, namely, Ištar, unless one knew that the whole space was dedicated to Haldi.

However, none of the tentative conclusions above answer the real question: What is going on here? Haldi, the great warrior, might be sharing the same symbols with Ištar or Šawuška, or we may be misreading the symbols, and ascribing the attributes of the warrior goddess to the chief god of the Urartian pantheon. Haldi himself could have been a ‘goddess’ of the native clans of the highlands before the establishment of the state, or, he/she can be an androgynous divinity who carries godly and goddessly features.

One more hypothesis can also be made based on the evidence above. Haldi could be a “syncretised” divinity, merging two different natures. Haldi’s first nature is that of Ištar/Šawuška, a warrior goddess, who was known in the Proto-Hurrian-Urartian cultural zone since the 3rd millennium BC, but who was also an important figure revered in the pantheons and myths of the northern Mesopotamian ‘civilised’ world. Haldi’s second nature is simply that of Haldi, a warrior god, who was possibly an autochthonous and less renowned divine character, revered in the mountains where the ancestors of the future Urartian élite were living. It is neither easy to specify a date for this process, nor simple to explain how an insignificant divine character could smelt himself to a much stronger persona while forging his own character. This question will of course lead us again to the above-mentioned élite, their choices and syncretic thoughts, the way they see and understand war, genders, and fertility, and simply, how they live. The forging of a dual deity appears to be the result of their selection, not a more organic phenomenon.

Bibliography

- Akurgal E.** 2000:*Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara.
- Andrae W.** 1935:*Die jungeren Ishtar-tempel in Assur*, Leibzig.
- Ardzinba V.** 2010:*Eskiçağ'da Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Kafdav, Ankara.
- Badalyan, M.** 2014 The Cult and Iconography of Fire in Van Kingdom, Hin Arevelk (Ancient Orient), 1(6), Yerevan , 10-35 (in Armenian, with English summary)
- Barrett C. E.** 2007: "Was Dust Their Food and Clay Their Bread? Grave Goods, the Mesopotamian Afterlife, and the Liminal Role of Inana/Ishtar", *JANER* 7.1, 7-65.
- Baştürk M. B.** 2009:"Ayanis Tapınağı'ndaki Simgeler Işığında Urartu Kült Uygulamaları Üzerine", Ed: **E. Abay Z. Derin A.Ü. Erdem A. Batmaz F. Dedeoğlu M. Erdalkıran M.B.**
- Baştürk E. Konakçı.** *Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 133-149.
- Batmaz A.** 2011:*Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler*, Ege University, Institute for Social Sciences, Archaeology Department, PhD Dissertation, İzmir.
- Batmaz A.** 2012: "Ayanis Kalesi'nden Hayat Ağacı İnancına İlişkin Yeni Bulgular", *Arkeoloji ve Sanat* 141, 39-50.
- Batmaz A.** 2013: "A New Ceremonial Practice at Ayanis Fortress: The Urartian Sacred Tree Ritual on the Eastern Shore of Lake Van", *JNES* 72-1, 65-83.
- Belli O.** 1998:*Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, İstanbul.
- Black J. and Green A.** 1992:*Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, London.
- Burney C. A.** 1966: "A First Season of Excavations on the Urartian Citadel of Kayalıdere", *AS*, 16, 55-111.
- Caner E.** 1998: *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, AIT2.
- Çilingiroğlu** 1998: "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri", *Karatepe'deki Işık: Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, İstanbul, 229-241.
- Çilingiroğlu A.** 1984:"Tanrı Asur'a Bir Mektup", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 2, İzmir, 1-26
- Çilingiroğlu A.** 1997:*Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim Kültür Vakfı, İzmir.
- Çilingiroğlu A.** 2001:"Temple Area", Ed: **A. Çilingiroğlu, M. Salvini**: *Ayanis I: Ten Years' Excavations in Rusahinili Eiduru-kai, 1989-1998*, DA, # 6, Roma, 37-65.
- Çilingiroğlu A.** 2004:"Silah, Tohum, Ateş", *Anadolu'da Doğdu: 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan*, İstanbul, 257-267.
- Çilingiroğlu A.** 2005: "Ritual Ceremonies in the Temple Area of Ayanis", Ed: **A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire**: *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, BIA, Monograph 31, 31-38.
- Çilingiroğlu A.** 2007:"Ayanis Tapınak Alanında Bir Ocak ve Bereketlilik Kültü ile İlişkisi", *Refik Duru Armağan Kitabı*, İstanbul, 265-269.
- Çilingiroğlu A.** 2012: (with contribution by M. Salvini), "New Contributions to Urartian Archaeology from the Fortress at Ayanis Fortress", Ed: **Çilingiroğlu A., Sagona A.**, *Anatolian Iron Ages 7, Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne 19-24 April 2010*, ANES, Supplement 39, Leuven, 99-112.

- Çilingiroglu A. and Salvini M.** 1999: “When was the castle of Ayanis built and what is the meaning of the word ‘suri’?”. Ed: **Çilingiroglu A. and Matthews R.J.** (eds.), *Anatolian Iron Ages 4: Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Mersin, 19–23 May 1997* (= AS 49) (London), 55–60.
- CTU I:** M. Salvini: *Corpus Dei Testi Urartei*, Volume I, Le Iscrizioni su Pietra e Roccia I Testi, DA, VIII, Roma, 2008.
- Derin Z. and Çilingiroğlu A.** 2001: “Armour and Weapons”, Ed: **A.Çilingiroğlu, M. Salvini:** *Ayanis I: Ten Years’ Excavations in Rusahinili Eiduru-kai, 1989-1998*, DA, # 6, Roma, 155-188.
- Diakonoff I. M.** 1981: “Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians”, Ed: **M.A. Morrison, D.I. Owen:** SCCNH 1. In Honor of E.R. Lacheman, 77-89.
- Diakonoff I.M.** 1991: “Sacrifices in the City of Teişeba (UKN 448), Lights on the Social History of Urartu”, *AMI* 24, 13–21.
- Erzen A.** 1967: “1959-1961 Yılları Arasında Toprakkale Araştırmaları”, *TTK6*, Ankara, 53-64.
- Erzen A.** 1974a: “Giyimli (Hırkanis) Kazısı, 1972”, *TAD* 21.1, 14-20.
- Erzen A.** 1974b: “Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı”, *Belleten* 50, 191-213.
- Grekyan Y. , 2005,** Episodes from the History of Relations of Urartian State and Musasir, The Countries and Peoples of the Near East and Middle East XXIV, 244-294 (in Armenian, with English summary)
- Grekyan Y.** 2006: “The Will of Menua and the Gods of Urartu”, *AJNES* 1, 150-195.
- Grekyan Y.** 2013: “Urartu devlet panteonu”, *Aktüel Arkeoloji* 31, 130-136.
- Hoffner H.A. Jr** 1966: “Symbols for Masculinity and Femininity: Their Use in Ancient Near Eastern Sympathetic Magic Rituals”, *JBL* 85.3, 326-334.
- Hellwag U.** 2012: “Die Symbole auf den Siegeln des urartäischen Königs Rusa, Sohn des Arğišti eine urartäische Bilderschrift?”, Ed: **Baker H.D., Kaniuth K., Otto A.,** *Stories of Long Ago: Festschrift für Michael D. Roaf*, Eisenbrauns, 207-218.
- Hmayakyan S.** 1982: “Ուրարտական Խալդե և Արուբանե աստվածությունների մասին”, *ՊԲՀ*, (Urartakan Khalde yev Arubane astvatsut’yunneri masin, *PBH*), No:2, 127-139.
- Hmayakyan, S.** 1990: Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան (Vani t’ agavorut’ yan petakan kronə, Erevan).
- Kellner H.J.** 1982: “Bemerkungen zu den Helmen in Urartu”, *AnAr* 8, 205-213.
- Kendall T.** 1977: “Urartian Art in Boston: Two Bronze Belts and a Mirror”, *Boston Museum Bulletin*, 27–55.
- Konakçı E. & Baştürk M.B.** 2009: “Military and Militia in the Urartian State”, *ANES*, 8.
- Mayer W.** 1983: “Sargons Feldzug gegen Urartu 714 v. Chr.”, *Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft* 115, 65-132.
- Özgüç T.** 1966: *Altın-tepe, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara
- Payne M.R. and Ceylan A.** 2003: “A New Urartian Inscription from Ağrı-Pirabat”, *SMEA* 45.2, 191–201.
- Petrosyan A.** 2006: “Haldi and Mitra/Mher”, *AJNES* 1, 222-238.

- Piotrovskii B.B.** 1959: Ванское Царство(Урарту). Издательство Восточной Литературы (Vanskoe Tsarstvo (Urartu), Izdatel' stvo Vostochnoi Literatury, Moskva)
- Piotrovskii B.B.** 1966: "Urartu Dini", DTCFD23.1-2, 37–52.
- Piotrovskii B.B.** 1967: *Urartu: The Kingdom of Van and Its Art*, Evelyn Adams & Mackay. London.
- Piotrovskii B.B.** 1969: *Urartu*, Ancient Civilizations Series, The Cresset Press, London.
- Rehm, E.** 1997: *Kykladen und Alter Orient. Bestandskatalog des Badischen Landesmuseums Karlsruhe*, Karlsruhe.
- Rodney N.B.** 1959: "Ishtar, the Lady of Battle", MAB, *New Series*, 10.7, 211-216.
- Sağlamtimur H., Kozbe G., Çevik Ö.** 2001: "Small Finds", Ed: A. Çilingiroğlu, M. Salvini: *Ayanis I: Ten Years' Excavations in Rusahinili Eiduru-kai, 1989-1998*, DA 6, Roma, 219-250.
- Salvini M.** 1994: "The Historical Background of Meherkapısı", Ed: A. Çilingiroğlu, D. French: *Anatolian Iron Ages 3, The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990*, 205–210.
- Salvini M.** 2001a: "Royal Inscriptions on Bronze Artifacts", Ed: A. Çilingiroğlu, M. Salvini: *Ayanis I: Ten Years' Excavations in Rusahinili Eiduru-kai, 1989-1998*, DA, # 6, 271-278.
- Salvini M.** 2001b: "Monumental Stone Inscriptions", Ed: A. Çilingiroğlu, M. Salvini: *Ayanis I: Ten Years' Excavations in Rusahinili Eiduru-kai, 1989-1998*, DA, #6, Roma, 251-270.
- Salvini M.** 2002: "Una Stele di Rusa III Erimenahi dalla Zona di Van", SMEA 44.1, 115–143.
- Salvini M.** 2006: *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Seidl U.** 2004: *Bronzekunst Urartus*, Mainz.
- Seidl U.** 2005: "The Urartian Istar-Šawuška", Ed: A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire: *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, British Institute at Ankara Monograph 31, 167-173.
- Taffet A.** 1999: "A Tentative Reconstruction of the Urartian Calendar of Festivals", *AnAr* 14, 369–381.
- Taffet A. and Yakar, J.** 1998: "Politics and Religion on Urartu", *Bulletin of the Middle Eastern Culture in Japan*, Essays on Ancient Anatolia in the Second Millennium BC. 10,
- Taşyürek A.** 1977: "The Urartian Bronze Hoard from Giyimli", *Expedition* 19.4, 12-20.
- Taşyürek A.** 1978: "Examples of Offering Plaques from Giyimli (Hırkanis)", *Belleten* 166,
- Taşyürek A.** 1980: "Some Iranian Elements on Urartian Bronze Offering Plaques from Giyimli", SMEA 22, 201-214.
- van der Toorn, K.** 2008: "Family Religion in Second Millennium West Asia (Mesopotamia, Emar, Nuzi)", Ed: Bodel, J., Olyan, S.M., *Household and Family Religion in Antiquity*, Blackwell, 20-36.
- van Loon M. N.** 1966: *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Leiden.
- van Loon M. N.** 1991: "Urartian Iconography", *Anatolia in the Earlier First Millennium BC*, Leiden, 15-25.
- Weger I.** 1981: *Gestalt und Kult der Istar-Šawuška in Kleinasien*, AOAT 36.

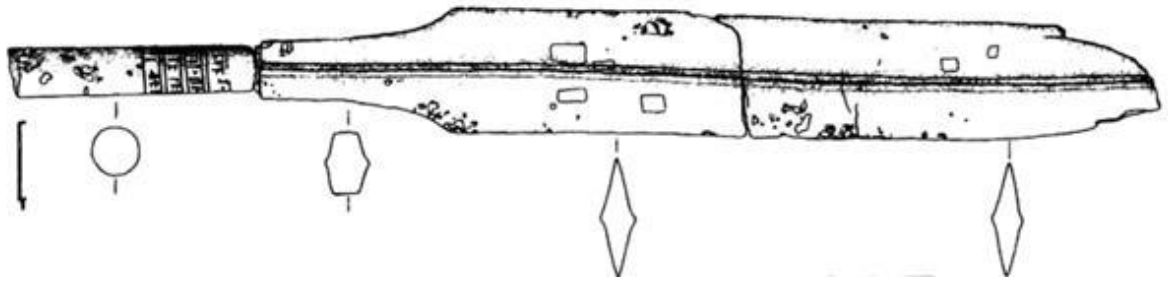

Fig. 1: *šuri* from Ayanis. After Derin and Çilingiroglu 2001: 173; drawing 25.

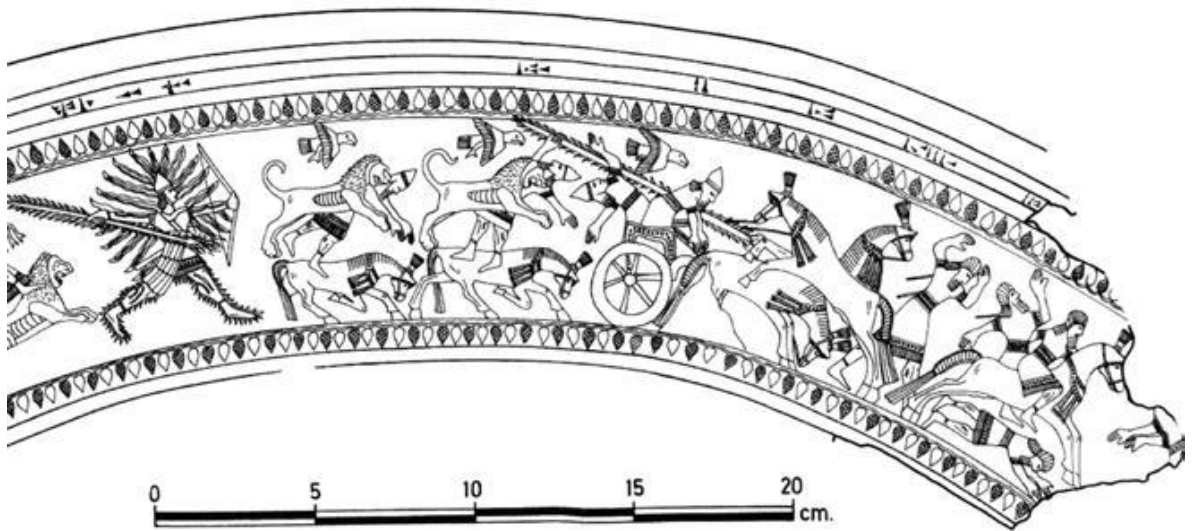

Figure 2: Bronze shield from Upper Anzaf. After Belli 1998: 105; detail from drawing 17.

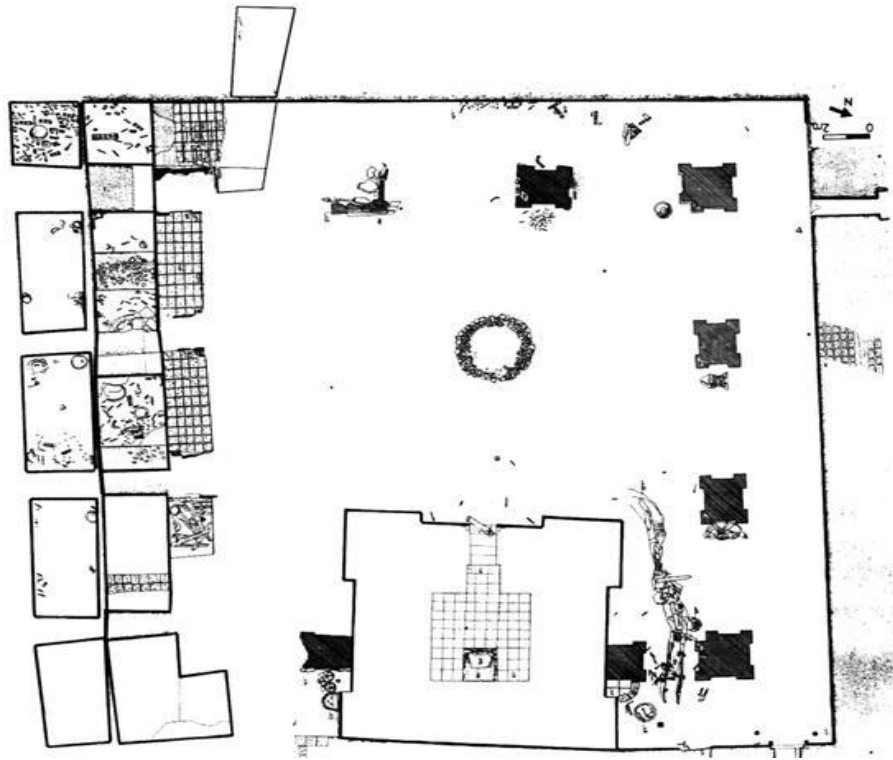

Fig.3: Temple Area at Ayanis Fortress. After Çilingiroğlu 2001, fig. 26.

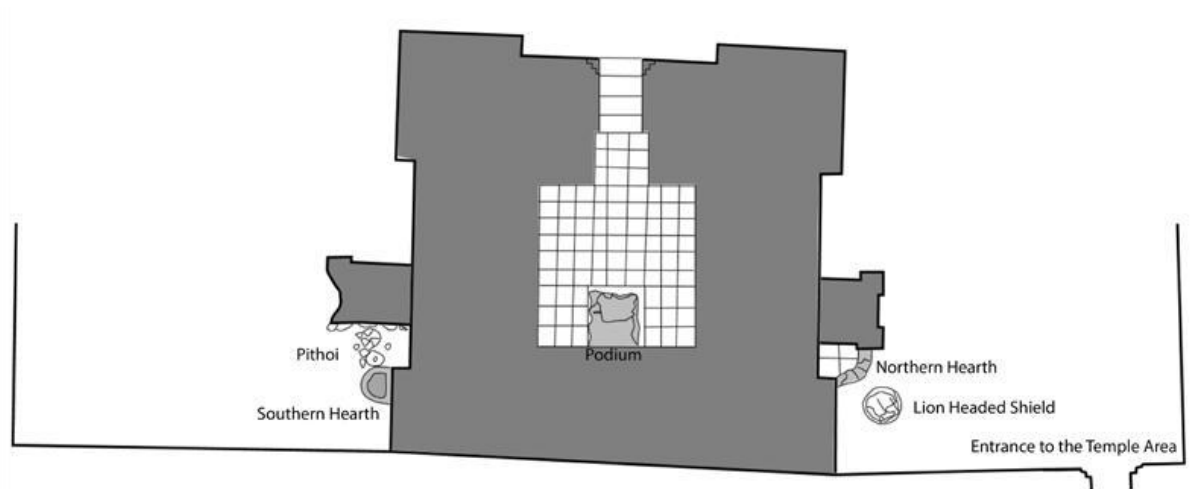

Figure 4: Basic plan of the *cella* at Ayanis Temple.

Fig. 5: Divinity on lion.
After Çilingiroğlu 1997, drawing 37.

Fig. 6: Ištar of Arbela.:
After Seidl 2005:169; fig. 5.

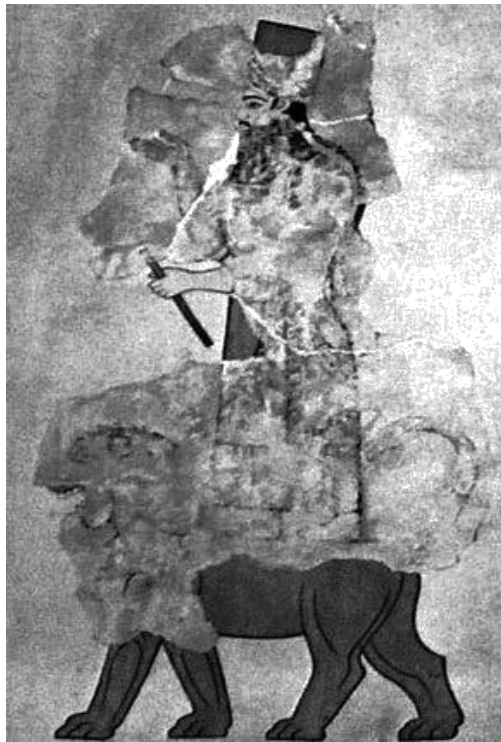

Fig.7: Bearded divinity on lion. After Piotrovskii 1969: table 13.

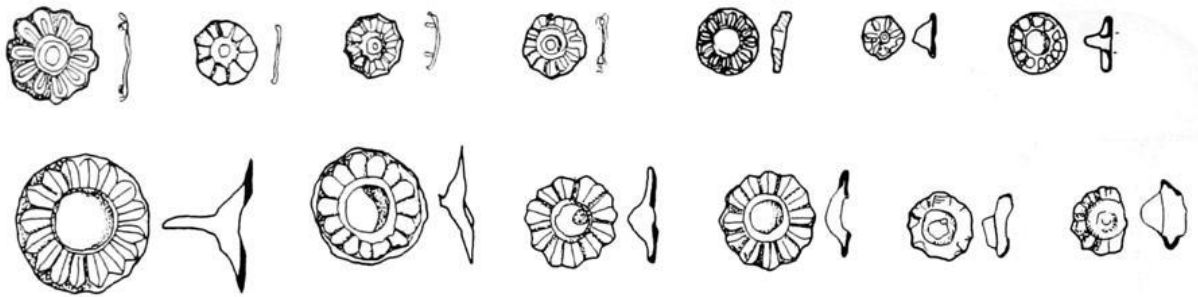

Fig. 8: Golden rosettes from Ayanis Temple Area.
After Sağlamtimur et al 2001, plate III, no. 24-36.

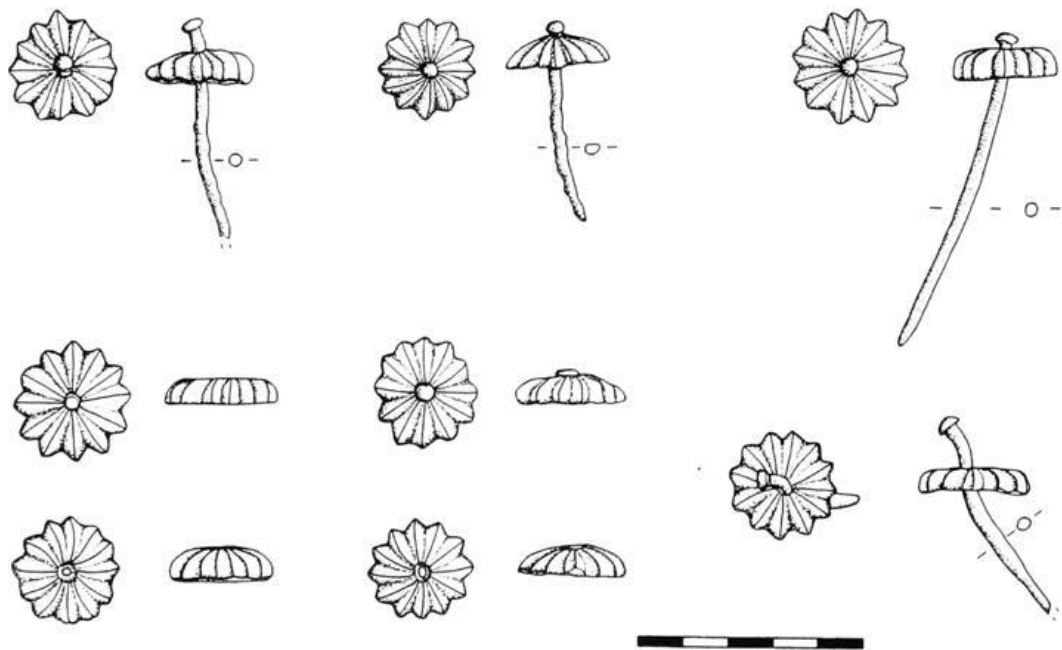

Fig. 9: Bronze rosettes from Ayanis Temple Area.
After Sağlamtimur et al 2001, plate IX, no. 133-140.

Fig. 10: Eight-pointed star from the Ceremonial Corridor in Ayanis' domestic sector.
After Batmaz 2013, fig. 24.

Fig. 11: Bronze disc with eight-pointed star from the Ceremonial Corridor in Ayanis' domestic sector. After Batmaz 2013, fig. 31.

Fig. 10: Eight-pointed star from the Ceremonial Corridor in Ayanis' domestic sector.
After Batmaz 2013, fig. 24.

URARTIAN OFFICE SEALS AND THEIR CONNECTION WITH ASSYRIAN GLYPTIC

Interrelation between the Urartian Kingdom and Assyrian Empire not always coming down to continuous wars. We are observing cultural interaction, also on social-economic ground and in the art. In this short text I would like to present how these relations appeared in specific category of objects- on seals.

New researches conducted on the Assyrian glyptic from I millennium B.C revealing, that during the transformation of the Assyrian state from the kingdom to the empire a group of the seal representing state office apparatus were developed. Karen Radner in her article called this group “bureau seals”¹. In short describing this group -there are always stamp seals, which have a standardized iconographic motif, which were using for authorizing the decrees of high placed persons (the king, governors of the most important cities) by subordinate officials (Fig.1). From Assyrian sites we know a lot of impressions of the same seals on clay tablets, bullas and textile docketts. What is interesting we are also encounter this phenomenon in the Urartian Kingdom. At this time we know about existing at least two types of the seals, which impressions were being found on many clay tablets and bullas coming from different sites. Impressions of Type 1 shows “worship of the sacred tree by pair griffin-demons” (Fig. 2), Type 2 “king standing under a canopy” (Fig. 3). Ursula Seidl called them “office seals” for underlining their separateness from individual seals. Basic feature distinguishing both groups is inscription in the cuneiform writing, which contains the surname and title, which we are only meeting on “office seals”². It clearly seems, that existence of many similar objects is attesting to the existence of standard types of the seals, which similarly as in Assyria could be used for authorized sealing documents, or secure of goods. It is possible to establish this connection also through iconographic analysis of Urartian objects- which has Assyrian counterparts. That will be primary subject of my deliberations in the present text.

Pieces of seals presented in this text have their origin more or less in the same period- from end of VIII century to first half of VII century B.C. Main ones are dated for the period of Rusa’s II ruling (685-639 B.C.), the evidence for which are not only the inscriptions on the seals, but also places where they were found- Toprakkale, Karmir-Blur, Bastam, Ayanis. These are in fact strongholds built by Rusa II, in most cases named after him. Their creation enabled to move the administrative core more to the North.

¹ Radner 2006:486. In this paper I had initially chosen to call these kind of seals by term “office seals”, because this term has longest tradition in literature of subject.

² Seidl 1976:61

This article will focus on two, from the total number of four, motifs presented on the office seals. Each of the motifs has numerous similar variations creating subgroups. Until now no original seals have been found, there are only impressions. The impressions were mainly made on bullas securing the locks of goods, but also on clay tablets covered with cuneiform writing.

Type 1- “Worship of the sacred tree by pair of griffin-demons” (Fig.2)

Until now we know at least fifty impressions of stamp-cylinder seals illustrating this theme. The impressions come from Toprakkale, Karmir-blur, Bastam, Ayanis³, and Anzaf. These types of seals were mostly made on bullas which secured the locks of doors, chests and goods. There are clay tablets, from Karmir-blur⁴, Bastam, and Toprakkale with decrees on which there also can be found impressions presenting this theme.

In the scene presented on the cylinder we see a pair of griffin-demons placed in an antithetic scheme on both sides of the central element, which is the stylized tree⁵. The demons possess a body of a lion (with legs and a tail), head and wings of an eagle, and human hands. In one hand, which is in most cases directed towards the tree, they are holding a pinecone, whereas in the other one, which is held down, they have a container resembling a bucket. The tree consists of three sections of logs, with lineal fruits growing on them. The second variation resembles the first in form, the difference being that the background behind the main scene is filled with flora. There are two cuneiform inscriptions on the upper and lower parts of the seal. In most cases they have the same meaning: the upper part presents the name of the person possessing the seal (i.e. *Ru-sa-[a-i] Sar-du-ri* Rusa the son of Sarduri) and the lower part- his title, usually marked with the same logogram **KIŠIB** ^{Lu}**A.NIN-li** (the seal of the successor of the throne)⁶. It is this logogram that constitutes the origin for the name of these seals, which was first used by Igor Diakonov- “the seals of tsarevitch” (the successor of the throne)⁷. The correct translation of this ideogram is still a disputable matter; Mauritius van Loon and U. Seidl point to the fact that the meaning of the title “**A.NIN-li**” is not precisely defined and it might have served not only the rightful successor but also other members of the royal family (i.e. other sons of the king's first wife)⁸. The latest interpretation by Mirjo Salvini changes the phonetic tone of the title to “**a-~~su~~-li**” which means “official”⁹. The new form of the title proves that their owner was not a successor, but a person appearing as an official, who might have been, in the same time, a member of the royal family. This hypothesis can be supported, for example, by the names which are connected with the royal family. The presence of the impressions of these seals on decrees, which are most probably royal, points to the fact that the owners of these seals were highly situated in the royal administration.

³ Abay 2001: Fig.1, Fig.2, Fig.3, Fig.4

⁴ Texts with sketches of impressions were published in: Diakonov 1963 (text UPD 1, UPD 4, UPD 5, UPD 7)

⁵ Usually in the scene presented on stamp we see only single winged centaur with bucket.

⁶ Seidl 1979: 137

⁷ Diakonov 1963: 63

⁸ van Loon 1966: 155

⁹ Salvini 2001: 316

On the other side if we look through Assyrian point of view the inscription may not listing the owner of the seal, but it might be only an attestation of his office. Similar impression also were found on ordinary textile docketts and bullas, which cannot being sealed by high official. It is pointing out to the existence of the group of officials serving for highly-placed person (perhaps member of royal family), which securing goods on behalf this person. Similar situation we see in Assyria. From Esarhaddon times we have a group of stamp seals bearing standard motif of Y-shaped cross¹⁰. This sign most probably represented both institution of Assyrian crown prince and his office. Stamp seals with Y-shaped cross also sealing docketts, bullas and closing of jars.

The motif of the “worship of the sacred tree” with a pair of winged griffin-demons can be located in an official Urartian courtly art. To this hypothesis may point other artifacts on which we can find- for example bronze votive helmets, bronze fittings of belts which have royal inscriptions¹¹. Also the actual meaning of the scene and its origin point to its intentional placing on items connected mainly with the royal court. The motif of the “worship of the sacred tree” is not an Urartian idea. It was adapted from the Assyrian art, where its tradition reaches the Middle-Assyrian period¹². The form and figures presented on the seals are almost identical as on the representations from orthostats of Ashurnasirpal II from the North-West Palace in Nimrud (Fig.4). They differ only in details: the Urartian sacred tree is segmental, whereas the Assyrian equivalent has only one stem. The demons in the Urartian version have lion bodies and a tail, whereas in the Assyrian version they have human bodies covered by a long robe. Interesting seems to be the fact that these types of representations appeared in the Assyrian monumental art actually only in IX century B.C. The figure of a griffin-demon appears later only once- on a relief of Sargon II from his palace in Khorsabad¹³.

The motif of the „worship of the sacred tree” can be associated with a ritual of fertilization or purification. The “sacred tree “ seems to be a symbol of harvest, or life-giving Earth¹⁴. The presence of a king¹⁵ in this ritual may be a proof of his fulfillment of the role of: a priest (ritual of purification) or a caretaker of crops¹⁶. One may also have a different point of view towards this ritual: the “sacred tree” may be a symbol of kingdom, order and happiness¹⁷. The king, in his ritual of purification, cultivates the “sacred tree”, therefore, *sensu stricto*, the kingdom and order. The griffin-demons, which are illustrated together with the king or instead of

¹⁰ Radner 2006: 502

¹¹ Piece of them were published by Ursula Seidl in her book „Bronzekunst Urartus” (2004). Examples: Abb.29, Abb.30, Abb.31, Abb.32, Abb.34, Abb.35, Abb.82, Abb. 106

¹² We may see prototypes of this motif on Mitannian seals. Fully forming with pair winged griffin-demons flanked “sacred tree” took place in XIII century B.C (Moortgat 1942: Abb 55) on Middle-Assyrian seals. This motif was also popular in next century (Moortgat, 1944: Abb.30, Abb.31), after that was taken into repertoire of Neo-Assyrian art.

¹³ Kolbe 1981: 19

¹⁴ Reade 1998:37

¹⁵ The figure of the king is present both on reliefs Ashurnasirpal II, as well as Neo-Assyrian seals. In Urartian version the king was portrayed in votive helmet from Ayanis dated to reign Rusa II.

¹⁶ Paley 1976:24

¹⁷ Genge 1971: 321ff

him, seem to be helping, or fulfilling these roles on his behalf. Such message constitutes a reasonable proof for placing this theme on the seals connected with a widely understood authority (kingly or official).

In Neo-Assyrian glyptic the motif of „worship of the sacred tree” with a pair of griffin-demons appears very seldom. We know of the existence of only four seals, which have significant differences in terms of composition¹⁸. Only one seal (VA562) preserves the same scheme as the Urartian impressions of seals (Fig.5). According to Anton Moortgat it comes from the first part of VIII century B.C.¹⁹. Dated for approximately the same period is the seal VA7826 (Fig.6) in which, apart from a pair of griffin-demons and the “sacred tree”, we may also notice a human figure and a winged sun disc. Interesting are also two last seals belonging to Mushezib-Ninurta (Fig.7) who, in the third quarter of IX century B.C., was an Assyrian governor of Shadikanni- a city in Syria²⁰. On both Mushezib-Ninurta's seals the motif of „worship of the sacred tree” is very expanded, but remains the common element of two bird headed geniuses. The chronology of Assyrian equivalents is dated between the end of IX century B.C and the beginning of VIII century B.C, which in fact corresponds to the situation known from the Assyrian monumental art. Despite the fact that in VIII and VII century B.C. the motif of „worship of the sacred tree” was still popular in glyptic art, but the pair of griffin-demons was not placed there²¹.

The datation of the Urartian seals reaches end of VIII century B.C., therefore there is a significant time gap. It is, however, worth noticing that the context of placing this motif, both on Urartian and on earlier Assyrian seals is very similar. In both cases the seals belonged to people connected with the royal court. Urartian seals might have belonged to high officials. The Assyrian equivalents also belonged to highly-placed persons: Mushezib-Ninurta was in fact a governor. On a seal VA 562 we can also see an inscription mentioning a person named **Nabunansir-napišti-su**. The identity of this person remains unknown because of the lack of any title inscription, however the material from which this seal was made (carnelian), was a very common material in that time, used mainly in the production of seals of Assyrian aristocracy²². It is also similar in the case of a seal VA7826 which is made of chalcedony.

This situation proves that in Assyria, from the turn of IX and VIII century B.C., there was a practice of placing, on the office seals, the motif of “worship of the sacred tree” with a pair of griffons-demons. I assume that it was in that period that the motif came to Urartu. After the death of Shalmaneser III in 824 B.C. there was a four-decade period of peace between Assyria and Urartu. It is necessary to mention, that the first attested Assyrian “bureau seals” are being dated on time of reign Shalmaneser III²³. It was also a time of consolidation of the young Urartian state. It is assumed that in the time of the rule of Ishpuini, or even still Sarduri I, the “Assyrian

¹⁸ Moortgat 1940: VR 601, VR 606, VR 607, Collon 2001: no.151

¹⁹ Moortgat 1940:67

²⁰ Collon 2001, 87

²¹ Mainly in the motif “worship of the sacred tree” being on seals from VIII- VII century B.C. appears only winged “human” geniuses (Collon 2001: no.179), or the king (Porada 1948: no 642, 644,645).

²² Collon 2001:4

²³ Radner 2006: 508

style”, was introduced into art and became present on the Urartian court²⁴. Urartian artifacts from that period are such a faithful representation of their Assyrian originals, that they can be distinguished only by small details. The motif of the worship present on the impressions Type 1 is also a faithful copy of the reliefs of Ashurnasirpal II from Nimrud, however it also differs in details. Depicting in this motif the pair of griffin-demons, excludes imitating later objects, because these characters disappear from the Assyrian reliefs and glyptic during VIII century B.C. The presence of the Assyrian seals in the end of IX century B.C. in Urartu can be explained also by a large popularity of these objects in the lands North of actual Assyria. We have a collection of Assyrian seals from IX century B.C. from Hasanlu²⁵. What is interesting is the fact that a part of the motifs was adapted there and transformed into a local style²⁶. A similar process might have happened in the same time in Urartu. Now I can only theoretically assume that the seals with a similar motif, made of expensive stones, belonged (in the end of IX century and in the beginning of VIII century B.C.) to Urartian aristocracy, connected with the royal court. My assumption can be supported only by excavations, which will be conducted on earlier areas such as Tushpa or Arzasskun.

The survival of the motif on seals from VII century B.C. may be associated with the “standardization” of this motif which was held right after adapting it by the Urartian glyptics. This “standardization” consisted in intentional keeping one iconographic standard for seals representing the important office. It prevented to some extent occurrence of circulation of “false seals”. We know about such “standardization” also from Assyria, because from the reign of Shalmeneser III motif on the royal-official seals (king killing the lion) practically is unchanged as matter of fact to the end of the Assyrian Empire²⁷. The fact, that the motif of “ worship of the sacred tree by pair griffin-demons” was regarded traditional and unchanged certifying for example bronze votive helmets with inscriptions of various Urartian rulers. Oldest bearing an inscription of Argishti I, whereas youngest is being dated to Rusa’s II reign. In both cases despite a large range of time the differences in iconography are not specially visible.

Type 2-„A king under a canopy” (Fig.3)

The impressions of the stamp-cylinder seals presenting this theme come from Toprakkale and Bastam. Despite the fact that 10 of these impressions²⁸ have been published we are unable to determine the actual number of the seals which were used to make them. Contrary to the seals presenting the „worship of the sacred tree” these seals were used only on bullas sealing various goods. A significant number of these bullas, with such impressions, were found in the „Bone

²⁴ Seidl 2004: 207

²⁵ Michelle Marcus has separated six seals which are representing “Central Assyrian Style” , and twelve representing “Local Assyrian Style” (Marcus 1996: 114-125). All being dated on IX century B.C ,since this site (Hasanlu) was destroyed in the end of that century.

²⁶ Marcus 1996: 50

²⁷ Radner 2006: 488

²⁸ Four impressions are published by U.Seidl in “Bastam I”- B1, “Bastam II”- B2, B3, B4, six in two book’s of H. Lehman- Haupt “Armenien I”- p.56, 222, “Armenien II”- p.15, 34, 166, 198

room” in Bastam, together with almost half a million remains of wild and domesticated animals²⁹. Sometimes there is a visible impression of a rope on the bullas³⁰, which may mean that primarily they were sealing baskets or bags, which were used for storing and transporting bones.

The scene on the cylinder constitutes of three compositional elements: a king standing under a canopy which is held by a attendant, a lion and a trident. On a stamp there is only an illustration of a walking lion which is depicted in a similar way as on the cylinder. On the upper and lower edge of the cylinder we can see inscriptions. On every seal with this motif the inscriptions are the same- : *i-ni KİŠIB- Ru-sa-a (upper inscription)* which is a seal of Rusa, and *Ar-giš-te-hi-ni-i (lower inscription)- the son of Argishti*³¹. The mentioning, in the inscription, the name Rusa, as well as the filliation that he is the son of Argishti, points to the owner- king Rusa II. In the scene presented on the cylinder the character of the king (thanks to the inscription we know that he is the representation of Rusa II), his attendant and the lion are turned in one direction, therefore it may be assumed that we are facing a scene of procession towards an object represented by the trident³². This is in fact an illusionary impression because both inscriptions begin before the lion³³, therefore after the trident- which means that the king with the attendant is situated between the trident and the lion, which then significantly changes the interpretation of the motif. Today it is said that the motif does not illustrate a “scene of procession” but is a symbolic combination of elements. The figure of the king symbolizes Rusa II, his kingship and power. The lion is a symbol of Haldi- the highest god in Urartian pantheon. The trident finally is a symbol of agriculture³⁴.

Because of the inscription mentioning Rusa II as its owner, and portraying his figure, these seals are called “royal”. This, however, does not mean that they should be treated as items belonging only to the king and used exclusively by him. A large amount of impressions (more than a thousand) and variations of the motif (at least four)³⁵ point to the fact that the seals were used commonly. Their owners were, beyond doubt, officials, who in the same time were representatives of the king- which explains the ruler’s inscription. The lack of the officials’ name in the inscription proves that they might have had a lower position than the owner of the seal Type 1. This hypothesis can also be supported by the presence of impressions exclusively on bullas sealing the locks of containers. The officials might have been responsible for the deliveries of crops and animals to the palace. Their role may be in fact symbolized by the trident, which is depicted in the initial part of the scene³⁶. Also the place in which the artifacts were

²⁹ Basturk 2011: 165, It is necessary to add, that currently this rooms (which we know from Karmir-Blur and Toprakkale) are interpreting as storerooms, where kept remains of sacrificial animals.

³⁰ Seidl 1979: 142

³¹ Seidl 1988: 146

³² The trident according to earlier interpretations may symbolize “sacred tree”, or thunderbolt (Loon 1966: 154).

³³ Seidl 1988: 150

³⁴ Basturk 2011: 170

³⁵ Impressions on bullas with similar type of scene were found in Ayanis (Abay 2001: 327, Fig.5). On contrary from discussed seals, bullas from Ayanis are impressions only stamp seal. In this scene only king and canopy were depicted. This scene is surrounding by inscription which is the same like in discussed seals.

³⁶ The trident form has one of Urartian hieroglyph, which probably symbolize barley.

found- a room with the remains of sacrificed animals, proves the connection with widely understood agriculture.

Seals with this theme were made probably in workshops in the vicinity of the royal palace. The composition of the scene, with its three elements (the trident, the king and the lion) seems to be an original Urartian idea. There are, however, evidences thanks to which this type of seals may be associated with Assyrian glyptic. This association with the Assyrian iconography can be seen in the way of presenting the character of the king, who is standing under a canopy which is held by a attendant. The king's clothes are typically Assyrian, and, what is more, the depiction of the king under a flat, triangle canopy with tassels is known from the Assyrian reliefs from the times of Ashurnasirpal II³⁷. The figure of the king under a canopy was depicted also on two stamp seals found in the South-West Palace in Niniveh (Fig.8)³⁸. On both seals we are facing a two-element scene- the first element is a group with a attendant a canopy and a king, and the second element is a horse standing on his hind paws. The presence of the animal in the scene may additionally point to these Neo-Assyrian seals connection with previously mentioned Urartian impressions. The similarities, however, do not end here. The Assyrian artifacts are also associated with the group of office seals. According to one of the theories they might have belonged to the king's groom, or to the equerry from *ekal mašarti* (the city's main armory) the evidence for which may be the presence of the horse in the scene³⁹. Important is also the place of the discovery of this impressions- the South-West Palace in Niniveh, which was built by Sennacherib. Thanks to this we may approximately date the seal for the period of this king's ruling. His ruling coincides with the succession of Rusa II on the Urartian throne. His inscription can be seen on the presented impressions, therefore we may say that these seals were contemporary for each other. The matter which still needs to be clarified is defining which seals were original. My opinion is, that we may attempt to solve this dilemma when we come back once more to the illustration of the king under a canopy. As I have mentioned above this depiction of the king is quite common in the Assyrian monumental art. Scenes in which we see him standing under a canopy are most often taking place outdoors. It is also important to mention here that the king is often in a chariot, and he is observing a triumphal march, accepting a tribute, watching the gathering of bounties or looking at an important construction. The last situation is particularly important in the case of discussed seals, because the illustration of the king under a canopy in a chariot, who is observing the progress of the construction is known only from the reliefs of Sennacherib (Fig.9)⁴⁰. As we know from the history this Assyrian ruler was a great

³⁷ Motif with "the king standing under canopy" is not an Assyrian idea, it has older tradition which is common for the entire ancient Middle East.

³⁸ Herbordt 1992: Taf. 20, 2,3. There are only two examples from the Assyrian glyptics. Putting elements together has symbolic character and is not representing any action between figures. Figures of the king under canopy and horse we should read in the category of the symbols which originally are representing something. It doesn't seem that the king participate in some ritual, because he is without any sacral instrument. He is simply an observer, so for that the artist wanted to show his other activity. The form of the horse can be associated with the official who was owner of this seal.

³⁹ Herbordt 1992: 139

⁴⁰ For wider analysis see U.Seidl „Assyrische Königdarstellungen- Aspekte der Herrschaft" p.38-39.

constructor. He expanded Niniveh, which became the capital, he built a residence (The South-West Palace), he also gave an order to build a canal supplying the city with water (from Bawian), he also constructed the first aqueduct in Jerwan. The depiction of the king as a constructor constitutes the most reasonable argument for placing him on the seals of the officials who were his representatives. We must, however, remember that the king does not perform any ritual on either seal, he is only observing something happening outdoors (this is a reason for the presence of the canopy). We may talk about a similar context in the case of the parallel image presented on the Urartian impressions. Rusa II, the king of Urartu, whose name fills the inscription on the seals was also a great constructor. He established or expanded cities-bastions in the Northern part of the country, he also restored the chain of irrigation canals. He, therefore, had a reason to draw from the model created on the court of Sennacherib several years earlier. This is why I believe that the stamp seals, found in South-Western Palace in Niniveh, might have been a prototype for the more developed scenes on Urartian seals.

The influence of a more “recent” Assyrian iconography, from the times of Sennacherib, is in fact visible also on other Urartian objects creating in the times of Rusa II’s ruling. U. Seidl pays significant attention to the decoration of the throne from Toprakkale, where the figures have hairstyles known only from Sennacherib’s reliefs⁴¹. A fresh income of new iconographical standards to the lands of Urartu may be associated with the political situation, between Urartu and Assyria, which arouse in the time of Rusa II’s ruling. The murder of Sennacherib in 681 B.C. was a turning point because his assassins ran to the court of Rusa II. The murderers were the sons of Sennacherib and the brothers of the new king of Assyria, Esarhaddon, therefore they had actual rights for the throne. According to the latest theory, Esarhaddon made a pact with Rusa II, in which he obliged to a sort of “payment” to the king of Urartu, in exchange for a guarantee that his brothers will never come back to Assyria⁴². By the force of this “payment” Esarhaddon was sending craftsmen and artists to Urartu, who were from that day the workers of the king of Urartu. The evidence for this is the presence of the Assyrian craftsmen at the construction of the sanctuary in Ayanis and the Assyrian ceramics found in the residential districts of the Urartian cities⁴³. Esarhaddon might have also “sent” workers, to Rusa II, who were producing seals, and they might have been responsible for the production of the seals with “new” motifs, such as Type 2. Apart from that, the craftsmen were producing typical cylinder seals, identical as the ones appearing in Assyria. Several were found in Karmir-Blur, and the themes placed on them were identical as the most popular Assyrian motifs.

In conclusion, I believe that the influence of the Assyrian glyptic on the Urartian official seals was staggered and was not only limited to the times of Rusa II’s ruling. I suppose that one may currently theoretically assume, that the Assyrian prototypes reached Urartu as early as in IX century B.C. The analysis of the two presented motifs proves, that the Assyrian glyptic tradition stamped its influence particularly on the cylinder-stamp seals connected with the royal court. I

⁴¹ Seidl 2004: 207

⁴² Radner 2011: 741

⁴³ Radner 2011: 741

can assume, that their popularity may be involved with two separate occurrences. Firstly the state administration which being formed in young Urartian Kingdom sought solutions for improvement methods of their activities- these solutions were adopted from Assyria, where the idea of creating official/bureau seals arose in IX century B.C. Secondly their popularity may be associated with the fact that the luxurious cylinder seals, made of expensive stones in the workshops in Niniveh or Kalhu, were very expensive and therefore desired by foreign aristocracy. They were imported directly from Assyria, then they underwent secondary treatment by implementing inscriptions or some other important, for the owner, symbol. Such process is properly illustrated by the example of a seal owned by Urzana, the ruler of Musasir (Fig.10)⁴⁴. Moreover, "buffer" countries such as Musasir, in which there was a conflict of Urartian and Assyrian influences, constituted a convenient ground for the meeting of these two glyptic traditions.

Bibliography:

- Abay E.**, 2001, *Seals and Sealing*, in: Çilinciroğlu, **A. Salvini, M. Ayanis I**, Roma, p.321-353.
- Baştürk, M.B., 2011, *Thoughts on the Trident Motif on Some Urartian Seal Impressions*, ANES 48,p.164-176.
- Çilinciroğlu A., Salvini M.** 2001, *Ayanis I. Ten years Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma.
- Collon D.** 1994, *Urzana of Musasir's seal*, in: **Çilinciroğlu A., French D.H.**, Anatolian Iron Ages 3, The Proceedings of the Third Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990, Ankara, p. 37-40.
- Collon D.** 2001, *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Cylinder Seals V, Neo-Assyrian and Neo- Babylonian Periods*, London.
- Diakonov I. M.**, 1963, *Urartskie pisma i dokumenty*, Moskva, Leningrad
- Genge H.**, 1971, *Zum Lebensbaum in den Keilschriftkulturen*, AO 33, p. 321-334
- Herbordt S.**, 1992, *Neuassyrische Glyptik des 8-7 Jh. V. Chr.* (State Archives of Assyrian Studies I), Helsinki.
- Kleiss W.** 1979, *Bastam I. Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975*, Berlin.
- Kleiss W.** 1988, *Bastam II. Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977-1978*, Berlin.
- Kolbe D.** 1981, *Die Reliefprogramme religiös-mythologischen Charakters in neu-assyrischen Palästen*, Frankfurt am Rhein.
- Lehmann-Haupt C. F.** 1910, *Armenien einst und jetzt*, I. Band, Berlin.
- Lehmann-Haupt C. F.** 1926, *Armenien einst und jetzt*, II Band, Berlin,

⁴⁴ It is typically Assyrian seal being characterized by a very good workmanship which was purchased in some of Assyrian workshops and next get to Musasir. There a seal was re-cutting by adding the inscription in the cuneiform writing, glorifying Urzana- Lord of Musasir master. This king ruled on the Musasir throne directly before the VIII campaign of Sargon II in 714 r.p.n.e (Collon 1994: 38).

- Marcus M.** 1996, *Emblems of Identity and Prestige: The Seals and Sealing from Hasanlu, Iran, Commentary and Catalogue*, Philadelphia.
- Moortgat A.** 1940, *Vorderasiatische Rollsiegel*, Berlin.
- Moortgat A.** 1942, *Assyrische Glyptik des 13. Jahrhunderts*, ZA 47, p. 50-88.
- Moortgat A.** 1944, *Assyrische Glyptik des 12. Jahrhunderts*, ZA 48, p. 23-44.
- Paley S.M.** 1976, *King of the World: Ashur-nasir-pal II of Assyria 883-859 B.C.*, Brooklyn, NY.
- Porada E.** 1948, *Corpus of Near Eastern Seals in North American Collections I. The Pierpont Morgan Library Collection*, Washington D.C.
- Radner K.** 2006, *The delegation of power: Neo-Assyrian bureau seals*. In: P. Briant, W.F.M. Henkelman (ed.), *L'archive des Fortifications de Persépolis. État des questions et perspectives de recherches*. Persika 12 (Paris 2008), 481-515.
- Radner K.** 2011, *Assyrians and Urartians*, in: *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, ed. McMahon G., Steadman S., 734-751.
- Reade J.** 1999, *Assyrian Sculpture*, London.
- Salvini M.** 2001, *Clay Tablets and Inscribed Seals*, in: Çilinciroğlu, A., Salvini, M., Ayaniş I, Roma, 312-319.
- Seidl U.** 1976, *Urartäische Glyptik*, in: Kellner, H.J., *Urartu. Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens*. Katalog der Ausstellung München 8.Sept.-5. Dez. 1976, 61-62.
- Seidl U.** 1979, *Die Siegelbilder*, in: Kleiss, W., p.137-149.
- Seidl U.** 1988, *Die Siegelbilder*, in: Kleiss, W., p.145-154.
- Seidl U.** 2004, *Bronzekunst Urartus*, Mainz.
- van Loon, M.N. 1966, *Urartian Art. Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Istanbul.

Plates

Fig. 1: Assyrian bureau seal impressions. (The seal of the king's bureau: the lion-killer).

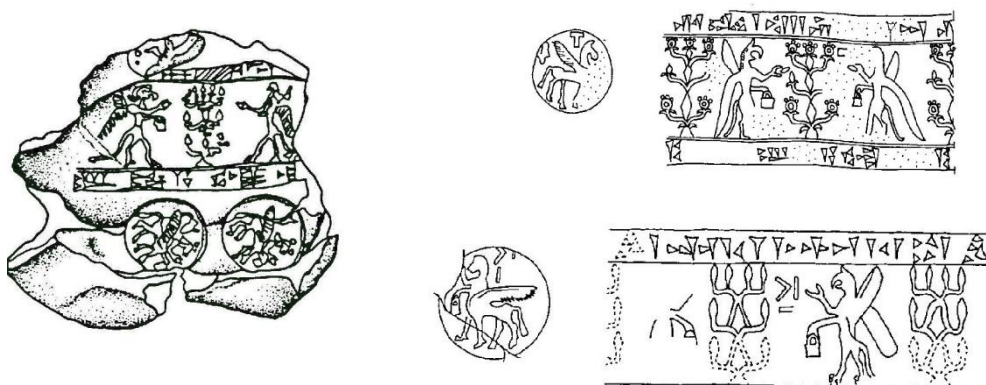

Fig.2: Impressions of Type 1 from Ayanis and Bastam.

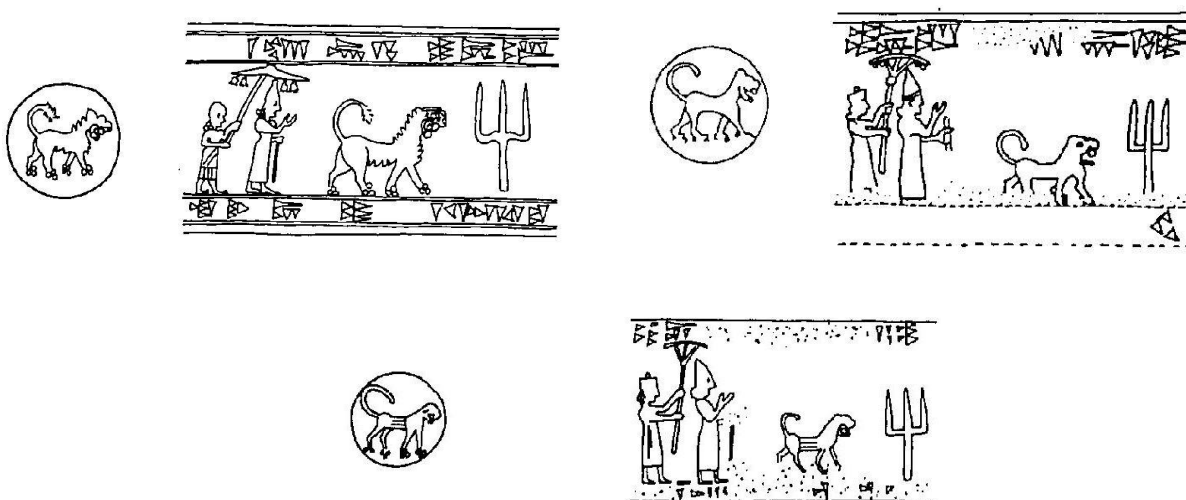

Fig.3: Impressions of Type 2 from Bastam.

Fig.4: "Worship of the sacred tree" from North-West Palace in Nimrud.

Fig. 5: Seal VA562 belonged to Nabu-nasir-napišti-su.

Fig. 6: Seal VA7826.

Fig. 7: Seals belonged to Mushezib-Ninurta- a governor of Shadikkani.

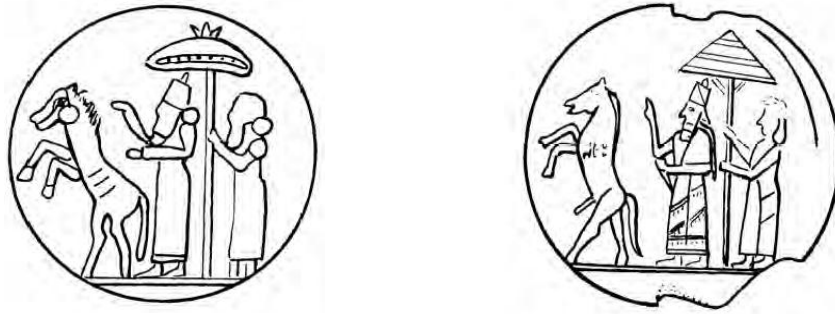

Fig. 8: Impressions of two stamp seals found in the South-Western Palace in Niniveh (VIII century B.C).

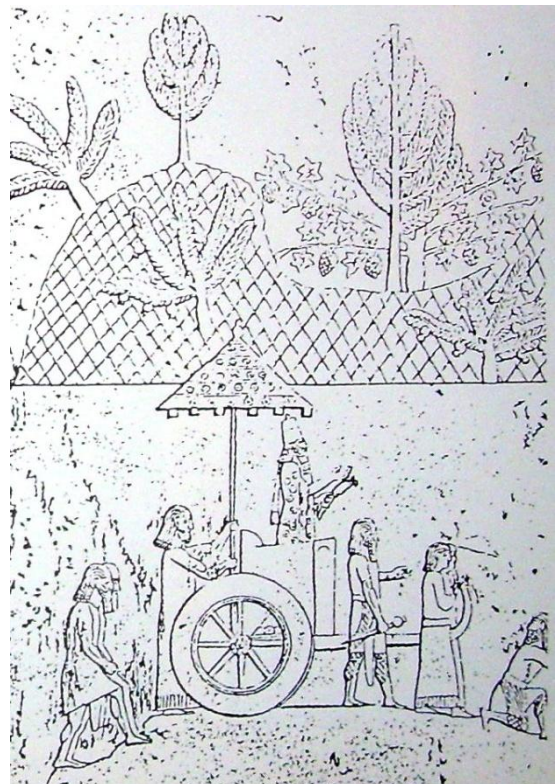

Fig. 9: “King under a canopy”. Pieces reliefs from South-Western Palace in Niniveh.

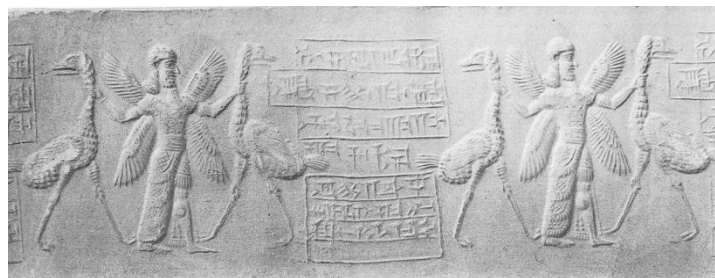

Fig.10: Seal of Urzana ruler of Musasir.

ԱՐՄԱՎԻՐԻ ՍԱՐԴԻՈՆԵ ՈՒԼՈՒՆՔԱՇԱՐԸ

Սարդիոնը մարդու կողմից օգտագործվել է սկսված նեոլիթից: Հին աշխարհում համարվել է բուժիչ մի շարք հիվանդությունների ժամանակ և սիրո թալիսման, համարվել է ճշմարտության, սիրո և հավատի քար:

Գնդաձև մշակված սարդիոնե ուլունքները Հայաստանի հանրապետության տարածքում ի հայտ են գալիս, ըստ երևույթին, միջին բրոնզի դարաշրջանից: Բ.Բ. Պիոտրովսկին պեղել է Վանաձորի կուրգանը՝ միջին բրոնզի մի հանգուցային հուշարձան, որտեղ մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող բազմազան նյութերի շարքում առանձնանում է սարդիոնե ուլունքաշարը (Пиотровский Б. 1949, 46-47. Վանաձորի կուրգանի նյութերի քննությանը անդրադարձել է նաև Հ. Մարտիրոսյանը՝ Мартиросян А. 1966, 64-66 և մանրամասնորեն ուսումնասիրել՝ Ս. Դեդեջյանը՝ Дедеджян С. 1981, 12-14, Դեդեջյան Ս. 2006, 251-271): Միջին բրոնզի մեկ այլ՝ Մեծամորի N 57 դամբարանից էլ հայտնի է սարդիոնե մի ուլունքաշար (Khanzadyan E. 1995, 22-25):

Ուշ բրոնզե դարի հուշարձաններում ևս հանդիպում է սարդիոնը: Նշենք միայն մի քանիսը՝ Մեծամորի N 60 (Khanzadyan E. 1995, 80-88, pl. VI, 5; pl. VII, 4, 5) և Լոռի բերդի N 2 դամբարաններից (Дедеджян С. 1981, 35): Սարդիոնե գնդաձև ուլունքները հարատևել են մինչև ուրարտական դարաշրջանը ներառյալ: Դրանք գտնված են մի քանի ուրարտական հուշարձաններում՝ Էրեբունիում (Ходжаш С., Трухтанова Н., Оганесян К. 1979, 98, илл. 79), Մալաթլուի «կոլումբարիումում» (Куфтин Б. 1943, 48. табл. VI, 14), Գոլովինոյում (Мартиросян А. 1954, табл. XIV), Արգիշթիխինիլիում (Мартиросян А. 1974, 117, 163), Մեծամորում (Խանգաղյան Է, Մկրտչյան Շ., Պարսամյան Է. 1973, 171, 178, տխտ. VII, 1), Լոռի բերդում (Дедеджян С. 1981, 69, табл. XXVI, 4):

Բ. Բ. Պիոտրովսկու ղեկավարությամբ Կարմիր բլուրից պեղված արվեստի հրաշալի նմուշների շարքում իրենց ուրույն տեղն ունեն կիսաթանկարժեք քարերից պատրաստված ուլունքների տեսակները, որոնց մեջ՝ սարդիոնե ուլունքները: Այդպիսի ուլունքների մի հրաշալի ընտրանի (նկ. 2) գտնվել է 1940 թ., պալատի արևմտյան մասի 5-րդ սրահից (Пиотровский Б. 1950, 80-81, рис.51): Քարից և հատկապես սարդիոնից պատրաստված ուլունքներին Բ. Բ. Պիոտրովսկին մանրամասնորեն անդրադարձել է Կարմիր բլուրի պեղումների իր 1951-53 թթ. հաշվետվությունում (Пиотровский Б. 1955, 46-49): Կարմիր բլուրի սարդիոնե ուլունքները ուսումնասիրել է Գ.Գ. Լեմելյնը, դրանք բաժանելով 7 խմբի, ըստ սարդիոնի տեսակների և մշակման տեխնիկայի: Մեզ

հատկապես հետաքրքրում են սարդիոնե գնդաձև ուլունքները, որոնք, ըստ Լեմլեյնի, պատրաստված են սարդիոնի «սարդեր» տեսակից՝ հավասարաչափ գունավորված, դարչնագույն և բաց դարչնագույն: Այս տեսակի ուլունքները շաղափված են երկու կողմից՝ ունեն թույլ արտահայտված կոնաձև անցք:

Բ. Բ. Պիոտրովսկու կարծիքով Կարմիր բլուրից գտնված սարդիոնե գնդաձև ուլունքները, ինչպես նաև սարդոնիքսից (ագաթից) տակառաձև ուլունքները պետք է համարել ներմուծված: Ըստ նրա, ուլունքների առկայությունը վկայում է այն մասին, որ Անդրկովկասի ուրարտական կենտրոնը՝ Կարմիր բլուրը լայն կապեր է ունեցել աշխարհի շատ երկրների հետ (Пиотровский Б. 1950, 80-81; Пиотровский Б. 1970, кат. 123):

Քարե ուլունքներն առհասարակ, իսկ սարդիոնից պատրաստվածները՝ մասնավորապես ամուր են և հեշտ տեղափոխվող: Հետևաբար, հնարավոր է, որ նրանցից շատերը շատ վաղ են պատրաստվել և նրանք չեն կարող հուշարձանի թվագրման գործում էական դեր ունենալ: Հնարավոր է, որ Կարմիր բլուրի հիանալի ուլունքաշարը պատրաստվեր եթե ոչ Կարմիր բլուրում, ապա գոնե ոչ շատ հեռու գտնվող Մեծամորում, որը որպես արտադրական կենտրոն կարող էր արտադրանք ապահովել ինչպես նախաուրարտական Արմավիրին, այնպես էլ նախաուրարտական Կարմիր բլուրին: Տեղական հումքի առկայությունը՝ հասպիսի հանքավայրերը, ևս վկայում են այն մասին, որ սարդիոնե ուլունքները դժվար թե շատ հեռվից բերված լինեին (Խանգաղյան Է., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է. 1973, 103-106): Սարդիոնի գնդաձև ուլունքներ են գտնվել նաև Արմավիրի կարասային թաղումը պեղելիս: Այդ թաղումը հայտնաբերվել է Արմավիրի հնագիտական արշավախմբի կողմից (արշավախմբի ղեկավար Ինեսա Կարապետյան), 1994 թ.: Թաղումը կատարվել է կարասի մեջ, որը մինչ դիանոթ դառնալը ծառայել է տնտեսական նպատակների համար: Հանգուցյալը երիտասարդ կին էր, ըստ երևույթին՝ միջին խավից: Թաղման գույքը շատ բազմազան և հետաքրքիր է: Այն ներառում է և խեցեղեն, և ծիսական նշանակություն ունեցող իրեր և կանացի արդուզարդի պարագաներ: Այս ամենի մեջ աչքի են ընկնում սարդիոնե գնդաձև ուլունքները: Դրանք հիանալի մշակված են, թեև ինքը քարը շատ բարձրորակ չէ: Անցքը թույլ արտահայտված կոնաձև է, երկու կողմից բացված շաղափի օգնությամբ, գույնը՝ մուգ կարմրավունից մինչև վարդագույն: Գտնվել է 11 ուլունք (նկ. 1): Երկու ամենամեծ ուլունքները համապատասխանաբար կշռում են 46,5 և 36,5 գրամ, տրամաչափը՝ 3,25 և 3,0 սմ: Առաջին չորս մեծ ուլունքները համաչափ գնդի ձև ունեն, մնացածները մի փոքր սեղմված են: Ամենափոքր երեք ուլունքները կշռում են 2 գրամ, տրամագիծը 1,2-1,1 սմ: Բոլորի ընդհանուր կշիռը 119 գ է: Երկու մեծ ուլունքները հավաքված են բրոնզե լարի վրա: Լարի մի ծայրը ավարտվում է օղակով,

այսինքն՝ պարզ է, որ ուլունքաշարը շարունակվում էր, իսկ մյուս ծայրում լարը թեքված և ամուր ամրացված է: Կարելի է ենթադրել, որ ուլունքների միայն մի կեսի առկայությունը կապված է որոշակի կրոնական պատկերացումների հետ և ունեցել է որոշակի ծիսական իմաստ: Կյանքը հանդերձյալ աշխարհում ընկալվել է որպես նման երկրայինին կամ որպես երկրայինի հայելային արտացոլումը: Հանդերձյալ աշխարհում կիսատ կամ կոտրատված առարկաները պիտի վերագտնեին իրենց ամբողջական տեսքը (Литвинский Б. 1978, 106-107):

Н. Тирацян
ИАЭ (Ереван, Армения)

СЕРДОЛИКОВОЕ ОЖЕРЕЛЬЕ ИЗ АРМАВИРА

Сердоликовые сферические бусы были распространены на территории Республики Армения с эпохи Средней бронзы до Урарту. Рассматривается сердоликовое ожерелье из урартского карасного захоронения в Армавире. Нить ожерелья прервана. Это обстоятельство свидетельствует о том, что ожерелье было использовано в особом ритуале.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դևեճյան Ս. Գ., Լոռի բերդ II. Երևան, 2006:

Խանգաղյան Է. Վ., Մկրտչյան Կ. Հ., Պարսիսյան Է. Ս.. Մեծամոր. Երևան, 1973:

Деведжян С. Г. Лори берд I. Ереван, 1981.

Куфтин Б. А. Урартский “колумбарий” у подошвы Арарата и Куро-аракский энеолит. (Вестник государственного музея Грузии) ВГМГ, т. XIII-В. Тбилиси, 1943.

Литвинский Б. А. Орудия труда из могильника Западной Ферганы. Москва, 1978.

Мартirosян А. А. Раскопки в Головино. Ереван, 1954.

Мартirosян А. А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1964.

Мартirosян А. А., Аргиштихинили. Ереван, 1974.

Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья - Ленинград, 1949.

Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур I, Ереван 1950.

Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур III, Ереван, 1955.

Пиотровский Б. Б. Кармир Блур. Ленинград, 1970.

Ходжаш С. И., Трухтанова Н. С., Оганесян К. Л. Эребуни. Москва, 1979.

Khanzadyan E.V., Metsamor 2: La necropole 1. Neuchâtel-Paris, 1995.

Նկ. 1 Արմավիրի սարդիոնե ուլունքաշարը

Նկ. 2 Կարմիր բլուրի (Թեյշեբաինի) սարդիոնե ուլունքաշարը

ON THE INTERRELATION BETWEEN MUSICAL ARCHAEOLOGY AND ETHNOMUSICOLOGY

There is no need to prove necessity of interdisciplinary researches in our times, and as far as it concerns investigation of the depths of culture – the main objective of archaeology as well as of ethnology, a twofold problem is to be raised – what is archaeology for ethnomusicology and what is ethnomusicology for archaeology?

So far ethnomusicologists profited from archaeological discoveries in the form of ancient musical instruments, illustrations of musical performances and dance, information about musical culture and role of music and musicians in ritual and everyday life of remote epochs. It looks in some way like archaeology is entirely indifferent to work and invention of ethnomusicologists although they could make rich investment into archaeological research and theory. With means of archaeology a lot of cultural forms are found which still exist in their living form preserved in ethnological materials. Not only agricultural instruments and methods of managing agriculture, but also traits and holistic complexes of beliefs and customs, rituals, traditional cuisine and even narrations containing historical data and true descriptions of ancient reality remain objects of ethnological and folkloristic investigation. And a question is topical: if ancient names for deities and kings, whole cosmological systems allowing dating and providing with data for periods which left no literal evidence can be reconstructed based on folk- and ethnographic material, why results of ethnomusicology are consistently ignored while archaeological artifacts need deeper examination to be properly explained?

Nevertheless, some new data found and distributed within the archaeological frame do not timely approach ethnomusicology what hinders processes of more precise stratification of musical cultures. Since the times of L. Frobenius and K. Sachs nobody has put under doubt that the oldest music is the vocal one and that invention or implementation of musical instrument exerted crucial influence upon modal and rhythmic logic of music. How it went on – we do not know, and the area remains foggy and full of arbitrary and doubtful theories about long journeys made by instruments from continent to continent and of the monopoly of creation of musical instruments belonging to only several peoples. How far it may lead is easy to imagine – up to items of national identification and groundless debates about originality, congeniality and propriety of cultures – something that we face every day. Archaeology in fact possesses information on precise data of if not implementation but at least usage of musical instruments. Taking into consideration that ethnomusicologists have developed principles of extracting ancient layers of the musical cultures this data would give idea about the mode of influence exerted by the instrumental music upon songs and further – upon formation of the national musical languages.

The notion of cultural location or cultural zone is something utterly obscure as long as it is not investigated with regard of its historical background. The relativity of this notion is largely

impeding ethnomusicology researches aiming at denoting archetypal, regional and local characteristics of any artifact. Regarding the fact that a musical tradition may migrate, undergo changes, be mixed, mingled, fused with other musical traditions, as well as extinguish, does not really explain why there are constant resemblances between some musical cultures and why there are striking differences between them.

The problem could be solved if there were any standard parameter to extract the most ancient layers of the folk musical culture as there are some in ethnography or oral tradition. Many attempts were made in this direction by different scholars, whose ideas may be systemized in several points, which have the following parameters:

1. language
2. geographic distribution
3. formal elements
4. preserved artifacts.

None of these theories have value of comprehensiveness although every doctrine contains rational elements to be properly approbated.

The language parameter is the vaguest among the listed because musical similarities very rarely coincide with language alliance. For example, Bulgarian, Russian and Ukrainian languages differ from one another not farther than one Armenian dialect from another. At the same time on one hand, their music contains very few similarities, as few as never to be regarded within the same local complex of musical culture. On the other hand, Ukrainian music may be regarded within the same cultural region with Romanian and Hungarian music, and Bulgarian music may be included in the cultural region of the Mediterranean. The Ossetian music contains a lot of Caucasian elements but not less traditional resemblance with the Russian music, although the Ossetian language belongs to the Iranian language group. We have to remember always that musical culture forms much earlier than any form of political unity, like city or national state, even earlier than national identity. In many cases a people changes its language while preserving the musical language, and in the cases of forming a nation out of several tribes – carriers of different languages, it is hard, if possible at all, to extract original sources of music. The language may be chosen and taken one of three or five, and the musical language may become result of fusion, or one of the musical languages – not necessarily of the same tribe that provided its speaking language as common for all - becomes dominant and suppresses others.

Geographical allocation parameter is far more reasonable because of real alliances between musical cultures of the nations interrelated during long historical periods, migration, political and cultural control or suppression. On the other hand, such cultures in practice prove to be inhomogeneous, some mixed and modified forms coexist with original forms. For instance, Persian, Assyrian, Berber folk music underwent strong influence of Arabic musical culture, and all of them have preserved elements having nothing common with that influence. In some cases it is extremely difficult to distinguish older common regional sources, elements of congenial familiarity, and more recent influence, elements of adoption. In other cases distinction between neighbor musical cultures is much more striking than in any other cultural form – the most vivid

example is the music of three Caucasian nations – the Armenian, Georgian and Azerbaijani music. In this last case the difference between musical cultures maintained despite long-term political equalization and putting together in compulsory formal brotherhood of these cultures in the Soviet period. In fact, native cultures do not always stay in the same location, and migrations, sometimes never fixed in historical documents, may change musical culture as well as transport it to very distant places. And it is really not always possible to identify their origins as well as ways of migrations and changes.

While parameters of language and allocation fail to explicate the origin and new conditions of the national musical language, the parameter of formal elements comes forth. Then the first step is the extraction of layers of musical cultures as old as musical instruments still have not intervened in the process of their language formation. Parameter of primitivism is not dominant here for very ancient artifacts may reveal less primitivism than newer forms. The item contains two parallel approaches: the oldest music must be a. purely vocal, i.e. one syllable coinciding with one, two, rarely three sounds of different pitch and modal stability, b. it must be in any way connected with body motion – dance, procession, or other rhythmic motion. On the contrary, influence of instrumental music exposes in prolonged melodic lines upon one syllable, changes in modus and tonality and relevant independence from rhythmic canvas.

As it is easier than thought to be, specialists of different countries have agreed that particularly songs of calendar and partly of kin-family ritual cycles may be regarded as the oldest items of traditional music. These musical forms keep strong tradition because they are connected with ritual, cosmological knowledge, beliefs, in many cases – religion; they put together the whole life in the society and are strongly separated from the amusement function. The only cultural intervention that can corrupt or change them is religious transformation, revolution in minds. Practice, however, reveals rather adaptation of religious innovation to the older cultural forms than their transformation or annihilation. In fact, changes touch much more lyrics than music, as we know from the history of religion that religious rulers like Bardesan (Bartizan) or Ephraim the Syrian took folk melodies for their new Christian songs, thus inserting folk music into the Christian liturgy. In the case of Armenian music some changes in rhythm occur because of “excommunication” of dance. Even thus nothing was entirely lost – melodies went on existing within the church in their hymnal and developing form, and out of church – in their archaic dance-song forms.

This means that ethnomusicology can extract and systemize formal elements of ancient folk music and have notion about the oldest music on synchronic level of investigation, and ethnomusicologists of many countries have already systemized the arsenals of ethnic music elements. The problem is: ethnomusicology does not have any possibility to view changes in diachronic profile as long as archaeology has not provided it with data on musical instruments implementation that is also concerned with formation of new folk music genres. Implementation of instrumental music in festivals, rituals of obsequies and wedding, metamorphosis of dance-songs which turned into instrumental dance melodies, of heathen hymns turned into instrumental forms, need deeper investigation that demands first of all data

about development and modification, as well as adoption of other folks' instruments. In the context of modern science only material and literal sources are considered as real "facts" and even such obvious things as "national mode of thought" and "elements of national music" are not worth as much trust as material artifacts. What has been preserved in living tradition has little chance to be put on the pedestal of remnants of old culture. Maybe this is what hinders archaeologists to take the facts of ethnomusicology into account. Well, there must be artifacts of music notation. And there was found one – the Hurrian Hymn for the Moon goddess Nikkal(u).

Unfortunately, this the only music notated in such remote times. This fact would rather stop investigation because objectivity of its result can never be proved. It is not trustworthy at all, and scholars who decided to realize it anyway (M.Duchesne-Guillemin, M.L.West, A. Kilmer, D. Wulstan, R. Dumbrill and others) probably think that because of lack of facts results cannot be rejected, either. Had it been really possible to reconstruct a language – and music obviously is another one – based on a single text, linguists would long ago decipher the ancient Dravidic script, Tartaria tablets, Hurrian hieroglyphic inscription and – first of all – Armenian neumatic notation named "khazagir". Maybe just "unimportance" of music at all or conspicuous "European" profile of what authors call "decipherment" of the hymn were the last arguments for large distribution and advertisement of these shocking "discoveries". Anyway, no discovery occurred, over 10 different versions of the hymn exist now, and every author is convinced that his or her own version is the correct one.

And this is where ethnomusicologists are the main opponents. Hurrian culture belonged entirely to the Mediterranean region, and Hurrian music could not escape influence and common traits of local musical cultures. However, no single element characteristic of the Mediterranean musical area has found in the presented pieces, with a little exception to be discussed below. On the contrary, the result of "deciphering" betrays total ignorance of its authors in the domain of national, particularly, of ritual music. I would never require of them knowledge of folk song-prayers devoted to the Moon preserved in many Mediterranean cultures but it is the demand of common sense to try to find some little resemblance between the "deciphered" hymn and old ritual music of cultures which inherited Hurrian culture and in many respects continued its esthetical principles.

There is no special hymn with preserved musical text in Armenian materials devoted to Nikkal, goddess of the Moon. Instead there are mourn songs (songs of obsequies ritual) about Nigyar and there are prayers to the new Moon. Whether it is competent to identify mysterious Armenian Nigyar with Hurrian Nikkal is item of discussion and investigation, for there are folk tales where Nigar or Nigyar has evident attributes of Moon deity. The fact is that there are Armenian folk songs devoted to other Hurrian deities such as Alalu, Nupatik, Shaushka (Mother Shushka), to the bulls Seri and Hurri (Seram and Segam), and this time those are ancient calendar ritual songs with all typical formal elements.

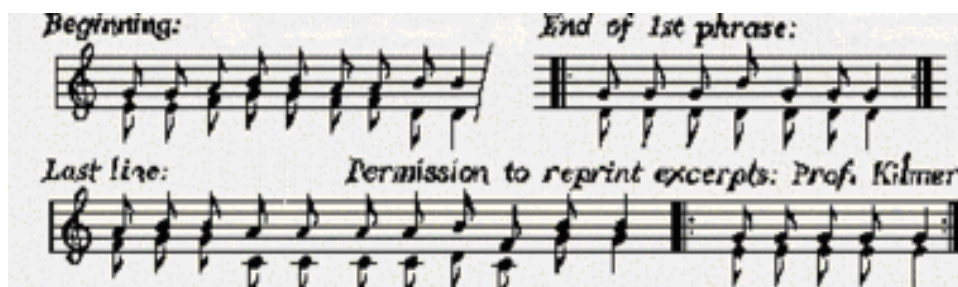
It would be silly to believe that court or ceremonial Hurrian music of that time sounded so different from folk music or that it could never be preserved by common folk. Independent of which concrete tradition inherited concrete Hurrian elements, old Mediterranean music has

certain characteristics such as modi, rhythmic figures, formal structure, and these characteristics determine definite similarities of Persian, Armenian, Bulgarian, Arabian, Albanian, Greek, Italian and other folk ritual songs. Tradition seemingly passes from one culture to another and distributes over a large geographical region, involving even neighboring and incoming cultures, such as Turkish, Ethiopian etc. One should have really serious and reliable facts to declare that any local culture has or ever had absolutely different musical portrait as most decipherers of Nikkal hymn declare based on doubtful interpretations of a single text. Therefore I do not find any reason to believe in objectivity of the project and do not join its admirers. This fiasco with the hymn's deciphering as well as its popularization shows once more how dangerous separated work of archaeology and ethnomusicology can be and how far it can lead out of the decent methodology and facts. Unfortunately, this is not the first time when deliberate translations create earth for far-reaching false theories and hard work and long time are needed to restore the truth. And the truth in this case can be restored only by means of interdisciplinary research – archaeologists, linguists-orientalists, and ethnomusicologists together.

In this respect the version of Anne Kilmer, Assyriology doctor at Berkley University, California, is the only more or less probable variant among all attempts. Dr. Kilmer provides translation of the literary text, too, and it is the following:

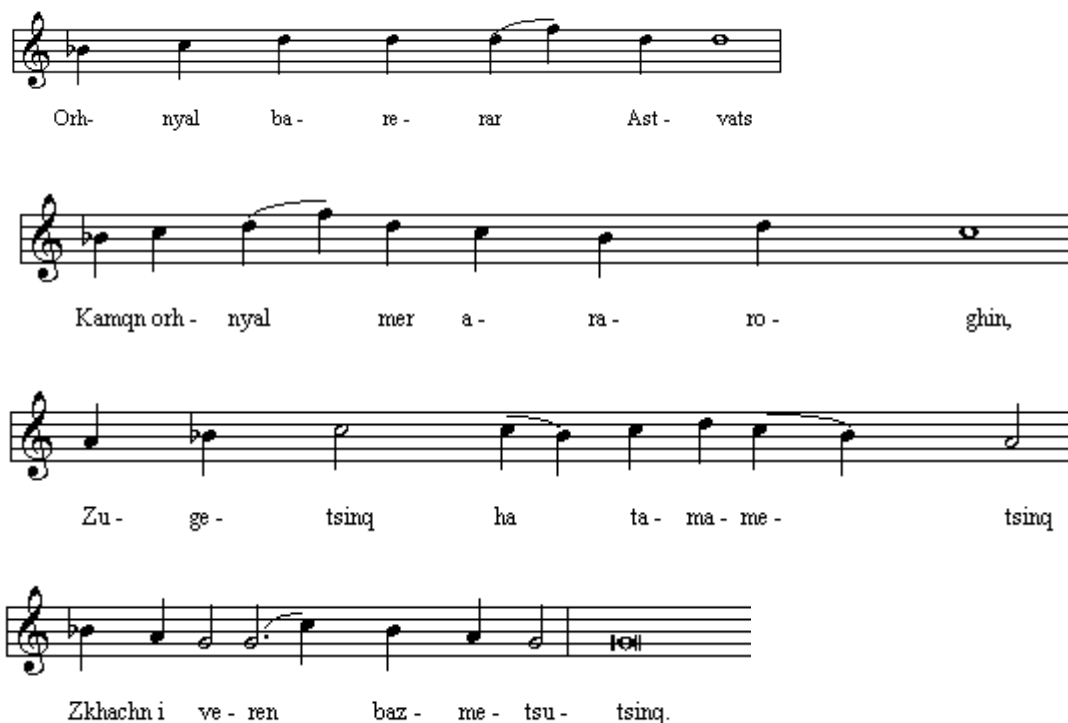
She [the goddess] let the married couples have children,
 She let them be born to the fathers
 But the begotten will cry out, 'She has not borne any child'
 Why have not I as a true wife borne children for you?

It is very likely that the song entitled Nikkal hymn by scholars – not by its performers – was primarily a wedding song with proper blessing aimed at having offshoots in the newly created family. It is even more likely if we consider the music. It is really hard to believe in polyphonic character of the hymn (item discussed in American press and widely criticized) but let us look at the melody of the upper voice (vocal, while the lower voice maybe considered as a harp or lyre accompaniment):

At the first glance it seems that here we have another example of purely Western melody having common with the Mediterranean music. But the discussed item is not “oriental music” at all but some ritual music which belongs to a wide range of folks and influenced a lot of local musical cultures.

For comparison let us consider an Armenian wedding song, a blessing for “*tagvor* - king”, that is, bridegroom:

Orh- nyal ba - re - rar Ast - vats

Kamqn orh - nyal mer a - ra - ro - ghin,

Zu - ge - tsinq ha ta - ma - me - tsinq

Zkhachn i ve - ren baz - me - tsu - tsinq.

Text translation:

Bless good-giving God,

Thy will is blessed, our Creator,

We dressed him and completed

And put the cross upon him.

Similarity between the two melodies is noticeable, first of all the melody reconstructed by Mrs. Kilmer contains indigenous melodic patterns present not only in this but also in many other Armenian ritual folk songs. This is in fact the single case of a credible result of decipherment, be it real truth or mere coincidence.

After all, a range of other questions arises concerning the Nikkal hymn. There were and even are strong principles of oral tradition prescribing transmission of music (especially ritual or generally spiritual music) by oral means. Development of professional musician institutes makes this principle even stricter. And every historian, clearly also every ethnologist or folklorist knows – if there is need for writing, for fixing tradition, it means that tradition starts dying. What may be the reason and purpose for implementing notation to fix a holy hymn? Why do we believe it was performed with instrumental accompaniment, doubling the melody? Why the principles of notation should rest on the base of the strings of a lyre: just because Pythagoreans thought so? Or

is it because European notation of the 15th century is based on this principle? Why instrumental music, something of underlined secondary significance in ritual practice, is fixed at all? Decipherers are not concerned about this, because they have never dealt with really old music. But for ethnomusicologists these questions are of great importance because as we discussed above, there is a certain period of history for any nation when musical instruments start to play significant role in the musical culture, and spiritual music does without instruments, even avoids or refuses the usage of instruments in the ritual practice even while tradition of instrumental music develops and flourishes. It is necessary to understand what the motivation for writing was and how the Hurrians could come to the idea of music notation – another item for co-operation between archaeologists and ethnomusicologists.

To illustrate how interesting and prolific investigation in folk music can be, I want to present a slight sketch of how a very popular song “Go up and see” – one of the oldest preserved Mediterranean songs, can be analyzed. This is a carnival song and its lyrics tell a common story. Once upon a time there was a garden on Mount Varag near the city of Van, and a bush grew there. The goat ate the bush. Then the wolf ate the goat that had eaten the bush. Then the bear ate the wolf that had eaten the goat that had eaten the bush. Then the sword ate the bear that had eaten the wolf etc. Then came rust, lard, mouse, cat, dog, bride, who took away the dog, bridegroom who took away the bride and at last God or priest who wedded the last two. For there are different variants (over 30), and in some of them the goat eats not the bush but the Sun, it becomes clear that we have to deal with a cosmological system attributed in the form of chain of food, where animals and people represent zodiacal constellations, and the whole cycle presents the year. And the carnival – Armenian Barekendan – was the New Year in the oldest lunar calendar. Songs like Armenian “Go up and see”, copying or reiterating its cumulating form with varying animals and social statuses of human heroes are scattered all over the Mediterranean region, I have fixed Bulgarian, Italian and Greek variants of this song – with largely varying melodies but all containing some constant elements.

Due to archaeology we have the oldest variant of this song, and this is another New Year song preserved in cuneiform inscription of Isin-Larsa culture. The primary song had no traits of vulgar humor but instead it explained its major sense and purpose. The so-called “Harab myth” once performed as a ritual song, illustrates how one god kills or captures the former and reigns over the next month. It is maybe more than coincidence that the last named god has the name of the mythical predecessor of Armenians – Hayashu.

And the last suggestion I want to present here concerning possible co-operation of archaeologists and ethnomusicologists is the problem of Babylonian scales, or modi. As far as I know practically every musicologist or brave amateur who tried to approach this item was inspired with the idea of identity between Babylonian and Greek scales. On the contrary, I think that only specialists of oriental maqam, or mugham can restore the real historical parallels, or maybe even the historical ways of evolution of instrumental music of the region. And as long as those specialists know nothing about the existence of the problem in archaeology, optimism here is inappropriate.

In conclusion, it is necessary to underline once more that any material culture can never exist without the intangible one, and that nobody is able to count which one of them survives longer. This means again that only interdisciplinary investigation can be complete and convincing.

Л. СИМОНЯН
ИАЭ (Ереван, Армения)

К ВОПРОСУ О ВЗАИМООТНОШЕНИИ АРХЕОЛОГИИ И МУЗЫКАЛЬНОЙ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

(Резюме)

Вопрос ставится двусторонне: чем археология может быть полезна музыкальной фольклористике и как музыкальная фольклористика может помочь археологии?

Вопросы выявления древнейших пластов национальных музыкальных культур всегда стояли во главе проблем музыкальной фольклористики. Частью этой проблемы является и вопрос о времени, об историческом периоде, когда были изобретены или внедрены музыкальные инструменты. Проблема решалась по-разному, на основе разных методологий (языковой, географической и др.), но в течение долгого изучения специалисты нескольких стран пришли к единому мнению о том, что древнейшими пластами являются жанры ритуальной музыки – календарного, отчасти также семейно-родового цикла, происхождение которых связывается с доинструментальным периодом. Они характеризуются силлабическим стилем (один-три звука на один слог текста), относительной модалной стабильностью и связанностью ритмической фигуры с движением (танец, шествие, другое ритмическое движение), тогда как влияние инструментальной музыки проявляется в развернутой мелодии на одном слоге, свободной сменой тональности и лада, относительной свободой ритма.

Фактически, этномузыковеды пришли к единой теории формальных составляющих древнейших пластов музыкальной культуры, на основе которых выявлена фактическая общность региональных музыкальных культур, независимо от их реальной трансформации или миграции.

В этом смысле полное игнорирование со стороны археологии по крайней мере непонятно. Например, попытки расшифровать хурритский гимн Никкар обречены на неудачу, потому что авторы “расшифровок” не считают с понятием “профиль региональной культуры”. Единственным исключением можно считать расшифровку Анне Килмер. Верхний голос в данной расшифровке напоминает армянскую свадебную песню величания жениха, хотя и трудно сказать – это более профессиональный подход к проблеме или простое совпадение.

С другой стороны, одна из древнейших ритуальных песен Средиземноморья, живущая и поныне и распространенная по крайней мере в трех странах – Армении, Греции и Болгарии, является сохранной формой так называемого “Мифа о Харабе”, текста новогодней ритуальной песни из культуры Исин-Ларса.

Представление о том, какими были знаменитые в среде археологов Вавилонские лады, также можно создать лишь на основе теории макамата, бытующей в устной традиции восточных народов, что может дать материал для восстановления путей развития инструментальной музыки.

Р. МКРТЧЯН

ЕГУ (Ереван, Армения)

Л. ПЕТРОСЯН

ИАЭ (Ереван, Армения)

А. ПИЛИПОСЯН

СОИСМЗ (Ереван, Армения)

ДОЛГОЖИТЕЛИ СТРАНЫ ЭТИУНИ

Половозрастные определения лчашенской¹, талинской и оромской², палеоантропологических коллекций являются достаточно надежным источником для реконструкции демографических характеристик. Учитывая представительность, хорошую сохранность материалов и узкий диапазон датировок, можно считать что эти выборки отвечают требованиям методики демографического анализа и выдерживают статистическую обработку.

Для восстановления демографических ситуаций, вычислялись показатели вероятностей смертности для каждого пятилетнего возрастного в рамках общепринятых моделей (WeissK. 1973, AcsadiG., NemeskeriJ. 1970). С благодарностью отмечаем, что статистический анализ производился по компьютерной программе Д. Богатенкова “Acheron”³.

Сравнительный анализ демографических характеристик палеопопуляций, погребенных в лчашенском, талинском и оромском могильниках выявляет некоторые общие тенденции. Это – значительное повышение женской смертности в интервале 15-35 лет. Этот довольно распространенный демографический феномен многими исследователями трактуется ранимостью женского организма в родовой период. У женской половины погребенных в вышеотмеченных могильниках повышенная смертность в интервале репродуктивного периода (15-35 лет) рассматривается по разному. В лчашенской серии у носителей севано-арцахской культуры средней бронзы пик смертности (рис. 2) падает на самый активный родоспособный период (20-24 лет). Примерно через сто лет, в период лчашено-мецаморской культуры женская смертность активизируется в самый начальный (15-19 лет) и финальный (30-34 лет) отрезки репродуктивности (рис. 4). Этот показатель очень повышенный в оромской серии для всей молодой женской половины (15-30 лет) и колоссальный в талинской палеопопуляции (рис. 8) в периоды самого активного деторождения (20-24 и 25-29 лет). Следующая общая особенность – это значительное количество мужчин старческого возраста во всех упомянутых сериях. В лчашенской палеопопуляции эпохи средней бронзы больше одной трети, а в остальных более одной четверти мужских костяков определяются 50 и старше

¹ В данном случае использованы материалы и датировки археолога Л. А. Петросяна, без учета музейной лчашенской краниологической коллекции из раскопок А. А. Мнацаканяна.

² Индивидуальные половозрастные данные и археологическую информацию оромской, талинской серий см. Мкртчян 2001.

³ Подробное описание метода см. Алексеева, Богатенков, Лебединская 2003.

лет (Рис. 2, 4, 6, 8). Именно за счет большого числа пожилых мужчин, в палеопопуляциях, представленных в лчашенской, оромском, талинском могильниках образуется диспропорция между процентными соотношениями мужского и женского контингентов (табл. 1, PSR). Мужчин в эпоху бронзы и раннего железа было ощутимо больше.

Межгрупповой сравнительный анализ основных демографических характеристик⁴ выявляет следующие особенности (табл. 1).

Среднестатистическая возраста смерти в лчашенской серии подсчитанная для взрослого населения (АА) средней бронзы (17-16/15 вв до н. э.) зашкаливает евразийский максимум. Очень высокий показатель выживаемости носителей севано-арцахской культуры (39.9) несколько занижен (36.2) по данным взрослого населения лчашено-мецаморской культуры погребенного в том же могильнике в эпоху поздней бронзы (15-14/13 вв до н.э.). Почти аналогичная статистическая характеристика относительно низкой смертности фиксируется у взрослого населения эпохи железа Ширака по данным оромского могильника (38.5).

Средние возрасты смерти (АА) погребенных в вышеотмеченных могильниках по сравнению с маркерами аналогичных показателей⁵ укладываются в пределах очень больших (Лчашен 1) и больших величин (Лчашен 2, Ором, Талин) указывая долгожительство последних.

Впечатление “благополучности” палеопопуляций, оставившие лчашенский, оромский и талинский могильники, создается, также, при сравнении финального отрезка возрастной шкалы (С 50+) с отмеченными сводными данными (табл. 1). Рекордные (Лчашен 1), большие показатели (Лчашен 2, Ором) выживаемости образуются в основном за счет долгожительства мужского контингентов в каждом из них.

Рассматривая смертность как генерализированный показатель благополучия, можно предположить, что мужская часть исследуемых обществ не испытывала длительных стрессов, которые могли вызвать негативное влияние на продолжительность жизни. Социальная защищенность мужского контингента в патриархальных обществах играла немаловажную роль.

Результаты палеоантропологического исследования дополняются данными синхронных археологических комплексов. Так, на среднебронзовых памятниках Армянского нагорья (в частности, Араратской долины, Арагацотна, Ширака, Гехаркуника), с XVIII в. до н. э., при частичном сохранении реалий поздней Триалетиванадзорской культуры, наблюдаются проявления Севано-арцахской, Кармирбердской и Кармирванкской культурных групп. В течение последней (III) фазы среднебронзовой эпохи, носители перечисленных культур нередко занимают одни и те же поселения,

⁴ В качестве сравнительного фона для оценки основных демографических характеристик были использованы более или менее достоверные, репрезентативные данные сводной таблицы Д. В. Богатенкова по эпохам бронзы и раннего железа с территории Передней Азии, Кавказа и русских степей (Алексеева, Богатенков, Лебединская 2003)

⁵ Имеется в виду всемирная сводка Д. В. Богатенкова составленная для всех археологических эпох.

используют те же некрополи, сохраняя при этом ряд специфичных элементов погребального обряда.

В ходе интеграционных процессов, наметившихся в среде носителей поздней Триалети-ванадзорской, Севано-арцахской, Кармирбердской и Кармирванкской (Ван-урмийской) культур или культурных групп в XVIII-XVI вв., явственно проявившихся в XV-XIV вв., происходит формирование обществ, выделяющихся сходными антропологическими, социальными и экономическими характеристиками. В этой же интеграционной среде складывается и качественно новая культура, динамично развивающаяся в ряде константных параметров вплоть до IX-VIII вв. до н. э., и известная в науке под условным названием Лчашено-мецаморской культуры. В

митаннийских, хеттских и ассирийских анналах второй половины II тыс. до н. э. не сохранилось каких-либо сведений относительно социально-политических (возможно прото/ранне-государственных) образований Севанского бассейна, Ширака или Арагацотна эпохи Поздней бронзы - Раннего железа. Однако, в урартских клинописях IX-VII вв. до н. э. в тех же географических пределах упоминаются племенные образования Лики, Киехуни Великухи, Тулиху Луеруни и Адахуни (С, З и Ю побережье Севана), Эрикуахи – Эриахи, Уитерухи, Ишкигулу и Кулиаини (Ширак), Улуани (Ю отроги Арагаца), по всей вероятности входившие в состав племенных союзов Этиуни и Удури–Этиуни (Капанцян Г. 1940, с. 50: Меликишвили Г. 1954, с. 56: Пиотровский Б. 1959, с. 70: Меликишвили Г. 1960, с. 426: Diakonoff I., Kashkai S. 1981, p. 34-35: Арутюнян Н. 2001, с. 505-506). Судя по этим источникам, Этиуни охватывала территорию от Сарикамыш до Севанского бассейна и от оз. Чылдыр до среднего течения р. Аракс, а Удури–Этиуни - собственно Севанский бассейн и некоторые прилегающие территории (Աղձնից Ն., 1972, էջ 204-210: Арутюнян Н. 1970, с.148: Арутюнян Н. 1985, с.198-199, 262-263).

Анализ археологических, лингвистических и топонимических данных позволяет предположить, что по крайней мере Этиуни, как социально-политическое (а может и раннегосударственное) образование, должна была сформироваться еще в доурартский период. Кстати, в последнее время принятие этой точки зрения, в числе прочих, находит свое проявление и в широком использовании археологического термина «Этиунийская культура», которая в научной литературе приходит на смену определению «Лчашено-мецаморская культура» (Ավետիսյան Հ., Ավետիսյան Պ. 2006, էջ 9).

Таким образом, можно заключить, что феномен долгожительства является одной из наиболее характерных черт биологического (равно как и этнического) облика племенного союза (а может и раннегосударственного объединения) Этиуни.

R. MKRTCHYAN

SUY (Yerevan, Armenia)

L. PETROSYAN

IAE (Yerevan, Armenia)

A. PILIPOSYAN

SPHECMR (Yerevan, Armenia)

THE LONG-LIVERS OF THE COUNTRY ETIUNI

Summary

Sex-age estimations of the Lchashen, Talin and Horom paleo-anthropological collections serve as a reliable source for reconstructions of demographical characteristics. The comparative analysis of the latter reveals a rather spread demographical phenomenon interpreted by many investigators as vulnerability of the female organism during the labor period. The next common particularity is the significant quantity of male of old age in all of the mentioned series. The death age averages (AA) of the population buried in the mentioned cemeteries in comparison with markers of the analogous indexes confine in the limits of very high (Lchashen 1) and high values (Lchashen 2, Horom, Talin) pointing at longevity. Record-breaking (Lchashen 1) and high values (Lchashen 2, Horom) of survival are composed mainly due to longevity of the male contingent in each of the paleopopulations of the Lchashen, Horom and Talin cemeteries.

ЛИТЕРАТУРА

1. Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972:
2. Ավետիսյան Հ. Գ., Ավետիսյան Պ.Ս. ,Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI-VI դարերում, Երևան, 2006: 3.Арутюнян Н.В. Бияйнили (Урарту). Ереван, 1970.
4. Арутюнян Н. В. Корпус урартских клинообразных надписей. Ереван, 2001.
5. Арутюнян Н. В. Топонимика Урарту. Ереван, 1985.
6. Капанцян Г. А. Историко-лингвистическое значение топонимики Древней Армении. Ереван, 1940.
7. Меликишвили Г. А. Наири – Урарту. Тбилиси, 1954.
8. Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи. Москва, 1960.
9. Пиотровский Б. Б. Ванское царство (Урарту). Москва, 1959.
10. Мкртчян Р. А. Палеоантропология Оромского могильника. Ереван, 2001.
11. Алексеева Т. И., Богатенков Д. В., Лебединская Г. В. Влахи. Москва, 2003.
12. Ascadi G., Nemeskeri J. History of human life span and mortality. Budapest, 1970.
13. Diakonoff I.M., Kashkai S.M. Geographical Names According to Urartian Texts (in “Répertoire géographique des textes cunéiformes”), band 9, Wiesbaden 1981.14. Weiss K. Demographic models for anthropology, “Am.An.”, # 38, no. 2, Part II. 1973.

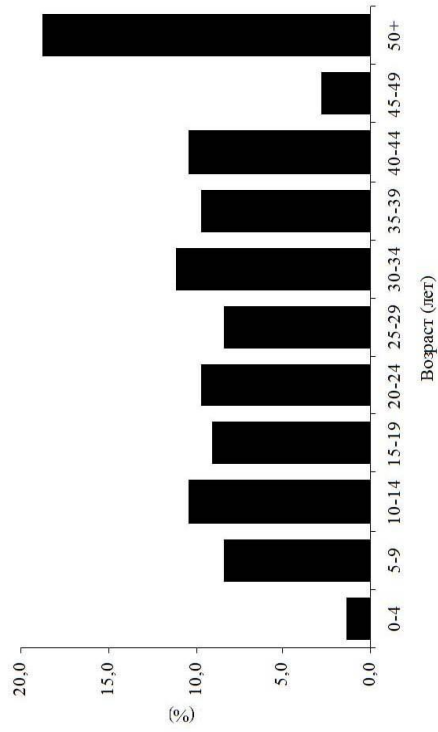

Рис. 3. Показатели смертности в серии Лчашен 2 (ПБ), общая выборка

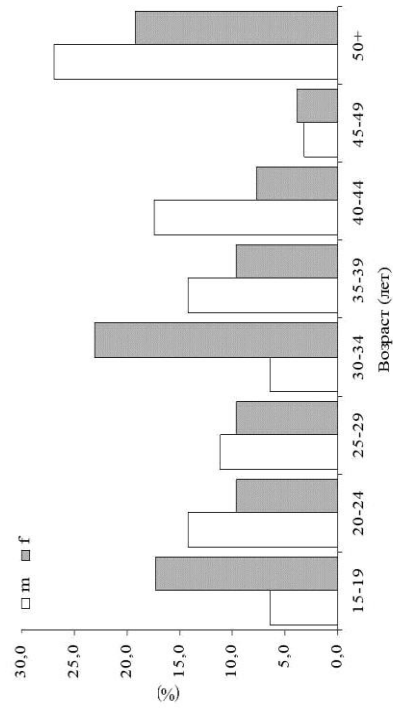

Рис.4. Показатели смертности в серии Лчашен 2 (ПБ), мужская и женская выборки

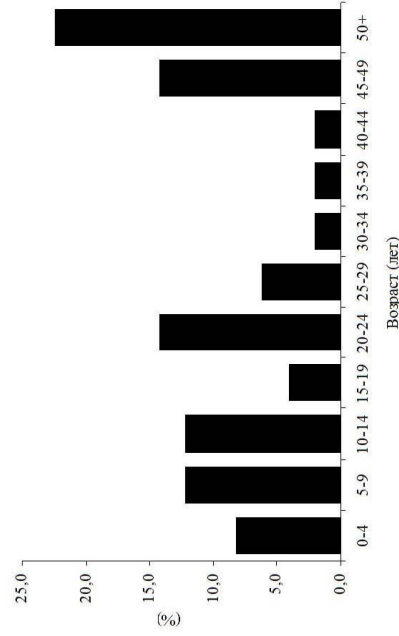

Рис. 1. Показатели смертности в серии Лчашен 1 (СБ-ПБ 1), общая выборка

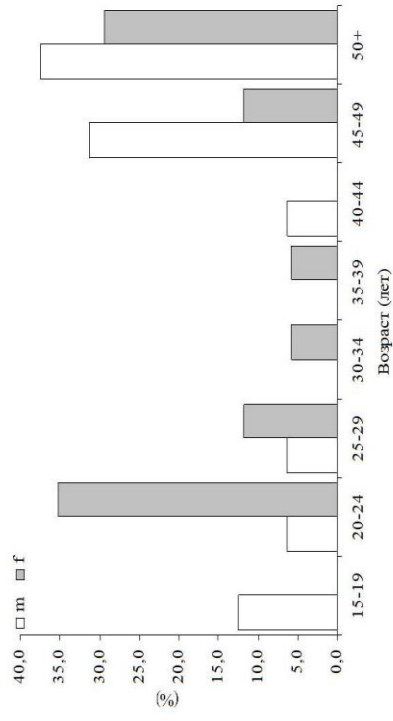

Рис. 2. Показатели смертности в серии Лчашен 1 (СБ-ПБ 1), мужская и женская выборки

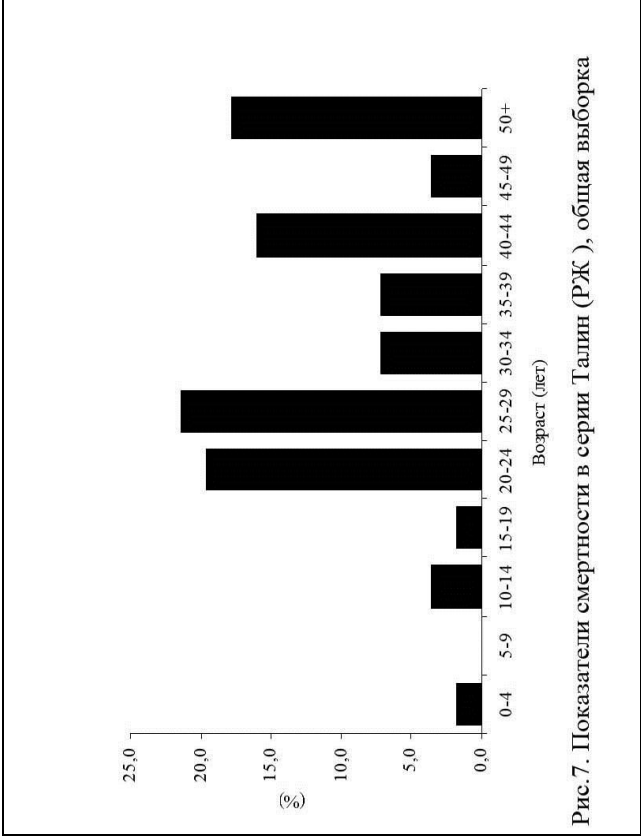

Рис. 7. Показатели смертности в серии Талин (РЖ), общая выборка

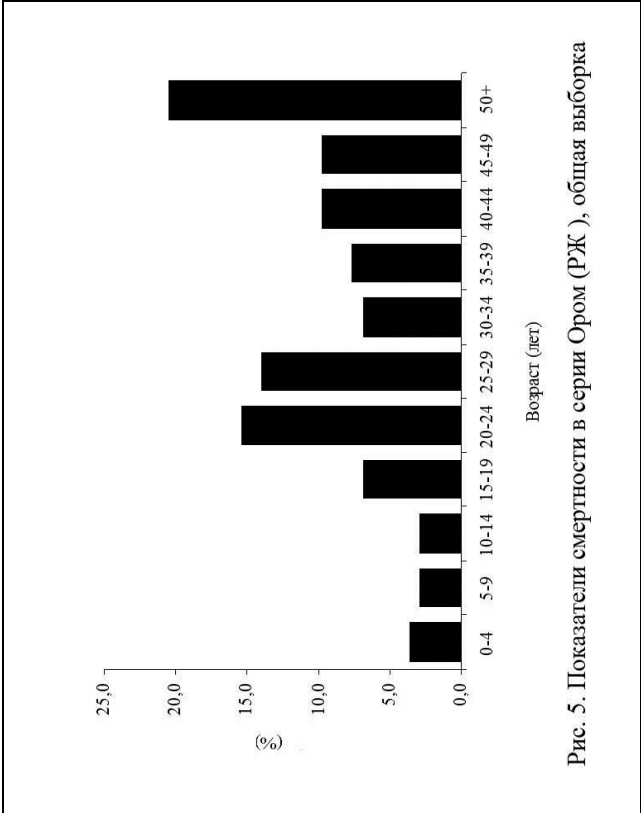

Рис. 5. Показатели смертности в серии Ором (РЖ), общая выборка

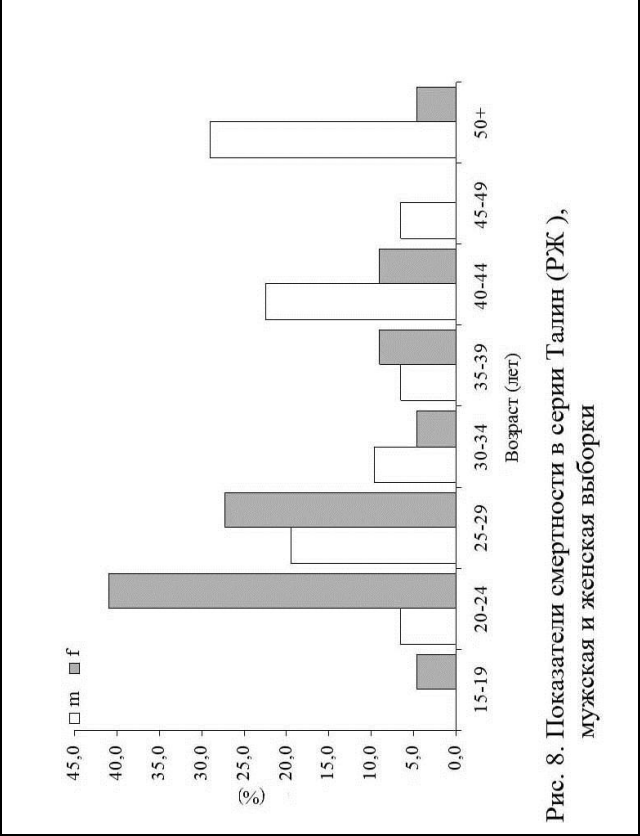

Рис. 8. Показатели смертности в серии Талин (РЖ), мужская и женская выборки

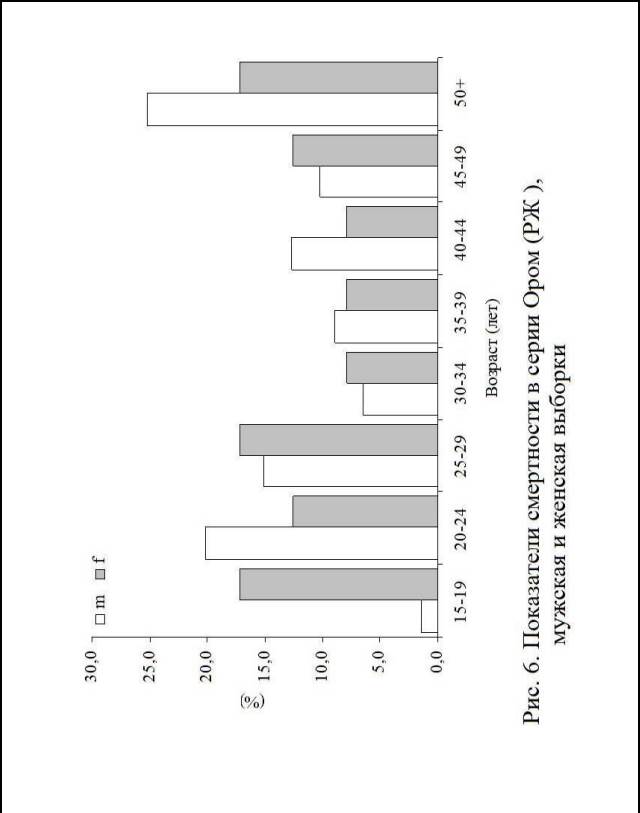

Рис. 6. Показатели смертности в серии Ором (РЖ), мужская и женская выборки

Таблица 1. Сравнение демографических характеристик

<i>Памятник, культура</i>	<i>Датировка до н.э.</i>	<i>Регион</i>	<i>Nr</i>	<i>PCD</i>	<i>A</i>	<i>AA</i>	<i>50+</i>	<i>AAm</i>	<i>AAf</i>	<i>PSR</i>
Ямная (ингульская группа)	III тыс.	Украина, степь, лесостепь	40	4.9	35.4	36.8	16.0	39.2	33.6	63-37
Ямная (юго-вост. группа)	III тыс.	---,---	54	8.9	33.1	35.9	15.7	38.9	26.0	76-24
Ямная (центральная группа)	III тыс.	---,---	74	6.6	35.2	37.3	15.0	38.0	34.7	79-21
Ямная (северо-вост. группа)	III тыс.	---,---	50	17.3	29.8	34.9	14.7	36.5	28.9	79-21
Катакомбная (северо-вост. группа)	К-ц III – нач. II тыс.	---,---	147	12.8	32.7	36.5	13.0	37.6	34.6	67-33
Катакомбная (центральная группа)	К-ц III – нач. II тыс.	---,---	76	-	36.4	36.4	19.0	38.8	31.2	73-27
Катакомбная (юго-вост. группа)	К-ц III – нач. II тыс.	---,---	77	10.1	32.7	35.5	16.1	38.2	30.5	67-33
Катакомбная (ингульская группа)	К-ц III – нач. II тыс.	---,---	46	4.2	34.2	35.6	17.2	36.3	34.4	65-35
Великэнд VI-IV А погр. I (куро-аракская (?) культура)	III –II тыс. (?)	Дагестан, Дербенд	17	5.3	27.8	29.2	0.7	31.4	28.1	53-47
Потаповский I (потаповская куль.)	III –II тыс.	Среднее Поволжье	40	69.1	14.8	36.7	6.0	37.2	35.6	69-31
Сапалитене	II тыс.	Юж. Уз-бекистан	145	36.7	23.8	34.5	2.7	36.1	33.3	43-57
Гинчи	Сер. II тыс.	Дагестан	34	-	28.2	28.2	0.8	28.7	26.4	78-22
Анатолия	II – I тыс.	Малая Азия	104	34.6	24.9	33.8	8.9	-	-	-
Динха-тепе 2-3	II – I тыс.	Иран	48	10.4	27.7	30.1	0.5	-	35.0	0-50
Клин Яр 3-4 (кобанская культура)	8-7 вв.	Старо-польский край	99	8.9	30.7	32.9	1.5	34.4	33.1	58-42

Таблица 1. Сравнение демографических характеристик (продолжение)

<i>Памятник, культура</i>	<i>Датировка до н.э.</i>	<i>Регион</i>	<i>Nr</i>	<i>PCD</i>	<i>A</i>	<i>AA</i>	<i>50+</i>	<i>AAm</i>	<i>AAf</i>	<i>PSR</i>
Лчашен 1 (севано-арцахская культура)	17-16/15 вв.	Армения, Гехаркуник	49	32.7	29.1	39.3	22.4	42.5	36.3	48.5-51.5
Лчашен 2 (лчашено-мецаморская культура)	15-14/13 вв.	---,---	144	20.1	30.9	36.2	18.8	37.9	34.1	54.8-45.2
Ором (лчашено-мецаморская культура)	12/11-10 вв	Армения, Ширак	140	9.3	33.8	38.5	20.4	37.8	34.3	65-35
Талин (лчашено-мецаморская культура)	12-10 вв.	Армения, Арагацотн	56	5.4	34.0	35.4	17.9	40.2	28.6	58.5-41.5

Nr – реальный объем выборки;

PCD – процент детской смертности;

A – средний возраст смерти с учетом детей;

AA – средний возраст смерти взрослых;

50+ – процент индивидов в финальной возрастной когорте;

AAm – средний возраст смерти мужчин;

AAf – средний возраст смерти женщин;

PSR – процентное соотношение мужчин и женщин

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ԱՐԱՄՈՒՍՈՒՄ

Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի հնագիտության ամբիոնի և Ավստրիայի Ինսբրուկի համալսարանի համատեղ արշավախումբը (համադեկավարներ Հ. Գ. Ավետիսյան և Վ. Ա. Չոլիչ) գիտական հետազոտությունները շարունակեց Կոտայքի մարզի Արամուսի ամրոցի տարածքում: Նախորդ տարիներին ամրոցի արևելյան ծայրամասի հյուսիսային հատվածում մինչև I դարավանդն առանձնացվել էր շուրջ 250 մ² մակերեսով պեղման հրապարակ: Շարունակելով պեղումները արշավախումբը նպատակ ուներ ճշտելու ամրոցի կառուցապատման փուլերը, հստակեցնելու ժամանակագրական խնդիրները, շերտագրական իրողությունները և այլ հարցեր:¹ Այս խնդիրների պարզաբանման համար պեղավայրը ընդարձակվեց հիմնականում միջնաբերդի հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ: Կատարվեցին պեղավայրի փաստագրման ու վավերացման աշխատանքներ:² Պեղման աշխատանքների ընթացքում ուսումնասիրվող տարածքը ընդարձակվեց: Մաքրվեց միջնաբերդի արևելյան մուտքին կից կառուցված հյուսիսային աշտարակը, առաջին պարսպապատը, որը դեպի արևելք ուղղվածությամբ մինչև մուտքին հասնելը ստանում է կոր շարվածքի տեսք (աղ. 1): Գրեթե ամբողջովին պեղվեց միջնաբերդի կիսատ շինություններից մեկը և շարունակվեց մնացած կացարանների ուսումնասիրությունը: Որոշակի հստակություն արձանագրվեց պարսպապատերի հետազոտման ժամանակ: Հատկապես կարևոր է M6 դարավանդի վրա կատարված բացվածքում հայտնաբերված պարիսպի շարը: Ամենայն հավանականությամբ այս պարսպապատը վերաբերում է մինչուրարտական ժամանակաշրջանին և կիկլոպյան ամրոցի մնացորդ է:

Նշված պարսպաշարից դեպի հարավ, դարավանդի վրա, բացվել է հաջորդ պարսպագիծը: Վերջինս վերաբերում է Վանի թագավորության ժամանակաշրջանին և միջնաբերդի արևելյան հատվածում միանում է հզոր աշտարակի մնացորդներին: Այս պարսպապատը իր կառուցողական առանձնահատկությամբ կրկնում է Վանի թագավորության նմանօրինակ շինությունները: Ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ Արամուսի միջնաբերդը օղակող վերջին պարսպագիծը, անկասկած, հետուրարտական ժամանակաշրջանի համակարգ է, որը գոյատևել է նաև վաղ

¹ Հ. Ավետիսյան, Արամուսի ամրոցը, Հուշարձան, տարեգիր Գ, Երևան 2005թ., էջ 97-102

² Հ. Ավետիսյան, Արամուսի պեղումները, «Պատմություն և կրթություն», #1-2, Երևան 2005թ., էջ 151-158

միջնադարում: Բացի ամրաշինական դիաքրոն (տարածամանակյա) կառույցներից, միջնաբերդում պեղվեցին նաև տարբեր շինություններ:

Պեղումների ընթացքում հավաքվեցին մեծաքանակ հնագիտական գտածոներ: Դրանց մեջ հատկապես կարևոր են Վանի թագավորության շրջանին վերաբերվող նյութերը՝ մասնավորապես խեցեղեն անոթները: Թեև խեցանոթները հիմնականում բեկորային են, այսուհանդերձ հստակ պատկերացում են տալիս ուրարտական խեցեգործության մասին: Առանձնանում են բազմազան տիպերի և չափերի տնտեսական խեցանոթներ, որոնք օգտագործվել են երկրագործական և անասնապահական մթերքների վերամշակման և պահպանման համար:

Հայտնաբերված առանձին նմուշներ վերաբերվում են կենցաղային և ծիսական խեցեղենին: Ուրարտական խեցեղենի հավաքածուն դասակարգվում է երկու տիպի. ա) կարմրավունից մինչև դեղնավուն, սև, մոխրագույն, բարձրորակ անգոբապատ և բ) կոպիտ, սև փայլատ մակերեսով անոթներ: Հարկ է նշել, որ այս անոթների 90 %-ը պատրաստված է դուրգի վրա: Խեցանոթների քննարկվող խումբը թվագրվում է մ.թ.ա. VIII – VI դդ. :³

Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են մետաղից ոչ մեծ քանակությամբ գտածոներ (նկ. 2),⁴ որոնք հիմնականում վերաբերում են Վանի թագավորության ժամանակներին և իրենց զուգահեռներն ունեն էրեբունիի, Արգիշտիխինիլիի, Կարմիր բլուրի, Այանիսի և համաժամանակյա այլ հուշարձանների նյութերում: Մետաղե իրերի մեջ առանձնանում են բրոնզից և երկաթից մատանիներն ու ականջօղերը, ապարանջանները, շքասեղներն ու ֆիբուլները (շիկղերը): Այս իրերը պատրաստված են բարձրակ բրոնզից, ձուլվել են կաղապարի մեջ և իրենց ոճական առանձնահատկություններով բնորոշ են ուրարտական կիրառական արվեստին, ինչի մասին ուղղակիորեն վկայում են Վանի թագավորության (Ուրարտուի) տարբեր հուշարձաններից հայտնաբերված նյութերը:

Բրոնզից բաժանարարները, մատանիները, ականջօղները բաժանվում են երկու խմբի՝ բարակ լարից մեկ պտույտով և տափակ մակերեսով երկու և ավելի ոլորապտույտով արված օրինակների: Ականջօղներից մի քանիսը մակերեսներին ունեն գինդաձև հավելում: Հայտնաբերված ապարանջանները բարձրորակ բրոնզից են, հարթ մակերեսով: Որոշ գտածոներ հատույթում կլորավուն են, իսկ ծայրերը՝ տափակ իրար մոտեցող: Ֆիբուլներն ունեն աղեղնաձև մեջք, ոճավորված ծայրեր և

³ Հ. Ավետիսյան Պ. Ա. Ավետիսյան, Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա XI-VI դարերում, Երևան, 2006, էջ 129-131:

⁴ Hayk Avetisyan, Wilfrid Allinger-Csollich, The Fortress of Aramus: Preliminary Report of Excavations in 2004 and 2005, AJNES 2006, vol. I, pp.105-134.

նրբին ասեղ: Մետաղյա իրերի մեջ առանձնանում են բրոնզից և երկաթից պատրաստված նետասլաքները , դանակները, նիզակի սայրերը (աղ. 4):

Նետասլաքները հատույթում ռոմբաձև են, հարթ և խնձորակաձև պոչուկներով: Նիզակը խողովակակոթառ է և պատկանում է կարճ սայրով նիզակների տիպին: Գտնված դանակները՝ երկաթից են, ունեն կլորացող և սրածայր շեղբեր, մեկն ունի տափակ մեջք:

Հատկապես հետաքրքիր է բրոնզե գոտու բեկորը, որը եզրագծված է գծանախշ հորինվածքով: Այն ունի 9 սմ լայնություն: Պահպանված երկարությունը 30 սմ է: Պատկանում է ուրարտական միջին չափի գոտիների տիպին: Բացի վերոհիշյալից, հայտնաբերվեց բրոնզից ժապավենաձև թիթեղ, որը թերևս զարդարել է գավազանի փայտե կոթառը կամ էլ կահույքի որևիցե մաս:

Պեղված գտածոներից պետք է առանձնացնել երկաթից սկավառակաձև դեպի կենտրոն սրացող թիթեղ-կոճակը: Հավանաբար այն կամ զրահաշապիկի կամ էլ վահանակի (ումբոն) մաս է հանդիսանում:

2007 թ. պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեց բարձորակ բրոնզից պատրաստված ցուլի արձանիկ (նկ. 3): Այն ունի ընդգծված եղջուրներ, կլորավուն գնդաձև աչքեր, կարճ պոչ, ձգված մարմին և համեմատաբար կարճ ոտքեր: Իր ոճական առանձնահատկություններով արձանիկը հանդիսանում է Վանի թագավորության քանդակագործության ինքնատիպ նմուշ և թվագրվում է մ.թ.ա VIII-VI դարերով: Այն նաև աղերսներ ունի ինչպես փոքրասիական բրոնզի, կոլխիդա-կոբանյան դեկորատիվ մետաղի, այնպես էլ լուրիստանի արտեֆակտների հետ: Արամուսի պեղումները բացառիկ հնարավորություն են ընձեռում տվյալների համեմատական վերլուծությունների միջոցով վեր հանելու՝ տարածաշրջանի պատմահնագիտական համապատկերը մինչև ուրարտական արշավանքները, Վանի թագավորների հարավկովկասյան տեղաշարժերին հաջորդող սոցիալ-քաղաքական իրավիճակի առանձնահատկություններն ու այդ շրջափուլի հիմնական բնութագրական չափանիշները, «ուրարտական» և «էթիունյան» մշակույթների փոխհարաբերակցության, փոխներթափանցման հնագիտական դրսևորումները:

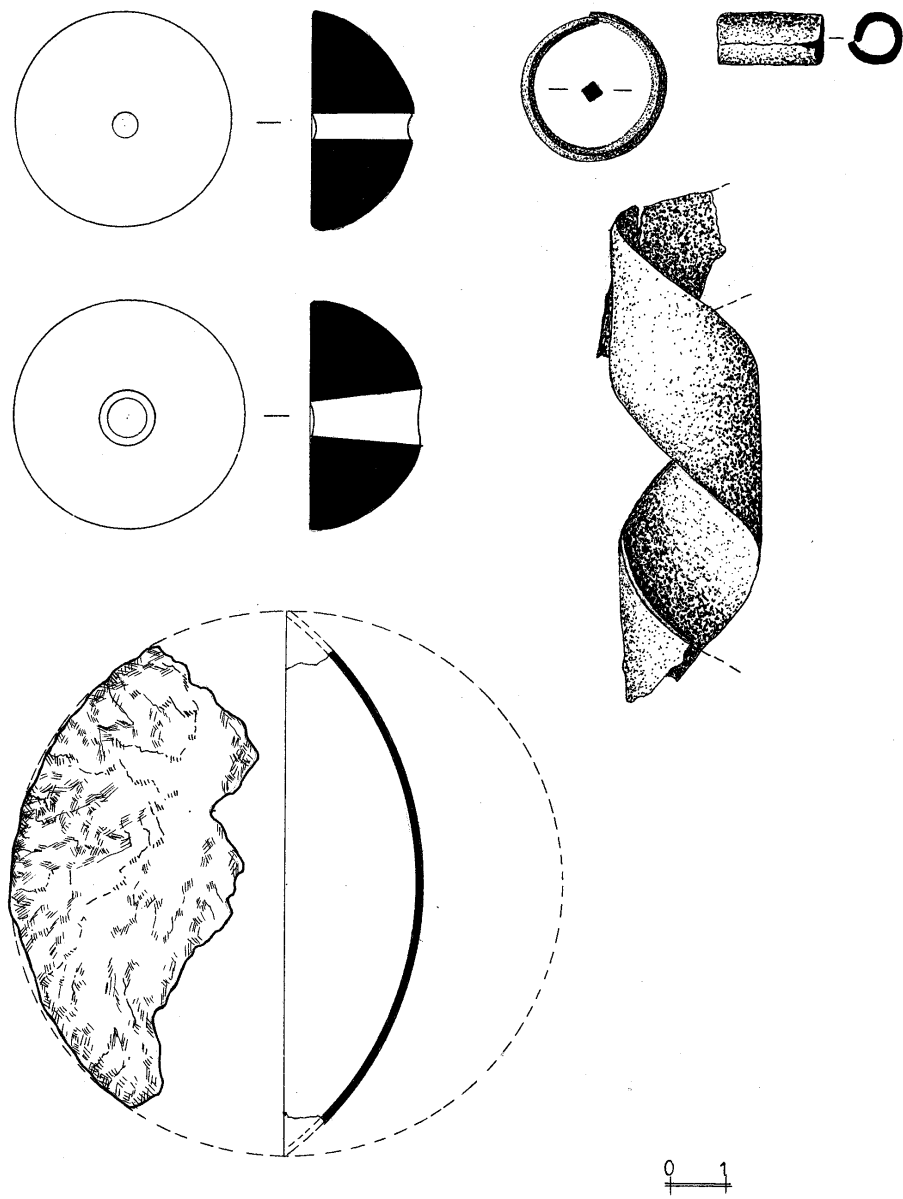
EXCAVATIONS AT ARAMUS

The excavation campaign Aramus 2005 continues the archaeological research in area A in the eastern acropolis of the fortress of Aramus. In 2004 a trench was opened measuring approximately 5 x 36 m in order to obtain a stratigraphic sequence between the acropolis area and the northern lower town (Fig.9). Findings from the excavation campaign Aramus 2004 confirmed that the settlement of the acropolis encompassed several phases. The remains cover the Iron Age (1200-500 B.C), and also suggest an Early Medieval occupation. Due to the relatively restricted size of the area investigated, there are aspects that remain unanswered. In particular, there are questions with regard to the stratigraphic relation between stonewalls in the slope and the acropolis area. Consequently, the findings provide a partial insight into the settlement patterns and inevitably affect the interpretation of the overall archaeological findings.

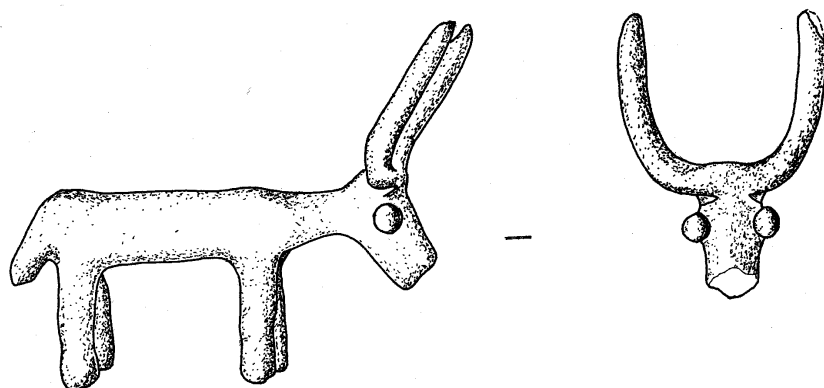
Further sampling was taken at three points within the excavation area established in 2004 namely, the documentation trench (Dokumentationsstellen) DOST II and IV and the so-called “acropolis trench” (Akropolis-Tiefschnitt). These records aimed primarily to provide answers to the stratigraphic questions. The acropolis trench served also to prepare for the excavation campaign 2006 that sees a general lowering of the acropolis area. The expansion of trench area A in 2005 aims to investigate the coverage and morphology of the fortress on the north-east slope, as well as the settlement patterns in the acropolis area. During excavation campaigns Aramus 2006-2007 there were found a lot of ceramics, metal, stone and gold findings.

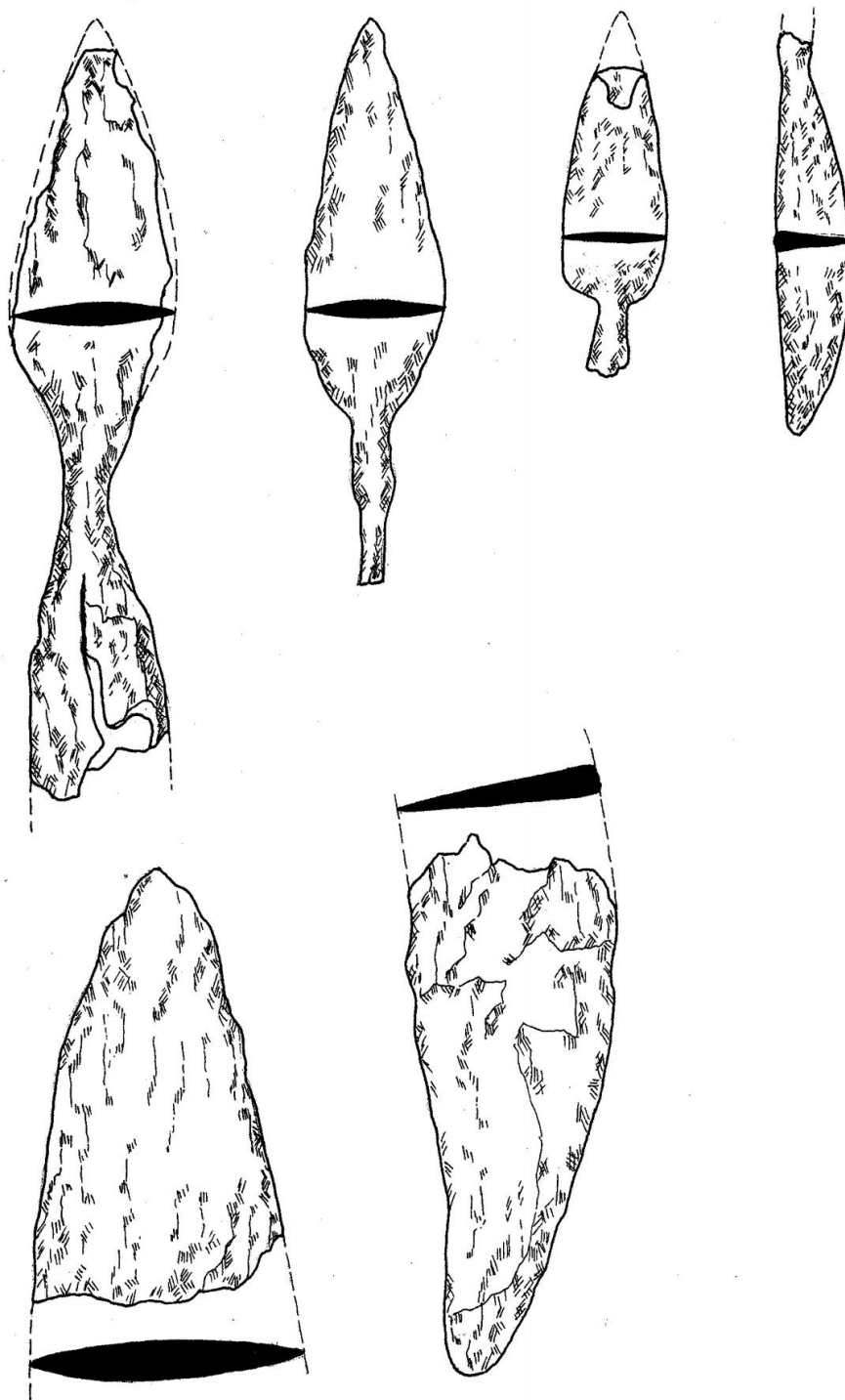
Աղ. 1. Պեղավայրը:

Աղ. 2. Մետաղից և ոսկորից առարկաներ

Աղ. 3. Բրոնզե արձանիկ:

Աղ. 4. Մետաղական գտածոներ:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿՆԵՐՈՒՄ

(Հովհաննես Կարապյոզյանի աշխատանքների առնչությամբ)

Ներածություն: Վերջին երկու տասնամյակում հաճախադեպ են դարձել հայագիտության տարբեր բնագավառներում համեմատական լեզվաբանության տվյալների օգտագործման դեպքերը: Պատմական կամ մշակութային իրողությունների դիտարկումը լայն՝ միջգիտաճյուղային ընդգրկմամբ, իհարկե, ողջունելի է: Սակայն ցավալի է, որ լեզվական տվյալների ոլորտ թափանցելիս հեղինակները, շատ հաճախ, անտեսում են բանասիրական և ստուգաբանական նույնիսկ տարրական մեթոդները: Նույնիսկ այնպիսի աքսիոմատիկ սկզբունքներ, ինչպիսիք են.

1) որևէ լեզվական իրողություն ստուգաբանելիս նախ պետք է խնամքով ստուգել գոնե ստանդարտ աշխատությունները և պարզել՝ ի՞նչ մեկնություններ են առաջարկվել այլ հետազոտողների կողմից.

2) արտաքին ստուգաբանությունից առաջ նախ պետք է ստուգել՝ արդյո՞ք տվյալ իրողությունը չի կարող բացատրվել ներքին (այսինքն՝ տվյալ լեզվական հանրության սահմաններում դիտարկվող) ստուգաբանությամբ:

Հատկապես վտանգավոր են հայ բարբառային բառաձևերը հայոց լեզվի պատմության կոնտինուումից կտրոդ ու մեկուսացնող մեկնությունները, ինչպես նաև հնչյունական կամայական անցումներ ենթադրող սեպագրային ընթերցումներն ու տեղանվանական նույնացումները: Մանավանդ երբ դրանց հիման վրա արվում են պատմամշակութային լայնամասշտաբ եզրակացություններ:

Ստորև քննարկվում է Հովհաննես Կարապյոզյանի «Մեպագիր տեղանուններ» գրքում («Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում» շարքի հատոր I, գիրք 1, տես՝ Կարապետյան 1998) և նրա մի քանի հոդվածներում արծարծված գաղափարների լեզվաբանական հենքը: Կարապյոզյանի ուսումնասիրություններն այսօր էլ լուրջ են ընդունվում և հիմք են դառնում նորանոր զարգացումների ու

տեսակետների: Հետևաբար դրանց գնահատման խնդիրը շատ ակտուալ է արդի հայագիտության համար:¹

1. Տեղանվանական հետազոտություններ: Քննվող գրքում և Կարագյոզյանի մի շարք հոդվածներում² մեծ տեղ են գրավում տեղանունների մեկնություններն ու տեղայնացումները, որոնք հիմնվում են ոչ թե հնչյունական կանոնավոր օրինաչափությունների, այլ՝ բնույթով ու ժամանակագրությամբ ամբողջապես տարբեր հատուկենտ օրինակների կամ սխալ ստուգաբանությունների վրա:

Կարագյոզյանը (1978, 57-59; 1998, 41, 83) *Գուգարք* տեղանունը բխեցնում է ուրարտական ^{KUR}*Uṭeruhi*-ից՝ ենթադրելով այսպիսի զարգացում. *Uṭeruhi* > **Uṭeruhe* > **Uigeruhe* > > **Գուգարք* > *Գուգարք*, սեռ. *Գուգար-ա-ց*. Այս մեկնության քայլերից ոչ մեկը չի հիմնավորվում հնչյունական օրինաչափություններով:³ Մի կողմ թողնելով տարածքային անհամապատասխանության⁴ հարցը՝ քննենք հնչյունաբանական խնդիրներից մի երկուսը:

Հայերենում չկա **i* > *u* հնչյունափոխություն: Հին **i*-ն հայերենում շեշտի տակ արտացոլվում է հենց որպես *ի* (հմմտ. հնդեվր. **e-uid-et* > հայ. *եզիտ* ‘գտավ’, **diu-* > *տիւ* ‘ցերեկ’), իսկ շեշտագուրկ դիրքում ընկնում է (**uīkṛti* > **wisánni* > *քսան* ‘քսան’. հմմտ. նաև *սիրտ* – *սրտի*): Նույնն է նաև փոխառությունների դեպքում (հմմտ. օրինակ *ձիւթ* և *քնար*):⁵ **i* > *u* հնչյունափոխությունը հիմնավորելու համար Կարագյոզյանի բերած օրինակները ոչ մի ապացուցողական արժեք չունեն: Հավաստի ստուգաբանություն չունեցող *կիթ* և *կուլթ* տարբերակներն այստեղ հիշատակելը նշանակում է բացատրելի անհայտը բացատրել մեկ այլ անհայտով, *սուգ* բառը փոխառված է պարթև. *sūg* ‘վիշտ’ բառից, *թուլթ*-ը՝ արամ. *tūtā* կամ միջ. պարսկ. *tūt* ձևից, իսկ *զինդ* ‘ականջօղ’ և *գունդ* ‘գնդաձև մարմին’ բառերը ստուգաբանական կապ չունեն: Նա հիշատակում է նաև, օրինակ, ասուրերեն *tinūru* > հայերեն *թոնիր* փոխառությունը, որի ձայնավորային հարցերը հստակեցնելը դժվար է, քանի որ առկա է ձայնավորների դրափոխության հնարավորություն: Առավել անտեղի է *Իսկուհի* անձնանվան կողքին *Ուսկուհի* տարբերակի⁶ մատնանշումը. այն նոր է և արդյունք է ձայնավորային առնամանության: Ոչ էլ կարող ենք հայկական տեղանվան

¹ Շնորհակալ եմ Արմեն Պետրոսյանին և Վարդան Ոսկանյանին՝ հոդվածը կարդալու և արժեքավոր դիտարկումներ անելու համար:

² Տե՛ս, օրինակ, Կարագյոզյան 1978 և Карагезян 1988: Մրանց քննադատության շուրջ տե՛ս Петросян 1991:

³ Այս նույնացման և առհասարակ հեղինակի մեթոդաբանության քննադատության շուրջ տե՛ս Петросян 1991, 125, 125¹⁸:

⁴ *Uṭ eruhi*-ն տեղադրվում է Արաքսի աջափնյա տարածքներում (Арутюнян 2001, 528), ուստի հեռու է Գուգարքից:

⁵ Տե՛ս Զահուկյան 1987՝ համապատասխան բաժիններում:

⁶ Տե՛ս ԱճառԱնձն 2, 1944, 390:

**Գուգար-ա-* հիմքում ենթադրել **Գուգարn-* հիմքից՝ *-n- > -ա- հնչունափոխությամբ: Հին -n- հիմքերը հայերենում հենց n-հոլովման մեջ են շարունակվում:

Բայց ձայնավորման հարցը չարյաց փոքրագույնն է: Առավել անընդունելի է աճպարարական քայլերի այն թնջուկը, որ սարքում է հեղինակը՝ *t > q* անցումը հիմնավորելու համար: Ու այստեղ չի օգնի *Urtehe > Uprg/ձախ* անցումը (անկախ այն բանից՝ ընդունում ենք այս համապատասխանությունը, թե ոչ), քանի որ այստեղ առկա հարաբերությունն այլ է՝ *t* vs. *g/ձ*: Ճիշտ է, հեղինակը փորձում է *Գուգարք*-ի դեպքում -ձ-ի փոխարեն -q-ի առկայությունը բացատրել որպես նույն հնչույթի «հունատիպ» տարբերակ, սակայն դա ընդամենը հիմնագուրկ ենթադրություն է և նշանակում է մի անհայտը բացատրել մեկ ուրիշ անհայտով: Իսկ /*Կոդոն*/ քաղաքանվան մեջ նա կամայականորեն անջատում է /*կn*/ մասը և այն համարում հնդեվր. **ǵo-* (> հայ. *ծո-ւ*) ենթադրյալ նախաձևից: Սակայն *ծու* բառի մեջ **ǵn-* (**ǵo-*) արմատ առանձնացնելու համար հիմք չունենք: Կարագյոզյանը հայ. -ւ/-ի հավելման համար համեմատում է *n/nl* դերանվան օրինակը, որտեղ, սակայն, -ւ/-ն բոլորովին այլ բացատրություն ունի (ՀԱԲ 3, 571-572; Martirosyan 2010, 522-523): Նա նաև հիշատակում է իռլ. *gó* ‘ծով’ հնարավոր ցեղակիցը, սակայն այստեղ գործ ունենք *-w-ի անկման հետ, հմմտ. հնդեվր. **ǵ^wōw-* > հայ. *կու* և իռլ. *bó* ‘կով’ (Martirosyan 2010, 140-141): Ապա հեղինակը, /*կn*/-ի հնդեվրոպականությունն ու իր մեկնությունը հիմնավորելու համար, վկայակոչում է և անգլ. *sea* ու գերմ. *Zee* (իմա՝ *See*) բառերը: Սակայն գերմանական ճյուղի այս բառամիավորը (հմմտ. նաև գոթ. *saiws*, հին բարձր գերմ. *sē[o]* և այլն) հնդեվրոպական ստուգաբանություն չունի⁷ և առհասարակ պահանջում է *s-ով նախաձև, ինչն անհամատեղելի է հայերեն *ծ* (< **ǵ*)-ին:

Հետաքրքիր է, որ հեղինակն այդ հնչյունափոխություններն այլուր էլ է գործածում, ընդ որում առանց որևէ հիմնավորման դրանք ներկայացնում է որպես «հայերենին հատուկ»: Օրինակ՝ ^{GÉN}*Siremu-tara* լեռնանունից ածանցում է *Սուրբաւ*-ը և գրում, որ **i* > *u* անցումը «յատուկ է խուռերենին եւ հայերենին»:⁸ Մի այլ տեղ (Karagезян 1988, 63) ^{ID}*Idarunia* գետանվան **ild-* մասը համադրում է հայերեն *ուրդ* ‘պարտեզ ջրելու առվակ’ բառին: Այնինչ վերը տեսանք, որ նման հնչյունափոխություն հայերենում չկա, իսկ մատնանշված օրինակների մի մասը սխալ է, մնացածը՝ ապացուցողական արժեքից զուրկ: Նույնիսկ այդ օրինակներից մի երկուսը քննարկման համար պիտանի համարելու դեպքում էլ պետք է գիտակցենք, որ դրանք կանոնիկ չեն, այլ բացառություններ են: Ուստի բոլոր դեպքերում հայերենին հատուկ չէ նման հնչյունափոխություն:

⁷ Lehmann 1986, 292b; HerkWört 1997, 663a; Mallory/Adams 1997, 503-504:

⁸ Karagезян 1988, 67; Կարագեոզյան 1998, 41-42:

Այս $h > n$ անցումից բացի Կարագյոզյանը հաճախ է մատնանշում նաև $h > n$ անցում: Նա *Բերգհրա* տեղանունը նույնացնում է *Բերձոր*-ին՝ մատնանշելով «հայերենին յատուկ $h > n$ անցում» (Կարագեոզեան 1998, 192): Հայտնի չէ, թե ինչի հիման վրա է այդպիսի անցում արձանագրվում, այն էլ՝ որպես հայերենին հատուկ: Վերոհիշյալ ^{KUR}*Üteruhi* երկրի ^{URU}*Amigu* քաղաքը, որը սովորաբար տեղադրվում է Ալաշկերտի մերձակայքում (Арутюнян 2001, 496a), Կարագյոզյանը (1978, 71; 1998, 82-83) նույնացնում է Օձունից ոչ հեռու գտնվող *Ամնո* գյուղին և այդ տեղանվան մեջ արտացոլված անցումը վստահորեն համարում «միանգամայն օրինաչափ» ու «հիմնավորապես ապացուցված»:

Ավելի արտառոց է վերը քննված $t > q$ անցումը, որը հեղինակը (1998, 40) տեսնում է նաև ^{KUR}*Atezaine*⁹ > հայ. *Արկազ*¹⁰ նույնացման մեջ:

Հեղինակը հաճախ իր խիստ կամայական մեկնաբանությունները ներկայացնում է վստահությամբ՝ «անշուշտ» և նմանատիպ բառերով: Օրինակ՝ նա¹¹ ուրարտական ^{URU}*Luhione* տեղանունը և Սևանի *Lychnitis* անվանումը բխեցնում է հնդեվրոպական **luk-* ‘լույս’ արմատից (հմմտ. լատ. *lux* և այլն), *Արարատ* տեղանվան առաջին բաղադրիչը՝ *արեն* բայից, ապա այդ տվյալներն ու Արագածի Լուսավորչի կանթեղը բացատրում է «Էլմայի կրակներ» կոչվող օդերևութաբանական երևույթով և վստահորեն ավելացնում, որ հայկական *Նորատուս* գյուղանունը «անշուշտ պետք է եղած լիներ **Նարատուս*», և այն համարում է կազմված *նար* ‘կրակ’ (հայերենում ըստ էության անգո) արմատից, որ հետո ժողովրդական ստուգաբանությամբ դարձել է *նոր*:

^{KUR}*Uburda* երկրանունը, որ հավանաբար պետք է տեղադրվի Եփրատի վերին հոսանքների շրջակայքում՝ Եկեղեաց գավառի հարևանությամբ (Арутюнян 2001, 526b), նույնացվում է Ստեփանավանի մերձակայքի *Հորարձի* գյուղանվանը (Կարագյոզյան 1978, 66-67, 71; 1998, 98-99, 130-131, 142-143, 255): Հեղինակը գրում է, որ այս ուրարտական երկրանունը «հնչել է **Oborda*, որը ուրարտա-հայկական հնչյունական օրենքներին համապատասխան կարող էր հանդես գալ **Արարդէ* կամ **Որարդէ* ձևերով, որոնք ավելի ուշ պետք է տալին **Արարդի* կամ **Որարդի* ձևերը»: Բոլորովին պարզ չէ՝ հայերենի այդ ո՞ր հնչյունական օրենքներով են փակ վանկի **-o-* ն և բառավերջի *-a-*ն դարձել համապատասխանաբար *-u-* և *-i-*: Ինչ վերաբերում է $h > d$ հնչյունափոխությանը, ապա հեղինակի հիշատակած *խանդ/խանձ* և *խեղդ/հեղձ* զույգերը, որոնց ստուգաբանությունները հստակված չեն, չեն կարող հաստատել, թե հայերենում եղել է $h > d$ օրինաչափ արտացոլում: Յուրաքանչյուր դեպք պահանջում է

⁹ Ըստ Арутюнян 2001, 499a-ի՝ հավանաբար Սևանա լճից արևելքում:

¹⁰ Գյուղ Եղեգնաձորից ոչ հեռու (ՀայՏեղԲառ 1, 1986, 455a):

¹¹ Карагезян 1988, 61; Կարագեոզեան 1998, 17-18:

անհատական մոտեցում: Օրինակ՝ *անէծք* և *անիծ* բառերի դեպքում հայերենում սպասվող *տ*-ի փոխարեն *ծ*-ի առկայությունը կարող է բացատրվել որպես արմատական **-d*-ի և հաջորդող **-s*-ի գումարման արդյունք:¹² Սակայն **Oborda* > *Հոբարձի*-ի դեպքում նման հանգամանք չկա:

Իր գրքի՝ գետանուններին նվիրված բաժնում Կարագյոզյանը (1998, 219 և հաջ.) *Ասպահեն* գետանվան **հեն* բաղադրիչը նույնացնում է **հեն* այլուստ չվկայված արմատին, որն իբր դիտարկելի է *զեն* ‘զոհ’ արմատի կազմում՝ **q-հեն*, ապա ընդգծում է. «մի բան, որ վրիպել է անգամ Հրաչեայ Աճառեանի աչքից»: Նա գոնե չի էլ հիշատակում, որ նույն Աճառյանը և մյուս հայագետները *զեն* բառը համարում են իրանական փոխառություն: Ապա այդ գետի մյուս անվան՝ *Խոզվոր*-ի առաջին բաղադրիչը նույնացնում է *խոզ* կենդանաբառին: Իրականում այդ գետի անվան ճիշտ տարբերակն է *Խոզվոր*, ուստի ամենայն հավանականությամբ գործ ունենք *խոզ* ‘ճահճաբույս, ջրիմուռ’ բառի հետ, այսինքն՝ ‘մամռածածկ ճահիճ’ բնիմաստով այս գետանունը ծագումնաբանորեն ներդաշնակում է բարբառային **խոզ-մուրաս* ‘ճահիճ, կանգնած ջրերի հոտած տիղմ’ բաղադրությանը (Martirosyan 2009, 11-12): Ապա ակնհայտ իրանական ծագման *Հրազդան* գետանվան սկզբնամասը բխեցնում է հայերեն *ջուր* բառի հնդեվրոպական **juro-* նախաձևից՝ «*յուրաս* > *հուրաս* > *հուրազ* անցումով, որը միանգամայն բացատրելի է հայերենի հնչյունական օրինաչափություններով»: Իրականում դասական փուլին ու դրանից առաջ խոսք չի կարող լինել *j > h* «օրինաչափ» անցման մասին: Բացի այդ, չի բացատրվում, թե ինչու նույն բառի նույն հնչույթից մի դեպքում ունենք *ջ*-, իսկ մյուսում՝ *j > h*:

Այն, որ Կարագյոզյանը շատ ազատ է վարվում հնչյունների արտացոլումների հետ, կարելի է ցուցադրել նաև սեպագրային *հ*-ի օրինակով: Վերոհիշյալ *Գուգարք*-ի դեպքում նա *հ*-ի արտացոլումը տեսնում է հայերեն *ք*-ի մեջ, մինչդեռ *Ախուրեան* և *Արց/ձախ* տեղանունների դեպքում ունենք *խ*: Իսկ երբ հայկական համապատասխան հնչյունները շատ են հեռու *հ*-ից, ապա նա համեմատությունը կատարում է ընդհանուր հնդեվրոպական համատեքստում: Վերոհիշյալ ^{URU}*Luhiane* տեղանվան դեպքում գործ ունենք հնդեվրոպական **leuk(sn)-* արմատի հետ (հմմտ. հայ. լոյս, լուսն, լատ. *lux*, հուն. *λύχv-* և այլն), իսկ ^{URU}*Himmua*-ի դեպքում (Kaparezyan 1988, 73-74)՝ **ǵʰim-* ‘ձյուն, ձմեռ’ արմատի (հմմտ. հայ. *ձիւն*, *ձմեռն*, իւեթ. *gimmant-* ‘ձմեռ’, հուն. *χειμών* ‘ձմեռ’ և այլն): Իսկ ^{URU}*Haldere* քաղաքանվան արտացոլումը տեսնելով *Չըլդըր* լճանվան մեջ՝ նա ենթադրում է **Քալդր* > **Չալդր* > *Չըլդըր* զարգացում և **k* > *չ* հնչյունափոխության համար հիշատակում *չորս* բառը (Կարագյոզյան 1978, 73-74):

¹² Մանրամասն տես Martirosyan 2010, 83, 88:

Այս մեկնությունը խնդրահարույց է: Նախ՝ ունենք ոչ թե **k*, այլ՝ *h*, ու ժամանակագրական քննություն է պետք հիմնավորելու համար, թե արդյոք տվյալ փուլում հնարավոր էր նման քմայնացում: Երկրորդ՝ քմայնացումն ակնկալելի է միայն առաջնային շարքի ձայնավորներից (**e* և **i*) և **j* կիսաձայնից առաջ, իսկ այստեղ ունենք *a*: Ինչ վերաբերում է *չորս* բառին, ապա այն բխում է **k^wetores* նախաձևից, ուստի այստեղ էլ գործ ունենք առաջնային շարքի ձայնավորի՝ **e*-ի հարևանության հետ: Երրորդ՝ **-/* ձայնորդը բաղաձայնի նախորդելիս արտացոլվում է որպես *h*, ոչ թե *j*: Վերջապես՝ Չըլդըր լճանունը հին վկայություններ չունի և ակնհայտորեն նոր է:

Առհասարակ՝ ^{URU}*Haldere* քաղաքանվան նույնացումը Չըլդըր-ի հետ որևէ կերպ հնարավոր է (հմմտ. Арутюнян 2001, 507b): Սակայն դա, միևնույն է, չի կարող տեղավորվել հայերենի հնչյունական օրինաչափությունների համակարգում. Կարագյոզյանի վերլուծությունն անընդունելի է: Նպատակ չունենալով քննելու Չըլդըր լճանվան (թուրք. *Çildir Gölü*) ծագումը, նշեմ միայն, որ այդ քննությունը պետք է կատարվի ավելի լայն համատեքստում և ընդգրկի, մասնավորապես, վրացական անվանումը՝ *Črdilis tba* (հմմտ. *črdil-o* ‘ստվեր, հյուսիսային’), որն իմաստաբանորեն ներդաշնակ է հայկական *Ծովակ Հիւսիսոյ* անվանմանը:¹³ Եվ ահա, ավելի ուշ, Կարագյոզյանը (1998, 245-247) անդրադառնում է վրացերեն ձևին, բայց այն ածանցյալ է համարում հայ. *Չալդըր*-ից:

Ապացուցված համարելով *h* > *չ* խնդիրը՝ հեղինակն այն վստահորեն կիրառում է և այլ տեղանունների տեղայնացման ու մեկնության մեջ՝ */Կեխու/* > *Կեչառոյք*, ^{URU}*Hundur* > *Չաւնդուր*, */Բեխուր/* > *Վաչուր*- և այլն (Կարագեոզեան 1998, 103, 115, 121-123): Նկատենք, որ այս դեպքերում էլ */h/*-ին հաջորդող ձայնավորն առաջնային շարքին չի պատկանում: Զարմանալի է, որ նա այդ անցումը համարում է «հնդեվրոպական բնոյթի» (Կարագեոզեան 1998, 103), մինչդեռ, ինչպես տեսանք, բնիկ հայկական՝ հնդեվրոպական համատեքստում չկա ու չի կարող լինել *h* > *չ* անցում, այն էլ՝ ետին շարքի ձայնավորներին նախորդող դիրքում:

Երբեմն այս օրինակների քննությունը զարգացվում է արտառոց ուղղությամբ ու ավարտվում հուսահատ փակուղով: Օրինակ՝ */Բեխուր/* > *Վաչուր*- տեղանվան հիմքում դիտարկվում է հնդեվրոպական **ues-r* ‘գարուն’ արմատը (էջ 123): Կարծում եմ՝ մեկնաբանություններն ավելորդ են. անլրջությունն ակնհայտ է:

2. Ուրարտական մեհենագրերի մեկնությունը հայերենի հենքի վրա: Կարմիր բլուրից 1952 թ. գտնված բրոնզե թասերից մեկի վրա փորագրված է մեհենագիր մի կարճ արձանագրություն, որը, աննշան տարբերությամբ, կրկնվում է նույն տարում

¹³ Խորհրդատվության համար երախտապարտ եմ Ուվե Բլեզինգին (Uwe Bläsing):

գտնված կճուճի վրա: Հ. Կարապետյանն (1998, 59-64) այստեղ կարդում է Ռուսա Ա թագավորի անունը՝ *Ur-sa-a* տարբերակով: Սա, ըստ նրա, «փաստարկում է նրանով, որ Կարմիր բլուրում 1949 թ. գտնուած բրոնզե թասերից չորսը կրում են հենց Ռուսա Ա-ի անունը՝ սեպագրով, որոնցից մեկն օժտուած է վերոյիշեալ երկու մեհենագիր արձանագրութիւնների նման՝ նոյնպէս մեհենագիր արձանագրութեամբ»: Այս արձանագրության երեք մեհենագրերը՝ *Ur-sa-a*, նա ընթերցում է հայերենի հենքի վրա:

Առաջին մեհենագիրը ձիու գլուխ է: Հեղինակն այն դիտարկում է որպէս ‘ձի’ գաղափարագիր, «որն անկասկած ընթերցուելու է *ur* վանկով սկսուող մի բառով»: Դա, ըստ նրա, հայերեն *որս* բառն է: Եվ որպէսզի հիմնավորի, որ հայերեն *որս* բառը նշանակում (կամ նշանակել) է ոչ թե ‘որս’ կամ ‘որսի կենդանի’, այլ՝ ‘ձի’, հեղինակը բերում է մի շարք փաստարկներ:

Կարապետյանը նախ վկայակոչում է Մովսէս Խորենացու (2.կա)¹⁴ գրառած վիպասանական հայտնի հատվածը՝ *Եթէ դու յորս հեծցիս յԱզատն ի վեր ի Մասիս*, և մեկնաբանում է այն այսպէս. «Եթէ դու **ձի** հեծնես (և գնաս) ...»: Փորձենք տեսնել՝ արդո՞ք այս ենթադրությունը որևէ հիմք ունի:

Հայերեն *որս* բառը անթիվ վկայություններ ունի գրաբար մատենագրության մեջ՝ ‘որս’ կամ ‘որսի կենդանի’ իմաստներով: ՆՀԲ 2, 538a-ում այսպէս է նկարագրվում բառիմաստը. «ըմբռնումն էրեոց՝ թռչնոց և ձկանց, գործեօք կամ հնարիք. որսալն. որսորդութիւն. և որսալի կամ որսացեալ կենդանին»: Երկուսուկէս տասնյակից ավելի վկայություններ կան Աստվածաշնչում (Աստուածատուրեան 1895, 1207-1208), որտեղ *որս* բառին հունարեն բնագրում համապատասխանում են ‘որս’ կամ ‘որսի կենդանի’ նշանակող բառեր՝ ὄρεα, θήρα, κυνήγιον ևն:¹⁵ Կարապետյանը չի մատնանշում որևէ տեքստ, որտեղ *որս* բառը հստակորեն գործածված լինի ‘(որսի) ձի’ իմաստով:

Գրաբարում սովորական է *ի* նախդրի գործածությունը հայցական խնդրի հետ՝ ուղևորման, ժամանման, փոխարկման և, որ հատկապէս կարևոր է մեր խնդրի համար, նպատակի իմաստներով. օրինակ՝ *ի սպանումն մահապարտացն* «մահապարտների սպանության նպատակով», *ի ճաշ կոչեաց* «հրավիրեց ճաշի», *ու ի է ոչխար յողջակեզ* «գոհաբերման ոչխարն ու՞ր է»:¹⁶ Հետևաբար միանգամայն բնական է,

¹⁴ Տե՛ս 1913 = 1991 քննական տեքստի էջ 192, տող 2-3:

¹⁵ Brenton 1851; Rahlfs 1935; Nestle/Adams 2002; Künzle 1984; ՆՀԲ 2, 538a:

¹⁶ ԱճառԼիակ 5, 1965, 76-77; Աբրահամյան 1976, 256-259; Խաչատրյան 1989, 77-80; Ավետիսյան / Ղազարյան 1992, 220-221; Առաքելյան 2010, 206:

որ քննվող հատվածի *յոբ*-ը գրաբարի ձեռնարկներում մեկնաբանվում է որպես նպատակի պարագա՝ «հեծնես՝ որսի գնալու (համար)»:¹⁷

Դիտարկենք վկայություններ Աստվածաշնչից, որտեղ *յոբ*-ը հստակ գործածված է ‘որսի գնալու համար / նպատակով, դեպի որս, ի որս’ իմաստով, ու համատեքստում ձիու ներկայությունն էլ բացատրվում է. *որպէս առեւծ զի պատրաստ է յոբ* (Սաղմոս ԺԳ.12). *օրհնեալ է տէր, որ ոչ էտ զմեզ ի յոբ ատամանց նոցա* (Սաղմոս ԺԻԳ.6). *արկէք զգործիս ձեր յոբ* (Ղուկաս Ե.4):

Ահա և վկայություններ Խորենացուց. *ի շաբաթու հեծանել յոբ և ի պատերազմունս. էլանել Միհրանայ յոբ. կամելով յոբ զնալ* (1913=1991, 119, 232): Մեր խնդրի (*յոբ հեծ-*) համար հատկապես կարևոր է առաջին քաղվածքը, որը, քննվող պարզորոշ կերպով նշանակում է «շաբաթ օրերը [ձի] հեծնել որսի և պատերազմի համար»:

Հետևաբար *յոբ հեծցիս* բառակապակցության մեջ *որս* բառին ‘ձի’ իմաստը վերագրելու ոչ մի տեքստային հիմք չկա:

Կարագյոզյանը ենթադրում է, որ *որս* բառը նախապես նշանակել է ‘ձի’, «բայց մշտապես որսի առարկայ լինելով, աստիճանաբար վերածուել է ‘որս’ իմաստով բառի»: Ապա ավելացնում է, թե *որս* բառը «հայագիտության մեջ հենց համանման ձևով է բացատրվում», և հիշատակում է այն հնդեվր. **porkos* ‘ձկան որս’ արմատից (հմմտ. հուն. *πόρκος* ‘ձկնորսի ուռկան’) բխեցնող ստուգաբանությունը: Սակայն պարզ չէ, թե ինչով է այս մեկնությունը նպաստում *որս* բառին ‘ձի’ իմաստ վերագրելու ենթադրությանը, մանավանդ որ դա շատ անստույգ ստուգաբանություն է (կան և այլ տեսակետներ),¹⁸ և որ հեղինակն իսկույն անցնում է մի բոլորովին այլ ստուգաբանության, ըստ որի՝ *որս* բառի ենթադրյալ **hորս* ‘ձի’ նախաձևը ցեղակից է անգլ. *horse* ‘ձի’ բառին:

Սակայն այս մեկնությունն էլ է անհնար, քանի որ անգլերեն *horse* ‘ձի’ բառը բխում է հնդեվր. **k/ǵ(e)rs-* ‘վազել’ արմատից (հմմտ. լատ. *currō* ‘վազել’, *currus* ‘կառք’, հին իռլ. *carr* ‘փոխադրամիջոց’, միջ. բ. գերմ. *hurren* ‘շտապել’ և այլն):¹⁹ Գերմանական լեզուներում *h-*ն օրինաչափորեն արտացոլվում է հնդեվր. **k* կամ **ǵ* պայթականը, որոնք հայերենի բառասկզբում կտային ոչ թե *h-*, այլ համապատասխանաբար *p-* կամ *u-*: Իսկ հնդեվր. **-rs-* հնչակապակցության օրինաչափ արտացոլումը հայերենում *-n-*ն է: Հետևաբար այս հնդեվրոպական արմատը հայերենում պետք է տար **pան-* կամ **քեն-*, իսկ արմատը **ǵ-*ով վերականգնելու դեպքում՝ **սա/են-*: Եթե ի հավելումն

¹⁷ Աբրահամյան 1976, 398, ծնթ. 53; Առաքելյան 2010, 225, ծնթ. 37: Մալխասյանը (1990, 124) թարգմանում է այսպես. «Թե դու հեծնես որսի գնաս ...», իսկ Թոմսոնը (Thomson 2006, 200)՝ «If you go hunting ...»:

¹⁸ Ստուգաբանական փոքրճերի շուրջ տես ՀԱԲ 3, 588; Martirosyan 2010, 544:

¹⁹ Pokorny 1959, 583; Mallory / Adams 1997, 491b; de Vaan 2008, 157-158; Matasović 2009, 191-192:

հիշենք նաև, որ հայերեն **որս* բառի 'ձի' իմաստը սուկ ենթադրություն է, ապա պարզ կդառնա, որ այս ստուգաբանությունը ոչ մի քննադատության չի կարող դիմանալ:

Էլ ավելի հուսահատ է վիճակը հաջորդ «փաստարկի» առնչությամբ: Կարագյոզյանը գրում է. «Դեռ ավելին, քանի որ ձին համարում է արեւի խորհրդանիշը, ապա կարող է արելը եւս կոչուել նոյն անունով՝ **հորս* ('արեւ'), որը եւ օգտագործում է արեւմտահայերէնում՝ *հորսակ* ('ցերեկ', 'կէսօր') բառի մէջ, այսինքն՝ այն ժամը, երբ արեւը հասած է լինում երկնականարի մէջտեղը՝ զենիթին»:

Սա մի արտառոց օրինակ է, երբ ոչնչով չհիմնավորվող մի ենթադրություն հիմք է դառնում էլ ավելի հիմնագուրկ ենթադրությունների և կազմում մեթոդից ու բարեխղճությունից զուրկ մի հորինվածք. **որս* բառի 'ձի' իմաստից, որն ինքն էլ սուկ ենթադրություն է ու ոչնչով չի արդարանում, մի նոր համարձակ քայլով ածանցվում է մի այլ ենթադրական իմաստ՝ 'արև', դեռ սրանից էլ՝ 'ցերեկ' ու 'կէսօր': Իսկ այս բազմահարկ ենթադրությունների վրա սարքած կառույցի ավարտը *հորսակ* բառն է, որն էլ հստակ ցույց է տալիս, որ այս ամենը կատարելապես հիմնագուրկ է: Քանի որ *հորսակ* 'ցերեկ; կէսօր' բառի կազմում ոչ մի **հորս* արմատի գոյության մասին խոսք լինել չի կարող: Դիտարկենք այդ բառը ավելի մոտիկից:

Համեմատական լեզվաբանության մեջ կա մի տարրական սկզբունք. որևէ լեզվի նոր վիճակում՝ որևէ բարբառում կամ արդի գրական լեզվում գրանցված որևէ իրողության ծագումն ուսումնասիրելիս պետք է նախ կատարել ներքին ստուգաբանություն, այսինքն՝ պետք է փորձել գտնել այդ իրողության դրսևորումները տվյալ լեզվի մյուս բարբառներում և հատկապես հին գրավոր լեզվում: Այս աքսիոմատիկ դրույթին հետևելով՝ կարող ենք ստուգել հայագիտական ամենահիմնարար աշխատանքները և չենք կարող չնկատել, որ այս *հորսակ* բառը բազմաթիվ երակներով կապված է բարբառային ու մատենագրական տվյալների մի մեծ փնջի հետ: Կարագյոզյանն ամբողջությամբ անտեսում է այս բոլոր տվյալները՝ *հորսակ* նոր բառը իր հարազատ երակներից կտրելով ու մեկուսացնելով:

Քննությունը պետք էր սկսել Աճառյանի «Գաւառական բառարան»-ից: Այստեղ *հօրսուկ* / *հօրցակ* բառահոդվածում և դրա տակ հղվող էջում (Աճառեան 1913, 677b, 1133a) գտնում ենք բարբառային հետևյալ ձևերը՝ Պոլիս *օհարսագ*, Ադաբազար *օվարսագ*, Եվդոկիա *օրասսագ*, Նոր Նախիջևան *հօրսա/ուկ* և այլն, բոլորն էլ նշանակում են 'կէսօր': Այսքանն էլ բավական է համոզվելու համար, որ չկա **հորս* արմատ, և որ *հորսակ* 'ցերեկ; կէսօր' բառի ծագումը պետք է քննել նշված բառաձևերի հաշվառմամբ: Եվդոկիայի բարբառի *օրասսագ*-ը համադրելով *-րս-* և *(-)/հ-* ունեցող մյուս ձևերին՝ կարելի է հասկանալ, որ գործ ունենք *օր* և *հասարակ* (վերջինս գրաբարում նշանակում էր 'կես') բառերի բաղադրության հետ: Եվ

Աճառյանն էլ, վերոհիշյալ «Գաւառական բառարան»-ում, նշում է այս բառերի գրաբարյան ակունքը՝ *օր-հասարակ*, որ իրապես վկայված բաղադրությունն է: Սա էլ մեզ ուղղում է դեպի Աճառյանի «Արմատական բառարան», որի *հասարակ* բառահոդվածում (ՀԱԲ 3, 47-48) գտնում ենք բոլոր հարցերի պատասխանները:

Դեռևս 19-րդ դարի վերջում Եվդոկիայի *օրասագ*-ը ճիշտ կերպով մեկնաբանվել է որպես *օր-հասարակ* (Գազանճեան 1899, 65): Ավելի վաղ՝ Այտընյանը (1866, 65) հիշատակել է գրաբարյան *օրհասարակ* բաղադրությունն է՛լ ավելի հարազատորեն պահած մի բարբառային ձև՝ *օրհարսակ* (*օղարսակ*): Սա կարելի է համեմատել Ռոդոսթոյի *օրարսագ* և Ասլանբեկի *օրարսագ* ձևերի հետ: Մյուս բարբառներում տեղի է ունեցել երկու *րա*-երից մեկի ամփոփում (հապլոլոգիա): Նոր Նախիջևանի *հօրսագ* ձևում (Աճառեան 19251, 141, 431), Պոլսո *օհարսագ*-ի (Աճառյան 1941, 226) համեմատությամբ, կատարվել է *հ*-ի դրափոխություն: Իսկ Ադաբազարի *օվարսագ*-ում *-վ*-ն երկու վանկարար ձայնավորների միջև առաջացող հնչյուն է՝ հորանջ:

Եվ վերջապես, Հ. Կարազյոզյանը **(h)որս* ‘ձի’ բառի գոյությունը հիմնավորելու համար հիշատակում է *յորսայս* ‘մեջքի վրա պառկած’ բառը: Նկատի ունենալով, որ «կենդանական աշխարհում միայն սմբակաւոր կենդանիներն են (ձիեր, էշեր եւ հագուաղէպ նաեւ ջորիներ), որ մեջքի վրայ պառկած թաւալ են տալիս», նա ենթադրում է, որ *յորսայս* բառը նույնպես պարունակում է **(h)որս* ‘ձի’ բառը, և նրա հնագույն իմաստն է ‘ձիապառկուկ’:

Այս ենթադրությունը նույնպես ոչնչով չի հաստատվում: Այս բառը ‘թավալվել’ չի նշանակում, այլ ընդամենը՝ ‘մեջքի վրա պառկած’: Ճիշտ է, այն կարող է գործածվել բացասական երանգով, ասենք՝ ծուլի մասին (ինչպես, օրինակ, Առակաց գ.9-ում), բայց դա բոլորովին էլ պարտադիր չէ (հմմտ. բառի գործածությունը բնության գեղեցիկ նկարագրության մեջ՝ Խորենացի 1.Ժբ): Եվ հետո՝ որևէ վկայություն չկա, որտեղ այս բառը գործածված լինի ոչ թե պարզապես անգործ պառկած լինելու իմաստով, այլ՝ թավալվելու: Բացի այդ՝ հեղինակը չի բերում որևէ տիպաբանական զուգահեռ իր առաջարկած իմաստաբանական կադապարի (‘ձիու նման պառկած’ > ‘մեջքի վրա պառկած’) գոնե տեսական հավանականությունը ցույց տալու համար: Ոչ մի տեղ չեմ գտնում *ձիապառկուկ* կամ նման այլ կազմություն: Փոխարենը՝ Լոռվա բարբառում կա *խոզապառ/րկուկ(ի)* բառը՝ Թումանյանի հայտնի գործածություններով:²⁰

‘Պառկել, ընկողմանել’ կամ հարաբերակից իմաստներով բառերը հիմնականում կազմվում են մարմնամասեր (‘մեջք’, ‘կող’, ‘փոր’ և այլն) նշանակող բառերի հենքի վրա, հմմտ. (*ընկողնիմ, ընկողմանիմ, թիկնեկ, կոթնիկ, յողնեալ,*

²⁰ Թումանյան, ԵԼԺ 3, 1989, 94, 95, ծնթ.՝ 346; ՀայԼեզԲրբԲառ Բ, 2002, 345:

պառակիմ, *փորսիվայր և այլն: Հետևաբար շատ ավելի բնական ու հավանական կլինեք, եթե յորսայս բառն ածանցված լինեք ‘մեջք’ կամ ‘կող’ նշանակող որևէ արմատից: Եվ իսկապես, Գ. Ջահուկյանի (1991, 42) առաջարկված ստուգաբանության համաձայն այդ բառը կազմված է *h* նախդիրից և **npu* ‘կող’ արմատից, որը ժառանգվել է հնդեվրոպական **pe/orċ-u-* ‘կող’ արմատից (հմմտ. սանս. *pārsu-* ‘կող’, ավեստ. *pərəsu-* ‘կող’ և այլն):²¹

Այսպիսով՝ հայերեն **(h)npu* ‘ձի’ բառի գոյությունը ոչնչով չի հաստատվում:

Երկրորդ մեհենագիրը նման է հայերենի *S* տառին՝ խիստ ձգված վիճակում: Հեղինակն այն մեկնաբանում է որպես «մագաղաթի (կամ պապիրուսի) մի երկար շերտ, որի ծայրը գտնուում է գրագրի կամ ընթերցողի ձեռքին, իսկ ամբողջ մագաղաթը (պապիրուսը) իր ծանրութեան տակ ձգուել է ցած, եւ ներքեւի ծայրը, ինչպես որ սպասելի էր, շրջուել է վերել: Այդ մագաղաթը (պապիրուսը), բնականաբար, իրենից ներկայացնում է գրուած մի բան՝ նամակ կամ հրաման»: Այդ մեհենագիրը, ըստ նրա, ունի *sa* հնչումը, քանի որ արտացոլում է հայերեն *սակ(ե)ք* ‘արքունի հրովարտակ’ բառը, որ փոխառված է հուն. *σάκρα* ‘կայսերական հրամանագիր, հրովարտակ’²² բառից, սա էլ, իր հերթին, լատ. *sacer* ‘սուրբ, նվիրական’ բառից: Հայկական լեոնաշխարհում Ք.ա. 8-րդ դարում մագաղաթի (պապիրուսի) ներկայությունը ցույց տալու համար Կարագյոզյանը հիշատակում է Մուծածիրի տաճարի հայտնի դրվագանկարը, որտեղ պատկերված երկու գրագիրներից մեկը ձեռքին ունի կավե մի սալիկ, իսկ մյուսը բռնել է ներքև ձգված մագաղաթ կամ պապիրուս և երկաթե գրիչով գրում է դրա վրա: Ըստ Բ. Պիոտրովսկու՝ նա գրում է արամեերեն:

Այս մեհենագրի մեկնաբանությունն էլ է թվում կամայական ու անհավանական: Հատկապես անհասկանալի է, թե այս հունական փոխառությունն ինչպես կարող էր հայերենի կազմում հայտնված լինել Ք.ա. 8-րդ դարում:

Ապացուցողական ուժից զուրկ է նաև ուղղահայաց գծեր (կամ ուղղանկյուն) պատկերող երրորդ մեհենագրի մեկնաբանությունը որպես մարգ և ընթերցումը որպես հայերեն *ածու* ‘մարգ’:

Եզրակացությունն ակնհայտ է. Կարագյոզյանի՝ մեհենագրերը հայերենի հենքի վրա ընթերցելու փորձերը հիմնազուրկ են:

3. Կողմնակի հնդեվրոպական շերտ Համշենի բարբառում: Ըստ Հ. Կարագյոզյանի (1998, 177-181)՝ Հայկական լեոնաշխարհի հյուսիսարևմտյան

²¹ Հանգամանալից քննարկման համար տե՛ս Martirosyan 2013, 100-101: Հմմտ.՝ Ջահուկյան 2010, 556a:

²² Liddell / Scott 1996, 1581a-ում թարգմանվում է «imperial archives»:

տարածաշրջանը, ընդհուպ մինչը Սև ծովի հարավարևելյան ափերը (Խաղտիք), բնակեցված է եղել հնդեվրոպական հունաստիպ ցեղային միություններով, որոնցից բառեր են փոխառվել համշենահայերի կողմից: Նա նախ անդրադառնում է Համշենի *պէտ էրէ* ‘սպասիր’ բային:

Ըստ Կարագյոզյանի՝ այստեղ գործ ունենք Համշենի բարբառի *պէտ* բառի հետ, որ նշանակում է ‘ոտք’ և սերում է հնդեվրոպական **ped- / *pod-* ‘ոտք’ արմատից (որից ունենք բնիկ հայերեն *հետ* և *ոտն/ոտք* բառերը)՝ Խաղտիքի բնիկների լեզվի միջնորդությամբ: Իմաստային հարաբերության համար նա մատնանշում է Ղարաբաղի *վոնն արա < ոտն արա*, որ, ըստ նրա, նշանակում է ‘շտապիր’, թեև, ըստ Աճառյանի (1913, 859b), նշանակում է ‘կանգնեցնել’, իսկ ՀայԼեզԲբԲառ Դ, 2007, 340a-ում գրանցված է Արարատյան բարբառում՝ հետևյալ իմաստներով. ‘կանգնել’, ‘կանգնեցնել’, ‘պահել’, ‘շարժվել, քայլել’, ‘դիմանալ’:

Սակայն Համշենի բարբառում չենք գտնում ‘ոտք’ նշանակությամբ բառ՝ †*պէտ* (կամ, լրիվ հունաստիպ արտացոլմամբ, †*պէդ*): Ջարմանալի է, որ հեղինակը, մինչ այս արտառոց գաղափարն արծարծելը, չի փորձում ստուգել ստանդարտ գրականությունը: Եթե նա նայեր Համշենի բարբառի դասական ուսումնասիրությունը՝ Հ. Աճառյանի «Քննություն Համշենի բարբառի» մենագրությունը (1947), ապա նրա բառացանկում (էջ 251) կգտներ գրաբարյան *պէտ* արմատը, որն այս բարբառում ներկա է *բէդ ընիւ* ‘սպասեմ’ տեսքով: Բնական է, որ խոսքը *պէտ* ‘հարկավորություն, կարիք’ արմատի մասին է, ուստի շատ հեշտ էր քննվող իրողությունը գտնել նաև Աճառյանի «Արմատական բառարան»-ում (ՀԱԲ 4, 79-80): Ուշագրավ է, որ Համշենի *բէդ ընիւ*-ի գրաբարյան հստակ համապատասխանությունն էլ կա՝ *պէտ առնեմ* ‘հոգ տանել, խնամել’. հիշենք, որ բարբառային *ընել/անել* ‘անել’ բայը սերում է գրաբար *առնեմ > այնել* ‘անել, կատարել’ բայից (չշփոթել *առնում* ‘վերցնել, ձեռք բերել, գրավել’ բայի հետ):

Գրաբարյան *պէտ առնեմ* բայի նշանակությունը՝ ‘հոգ տանել, խնամել’, մի փոքր տարբերվում է Համշենի *բէդ ընիւ*-ի իմաստից, որն է ‘սպասել’: Սակայն սա քաջ հայտնի իմաստային հարաբերություն է, որ հստակ երևում է *սպասեմ* բայի օրինակով. սա, ինչպես հին մատենագրության մեջ, այնպես էլ՝ բարբառներում, հանդես է գալիս այդ նույն երկու նշանակություններով՝ ‘սպասել’ և ‘սպասարկել, ծառայել, խնամել’ (ՀԱԲ 4, 261-262):²³ Հիշենք, մասնավորապես, Հ. Թումանյանի «Հին օրինություն» բանաստեղծության հայտնի դրվագը (ԵԼԺ 1, 1988, 28).

²³ Հմմտ. նաև անգլ. *waiter* բառը:

Մենք, առույգ ու ժիր գեղջուկ մանուկներ,
 Երեք դասընկեր,
 Նըրանց առաջին զըլխաբաց կանգնած,
 Ձեռքներըս խոնարհ սրբտներիս դրած,
 Զի՛լ, ուժեղ ձայնով նըրանց **ըսպասում** –
 Տաղ էինք ասում:

Հետևաբար՝ Համշենում *†պետ* ‘ոտք’ բառի գոյությունը ոչնչով չի հաստատվում:²⁴

Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է Համշենի բարբառի **ղյափ** ‘աղվես’ բառին՝ այն բխեցնելով հնդեվրոպական *ալոպեկ* (իմա՝ **a/h₂lōpek-*) ‘աղվես’ արմատից: Վերջինից կանոնավորապես ունենք հայերեն **աղուէս** բառը, ինչպես նաև՝ հուն. *άλωπηξ, -εκος* ‘աղվես’, սանս. *lorāśā-* և այլն:²⁵ Սրա կողքին, ըստ Ղարազոյանի, Խաղտիքի տարածքի ենթադրյալ հնդեվրոպախոս բնակչության լեզվում եղել է այլ արտացոլում, որից էլ փոխառվել է Համշենի **ղյափ**-ը:

Այս ենթադրությունը ոչնչով չի հիմնավորվում: Եթե իսկապես եղած լիներ այդպիսի տարր, այն էլ, ինչպես հեղինակն է ասում, «յունատիպ», ապա ավելի հավանական կլիներ, որ նախահավելվածային **a-*ն և **-ek-*ը ներկա լինեին և **p-*ն հանդես չգար որպես *p^h* (թեև այս վերջին հանգամանքն այնքան էլ եական չէ, քանի որ բառավերջի պայթականի իրականը հնչումը պարզ չէ, տես Աճառյանի տվյալները ստորև): Իսկ ամենալուրջ խնդիրն այն է, որ բառամիջի ձայնավորումը բացարձակապես անհամատեղելի է հնդեվրոպական այս արմատի ձայնավորման հետ: Հեղինակը, միանգամայն կամայականորեն, ենթադրում է, որ այս բառը տվյալ ենթադրյալ լեզվում հնչել է ոչ թե *ալոպեկ*, այլ՝ *ալուապեկ*, որն էլ, «հայերենի հնչյունափոխական օրենքների համաձայն կարող է տալ հետևեալ անցումները».
ալուապեկ > *ալուապ* (-*եկ* վերջավորության անկմամբ) > *ալեյապ* (*ու* > *եյ* անցումով) > *լեյապ* (բառասկզբի անշեշտ *ա-*ի անկմամբ) > *ղեյապ* (*լ* > *ղ* անցումով) > *ղյապ* (անշեշտ -*ե-*ի անկումով) > *ղյափ* (*պ* > *փ* անցումով):

Այսպիսով՝ հեղինակն այս արտացոլումը բացատրելու համար դիմում է յոթ հնչյունափոխությունից կազմված պրոկրուստյան մահճի օգնությանը և օրինակներով

²⁴ Կարազոյանը հնդեվրոպական նույն ‘ոտք’ արմատից է բխեցնում նաև Համշենի բարբառի մեկ այլ բառ՝ **պոտես** ‘իլիկ’, ու այս դեպքում էլ է ենթադրում Խաղտիքի բնիկների լեզվի միջնորդություն: Սակայն այս բառի կարգավիճակը և այլ մանրամասներ պարզ չեն (ինչպես և մյուս դեպքերում՝ հեղինակը ոչ մի աղբյուր չի մատնանշում), ուստի առայժմ դրա քննությանը չեմ անդրադառնա:

²⁵ Տես ՀԱԲ 1, 134-135; Martirosyan 2010, 42; 2013, 93:

կամ հղումներով չի հիմնավորում դրանցից և ոչ մեկը:²⁶ Այդուհանդերձ՝ նա, ինչպես համար անհասկանալի վստահությամբ, եզրակացնում է. «Անկասկած, սոյն *ղյափ*՝ ‘աղուէս’ բառը եւս Համշենի բարբառին է անցել Խաղտիքի հնդեւրոպացի բնակչութեան լեզուից»:

Հեղինակը պարտավոր էր, մինչև իր բարդ սցենարի մշակումը, այդ բառի վերաբերյալ տեղեկություններ քաղելու համար ստուգել նախ ամենաառաջնային աղբյուրը՝ Աճառյանի վերոհիշյալ աշխատությունը Համշենի բարբառի մասին (Աճառյան 1947): Այստեղ նա, թուրքական փոխառությունների բառացանկում, կգտներ *ղըյապ/բ*՝ ‘աղվես կամ շնագայլ’ բառը:²⁷ Ապա՝ անհրաժեշտ էր ստուգել Համշենի ու մերձակա տարածքների մյուս լեզուները: Այդ դեպքում նա կգտներ լազերեն *m-kj-ap-u*՝ ‘շնագայլ’, որ հավանաբար ծագում է քարթվելական **ki(w)*- ‘ճչալ’ արմատից, այսինքն՝ շնագայլն անվանվել է ‘Schreiender’ = ‘ճչացող’ (Fähnrich 2007, 243). հմմտ. լազերեն *o-kirap-u*, *o-kij(ap)-u*՝ ‘ճչալ’, մեգրելերեն *rkia*p- ‘ճչալ’ ևն (Klimov 1998, 96):²⁸ Թուրքերենում բառը ներկա է միայն այս տարածաշրջանում և ամենայն հավանականությամբ փոխառված է լազերենից:²⁹

Լազերեն *m-kjap-u*՝ ‘շնագայլ’ բառի կազմությունն ու կերպարանքը և մասնավորապես *k*-ի անհամատեղելիությունը **/l*-ի հետ ցույց են տալիս, որ դա է համշենյան *ղըյապ/բ*՝ ‘աղվես կամ շնագայլ’ բառի աղբյուրը, և որ *ղըյապ/բ* բառում ստուգաբանական **/l* չկա:

Ինչպես տեսնում ենք, Համշենի բարբառի այս բառերի վերաբերյալ Կարագյոզյանի տեսակետը ամբողջությամբ հիմնագուրկ է:

Եզրակացություն: Մենք քննարկեցինք Հովհաննես Կարագյոզյանի «Մեպագիր տեղանուններ» գրքում ու մի քանի հոդվածներում տեղ գտած մի քանի դրվագ: Կարծում եմ այսքանն էլ բավարար է ցույց տալու համար, որ լեզվական տվյալների ուսումնասիրության նրա մոտեցումներն ու մեթոդներն անընդունելի են և չեն կարող հիմք ծառայել պատմամշակութային հետևությունների համար:

²⁶ Դրանցից միայն *լ > ղ* անցումն է իրական, այն էլ՝ եթե ժամանակագրությունը և քայլերի հերթականությունը ճշտվեն (արդյո՞ք տվյալ փուլում բառասկզբի *լե*-ն կտար *ղե*-):

²⁷ Տե՛ս Աճառյան 1947, 268b, նաև՝ 96; ԱճառԼիակ 3, 1957, 573:

²⁸ Քարթվելական *m*- նախածանցի շուրջ տե՛ս Klimov 1998, 111-112:

²⁹ Այս բառի կարգավիճակի վերաբերյալ ճշտումների համար երախտապարտ եմ Ուվե Բլեզինգին (Uwe Bläsing) և Վարդան Ոսկանյանին:

AT THE CROSSROADS OF COMPARATIVE LINGUISTICS AND HISTORY

(on the studies of Hovhannes Karagyozyan)

In the last few decades an increasing usage of linguistic data in the study of Armenian historical and cultural issues can be observed. In general, of course, a multidisciplinary approach to complex problems related to the prehistoric phases of the Armenian people and culture is very welcome and even indispensable. It is very unfortunate, however, that non-linguists very often boldly present ideas that violate the most elementary principles of philological and etymological research. By examining certain Armenian words that are often present in only a few dialects, in relation with data from other languages, these researchers neglect the possibility of internal etymology and isolate the terms from the continuity of the Armenian language. In doing so they even pass over in silence the commonly accepted views on the subject, operate according to non-existent phonological correspondences and, most dangerously, very often draw far-reaching historical conclusions on the basis of such interpretations.

In this paper I examine the methodology applied by Hovhannes Karagyozyan in his 1998 book entitled “Cuneiform place names” and a number of his papers. In his studies on the identification of place names, deciphering Urartian hieroglyphic script and some other historical issues Karagyozyan made great use of linguistic data. At present his work serves as a base for developing new ideas. For this reason it is very important to evaluate the linguistic grounds of his investigations.

1. Toponymical studies

Karagyozyan derives Armenian *Gugar-k'* from Urartian ^{KUR}*Uṭeruḫi* assuming the following development: *Uṭeruḫi* > **Uṭeruḫe* > **Uṭigeruḫe* > **Gugarok'* > *Gugar-k'*, gen. *Gugar-a-c'*. None of the steps involved in this scenario is well founded. There is no sound change **i* > *u* in Armenian. An old **i* remains intact under accent (cf. IE **e-uid-et* > Arm. *egit* ‘he found’, **diu-* > *tiw* ‘day’) and is dropped in an unaccented position (**uṭkṇti* > **wisánni* > *k'san* ‘twenty’). The same applies in loanwords (e.g. *jíwt* ‘pitch’ and *k'sak* ‘purse, bag’).

Many of the examples adduced by Karagyozyan to establish this vocalic change are based on incorrect etymologies, and the rest are irrelevant or uncertain: Arm. *t'ut* ‘mulberry’ and *sug* ‘sorrow’ have in fact been borrowed from MPers. *tūt* (or Aramaic *tūtā*) and Parth. *sūg* respectively; Arm. *gind* ‘earring’ and *gund* ‘globe, ball’ are not etymologically related to each other; the etymology of both *kit* ‘animal product’ and *kut* ‘harvest’ is uncertain; *Uskuhi*, a recent by-form of the female personal name *Iskuhi*, is due to vocalic assimilation, and so on.

Having invented such groundless developments as **i* > *u* or *o*, *t* > *g*, *x* > *č* and considering them as “quite regular” or “fundamentally proven”, Karagyozyan confidently proceeds to

¹ I am greatly indebted to Kate Bellamy for checking my English.

make more etymologies, such as: ^{URU}*Amigu* > *Amoġ*, ^{KUR}*Atezaine* > *Arkaz*, ^{URU}*Hundur* > *Č'awndur*, ^{GÉN}*Siremu-tara* > *Suram*, ^{KUR}*Uburda* > *Hobarji*. He often complicates the picture even more by giving an arbitrary underlying etymology to the compared pair. For instance, deriving *Vač'ur* from *Bexur*, he assumes an underlying root that reflects Indo-European **ues-* 'spring (season)' which, apart from being semantically arbitrary, makes the relation between *č'* and *x* even worse by projecting them to an original **-s-*. And in the (alleged) development ^{URU}*Haldere* > *Č'aldr* he sees the same sound change as in PIE **k^wetores* > Armenian *č'ors* 'four', ignoring the fact that in the latter we are dealing with a palatalization of the labiovelar **k^w-* before a front vowel.

Karagyozyan frequently ignores the trivial characteristic of a phonological rule having temporal and spatial boundaries. For instance, he derives the first part of the river name *Hrazdan* from the Indo-European source of Armenian *jur* 'water', i.e. **iuro-*, assuming a development **yuras* > **huras* > *h(u)raz* that is explained, as he writes, "by the phonetic regularities of Armenian". In fact, the sound change *y-* > *h-* without doubt belongs to recent stages of Armenian and is therefore totally irrelevant for such etymologies.

2. Urartian hieroglyphic script

On a bronze vessel found in 1952 at Karmir-Blur there is a hieroglyphic inscription comprising three signs. Karagyozyan reads this inscription as *Ur-sa-a*, identifying it as a variant name of Rusa. He interprets the first sign as an ideogram meaning "horse" which, he states, must be read as a word starting with the syllable *ur-*, and this word is Armenian *ors*. However, this word has a large number of attestations in both translated (corresponding to Greek ἄγρος, θήρα, κυνήγιον, etc. in the Bible) and original literary sources and has been preserved in certain dialects of the various corners of Armenophone territories such as Hamšen, T'iflis, Svedia, Agulis and Łarabał, and everywhere it clearly means 'hunt, catch' or 'hunted animal, game', never 'horse'.

Ignoring all this evidence, Karagyozyan claims that the basic/oldest meaning of Armenian *ors* is 'horse'. In order to prove this he first mentions the famous epic fragment recorded by Movsēs Xorenac'i (2.61) in the 5th century: *Et'ē du yors hecc'is*. In fact, the use of the preposition *i* with the accusative expressing purpose is common in Classical Armenian (e.g. *i čaš koč'eac* "invited for dinner"), so the commonly accepted translation of this passage as "If you mount for (or go) hunting" poses no problems whatsoever and needs no revision. Particularly important is the following passage from Movsēs Xorenac'i 2.9: *hecanel yors ew i paterazmuns* "to ride out to hunt or to war".

Next, Karagyozyan sets forward etymological arguments in favour of his interpretation, none of which is acceptable. First he identifies Armenian *ors* with English *horse*, which is untenable since the possible proto-form of the English word, i.e. IE **k/k(e)rs-* (cf. Lat. *currō* 'to run', *currus* 'chariot', OIr. *carr* 'vehicle', MHG *hurren* 'hasten', etc.) is incompatible with Armenian *ors*. He sees another trace of the meaning 'horse' in the word *yorsays* 'supinely, lying on the back', which is highly improbable.

But the utmost negligence is manifested in Karagyozyan's treatment of West Armenian *horsak* 'midday'. According to his analysis, the (alleged) meaning 'horse' of Armenian *ors* developed to 'sun', which in turn yielded 'midday'. This scenario is untenable not only because of its multi-step and arbitrary semantic development, but also, and this is the most important, because it deprives a modern word of its inner-Armenian nucleus. West Armenian *horsak* 'midday' does not contain a root **hors-*. It is inseparable from many dialectal forms, none of which is mentioned by Karagyozyan: Polis *ɔharsag*, Adabazar *ɔvarsag*, Nor-Naxijewan *ɔrassag*, Rodost'o *orarsag*, etc., all meaning 'midday'. These words clearly reflect Classical Armenian *ōr-hasarak*, an actually attested compound of *ōr* 'day' and *hasarak* 'half'. All this information is readily available in the most standard literature, first of all in Ačařyan's "Root" and "Dialectal" dictionaries.

According to Karagyozyan, the second hieroglyph resembles a leaf of papyrus or parchment and sounds as *sa-*, reflecting the Armenian word *sakr* 'royal rescript', itself a loan from Gr. *σάκρα* 'imperial archives' which in turn comes from Lat. *sacer* 'sacred, hallowed, sublime'. However, it is extremely difficult to imagine the presence of such Greek or Latin loanwords in Armenian in the 8th century BC.

The third hieroglyph comprises perpendicular lines and is interpreted as *a* reflecting the initial sound of Armenian *acu* 'garden-bed'. This explanation also inspires little confidence.

We can conclude that Karagyozyan's attempts to decipher the Urartian hieroglyphic script are baseless.

3. Extraneous Indo-European layer in the Armenian dialect of Hamšen

According to Karagyozyan, the northwestern regions of the Armenian Highland up to the southeastern coast of the Black Sea (*Xařtik*) were inhabited by Indo-European tribes that spoke an unattested Greek-type ("*yunatip*") language. This is proven, he claims, by words borrowed from this unknown language into the Armenian dialect of Hamšen. Here I shall discuss the two of his examples.

In the Hamšen dialect one finds compounded verb *pet ɛɛ* 'wait!', with *ɛɛ* 'make!' deriving from Classical Armenian *ařnem*, aor. *arar* 'to make'. Karagyozyan treats *pet* as a reflex of PIE **ped-* / **pod-* 'foot', of which Armenian inherited *het* 'foot, trace' and *otn/otk* 'foot'. For the semantic relationship he mentions dialectal *otn ara* which in different dialects means 'to stop, hold, stand, sustain' or 'to walk, move'.

In fact, there is no evidence for the existence of *†pet* meaning 'foot' in Hamšen or any other dialect. Moreover, this Hamšen verb, *bed ɔnim*, clearly reflects Classical Armenian *pēt ařnem* 'to take care', with the root *pēt* 'need, want, necessity' having given *bed* through regular consonant shift and the verb *ařnem* which is present in this dialect as *ɔnim*. The semantic relationship between 'to take care, serve' and 'to wait' is well-known, cf. *spasem* which has both meanings in the literature and dialects. This is common knowledge that can easily be found in standard literature, namely Ačařyan's etymological dictionary and his 1947 monograph on the Hamšen dialect. Karagyozyan, however, failed to check these works.

The author then turns to the Hamšen word *hyap* ‘fox’ considering it to be a loan from Indo-European **a/h₂lōpek-* ‘fox’, the regular reflex of which is Armenian *atūēs*, gen. *atues-u* ‘fox’, cf. Gr. *άλώπηξ, -εκος* ‘fox’, Skt. *lopāsā-* probably ‘fox’, Proto-Iranian **raupāsa-* ‘fox’. In order to derive *hyap* from this IE word, Karagyozyan invokes a truly procrustean scenario consisting of seven steps none of which is grounded: **alopek* > **aluapek* > **aluap* > **aleyap* > **leyap* > **leyap* > **hyap* > **hyap*. The actual solution is simple: the word is a loan from Laz *mĭjapu* ‘jackal’ and is not related in any way to IE **a/h₂lōpek-* ‘fox’.

Conclusion

The linguistic studies conducted by Karagyozyan and the historical and cultural conclusions based on them are totally fallacious.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Աշոտ Արսենի

1976 Գրաբարի ձեռնարկ (4-րդ հրատարակություն). Երևան. «Լույս»:

ԱճառԼիակ, տես Աճառյան 1955-2005

ԱճառԱնձն, տես Աճառյան 1942-1962

Աճառյան, Հրաչյա Հակոբի (Աճառեան)

1913 Հայերեն գաւառական բառարան. Թիֆլիս («Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հտ. Թ):

1925 (Աճառեան), Քննություն Նոր-Նախիջևանի (Խրիմի) բարբառի. Երևան:

1941 Քննություն Պոլսահայ բարբառի. *Գիտական աշխատություններ*, հատոր 19. Երևան. Պետական համալսարանի հրատարակչություն. 19-250:

1947 Քննություն Համշենի բարբառի. Երևան. ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն:

1942-62 Հայոց անձնանունների բառարան [ԱճառԱնձն 1-5]. 1, 1942; 2, 1944; 3, 1946; 4, 1948; 5, 1962. Երևան. Երևանի համալսարանի հրատարակչություն [1-4 հատորները = *Գիտական աշխատություններ* 21, 24, 25, 26]:

1971-79 (ՀԱԲ), Հայերեն արմատական բառարան, 4 հատորով (2-րդ հրատ.). Երևանի համալսարանի հրատարակչություն [1-ին հրատ. 1926-1935, 7 հատորով]:

1955-2005 (ԱճառԼիակ), Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների. Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն (վերջին հատորը՝ Երևանի համալսարանի հրատարակչություն):

Ամատունի, Սահակ վարդապետ

1912 Հայոց բառ ու բան. Վաղարշապատ:

Այտընեան, Հ. Արսեն Վ.

1866 Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի հանդերձ ներածությամբ եւ յաւելուածով (հավելվածը գրաբարի համառոտ քերականություն է՝ էջ 431-489). Վիեննա. Մխիթարեանց տպարան: Վերահրատ.՝ Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1987:

Առաքելյան Վարդադ Դավթի

2010 Գրաբարի քերականություն (խմբագիրներ՝ Անդր. Կարապետեան, Ալ. Յակոբեան). Երևան. «Վիամիր»:

Աստուածատուրեան Թ.

1895 Համաբարբառ Հին և Նոր Կտակարանաց. Երուսաղեմ. Տպարան Սրբոց Յակովբեանց:

Ավետիսյան Հ. Մ. և Ղազարյան Ռ. Ս.

1992 Գրաբարի ձեռնարկ (3-րդ հրատ.). Երևանի համալսարանի հրատարակչություն:

Գազանճեան, Յովհաննէս

1899 Եւդոկիոյ հայոց գաւառաբարբառը. Վիեննա. Մխիթարեան տպարան:

Թումանյան Հովհաննէս

1988- Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով (ԵԼԺ). Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն – ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն:

Խաչատրյան Գուրգեն Կիպրոնի

1989 Գրաբարի շարահյուսության ձեռնարկ. Կիրովականի պետական մանկավարժական ինստիտուտ (ձեռագրի իրավունքով):

Կարազոյցյան Հովհաննէս

1978 Արևելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները. *ՀՀԳ* 1978, № 10. 55-76:

1998 (Կարազեոզեան Յովհաննէս) Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ հարակից նահանգներում). Երևան. «Մազադաթ» («Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, I.1»):

ՀԱԲ 1-4

1971-79 տես Աճառյան 1971-79:

ՀայԼեզԲրբԲառ Ա-

(2001-), *Ա. Սարգսյան et al.* (խմբ.), Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. Երևան. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն:

ՀայՏեղԲառ 1-5

(1986-2001), *Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան*, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան. հտ. 1, 1986; հտ. 2, 1988; հտ. 3, 1991; հտ. 4, 1998; հտ. 5, 2001. Երևանի համալսարանի հրատարակչություն:

ՆԲՀ 1-2

1836-37 **Գ. Աւետիքեան, Խ. Սիւրմէլեան, Մ. Աւգերեան**, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի. Վենետիկ. Սուրբ Ղազար, 1836-1837. 2-րդ հրատ. Երևան. Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1979-1981:

Ջահուկյան, Գ. Բ.

1987 Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան. Երևան. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն:

1991 Ստուգաբանություններ. *ՊԲՀ* 1991, № 2. 36-44:

- 2010 Հայերեն ստուգաբանական բառարան (խմբագրությամբ և առաջաբանով՝ Վահան Սարգսյանի). Երևան. «Ասողիկ» հրատարակչություն:

Арутюнян Н. В.

- 2001 Корпус урартских клинообразных надписей. Ереван: Издательство 'Гитутюн' НАН РА.

Карагезян О. О.

- 1988 Проблема этногенеза и самоназвания армянского народа по клинописным источникам. *ВОН* 1988, № 7: 57-76.

Петросян Армен Е.

- 1991 Самоназвание армян и вопрос локализации носителей протоармянского языка. *ВОН* 1991, № 5: 120-129.

Brenton Lancelot Charles Lee

- 1851 The Septuagint with Apocrypha: Greek and English. London: Samuel Bagster & Sons, Ltd. (= Hendrickson Publishers, 1986/2009).

Fähnrich Heinz

- 2007 Kartwelisches etymologisches Wörterbuch. Leiden, Boston: Brill. (Handbuch der Orientalistik; 18).

HerkWolft

- 1997 Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache (bearb. von Günther Drosdowski). Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag. (Duden, 7).

Klimov G. A.

- 1998 Etymological dictionary of the Kartvelian languages. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

Lehmann Winfred P.

- 1986 A Gothic Etymological Dictionary (based on the 3rd ed. of Feist's dictionary). Leiden: E. J. Brill.

Liddell Henry George & Scott Robert

- 1996 A Greek-English Lexicon. A new edition revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones, with the assistance of Roderick McKenzie and with the co-operation of many scholars. Oxford: Clarendon Press.

Mallory J. P. & Adams D. Q.

- 1997 (eds.), Encyclopedia of Indo-European culture. London, Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers.
2006 The Oxford introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European world. Oxford: Oxford University Press.

Martirosyan Hrach K.

- 2009 Armenian *mawr* 'mud, marsh' and its hydronymical value. In: *Aramazd: Armenian journal of Near Eastern studies*, vol. 4.1: 73-85 and 179-180 (Summary in Armenian).
2010 Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon. Leiden, Boston: Brill. (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series; 8).
2013 The place of Armenian in the Indo-European language family: the relationship with Greek and Indo-Iranian. In: *Journal of language relationship (Вопросы языкового родства)* 10: 85-137.

Matasović Ranko

- 2009 Etymological dictionary of Proto-Celtic. Leiden, Boston: Brill. (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series; 9).

Nestle, Eberhard and Erwin & Aland, Barbara and Kurt et al.

- 2002 Novum Testamentum Graece et Latine. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1984, 1993, 2002.

Pokorny Julius

- 1959 Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, vol. 1. Bern, Stuttgart: Francke.

Rahlfs Alfred

- 1935 (ed.), Septuaginta. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1935, 1979.

Thomson R. W.

- 2006 *Moses Khorenats'i*, History of the Armenians: translation and commentary on the literary sources (revised edition of 1978). Ann Arbor: Caravan Books.

Vaan Michiel de

- 2008 Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages. Leiden, Boston: Brill. (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series; 7).

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ – СОКРАЩЕНИЯ - ABBRIVATION

ԱՀ - Ազգագրական Հանդես, Թիֆլիս

ԳՏ - Գիտություն և Տեխնիկա (ամսագիր)

ԴՀԱԱ - ՀՀ-ում դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան.

ԷՊՀԱԹ - «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, Երևան

ԸՀԽ - Ընտանիքի հետազոտման խնդիրներ (ժողովածու)

ԿԼԱ - Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք (ամսագիր)

ՀԱ - Հանդես ամսօրեայ

ՀԱԲ - Հայ ազգագրություն և Բանահյուսություն (մատենաշար)

ՀԱՀՆ - Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում

ՀԱՀԽ - Հայ ազգաբանության և Հնագիտության խնդիրներ

ՀՀՀ - Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները (մատենաշար)

ՀՀՄ - Հայաստանի հնագույն մշակույթը (մատենաշար)

ՀՀՈ - Հին Հայաստանի ոսկին. Հանրապետական գիտական նստաշրջան. Զեկուցումների թեզիսներ. Երևան

ՀՀՊՄՀ - Հին Հայաստանի պատմության և մշակույթի հարցեր, Երևան

ՀԺՄ - Հայ ժողովրդական մշակույթ (պարբերական)

ՀՃՊ - Հայկական ճարտարապետության պատմություն

ՀՍՀ - Հայկական սովետական հանրագիտարան

ՀՍՍ - Հայոց սրբերը և սրբավայրերը Մժողովածու

ՄՄԱԵԺ - Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (մատենաշար), Եր.

ՊՄԱԹՊՄՊԾ - ՀՀ մշակույթի նախարարության Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն ՊՈԱԿ

ՊԲՀ - Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան

ՊԿ - Պատմություն և կրթություն, Երևան

ՍԱ - Սովետական Արվեստ (ամսագիր), Երևան АВИИУ – Ассирио-Вавелонские источники по истории Урарту

АГПУ – Армянский Государственный Педагогический Университет им. Х. Абовяна, Ереван.

АО - Археологические Открытия, Москва.

АЭФК - Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа

БЖА - Биологический журнал Армении, Ереван.

ВГМГ - Вестник Государственного Музея Грузии, Тбилиси.

ВДИ - Вестник Древней Истории
 ВЕУ - Вестник Ереванского Университета
 ВОН АН АрмССР – Вестник Общественных Наук, Академии Наук Арм. ССР, Ереван.
 ДВ - Древний Восток (сборник), Ереван.
 ЗДА (ՀՀՈ) - Золото древней Армении
 ИИМК - Институт истории материальной культуры Российской Академии Наук, С.-Петербург (РФ)
 ИФЖ - Историко-филологический журнал, Ереван
 КСИА - Краткие сообщения Института археологии
 КСИИМК - Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры АН СССР, Москва-Ленинград.
 МАК – Материалы по археологии Кавказа, Москва.
 МГУ – Московский Государственный Университет.
 МКА – Материальная культура Азербайджана, Баку.
 МНМ - Мифы Народов Мира, т. 1, 1991, т. 2, 1992, Москва.
 НАН РА – Национальная Академия Наук Республики Армения
 ОИАК – Отчет Императорской Археологической Комиссии
 ПАИ - Полевые археологические исследования, Тбилиси.
 ПСА – Проблемы скифской археологии
 СА - Советская Археология, Москва.
 ССКА – Сборник статей по классической археологии, С.-Петербург
 СОИСМЗ – “Служба по Охране Исторической Среды и Музеев-заповедников”, Министерства Культуры Республики Армения.
 ТКАЭ - Труды Кахетинской Археологической Экспедиции. Тбилиси.
 УКН – Г. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, Москва 1960.
 ЦПСИ - «Центр политических и стратегических исследований», С.-Петербург (РФ)
 AA - American Anthropologists
 AASPE - Armenian Association of Seismology and Physics of the Earth, Yerevan
 AASOR - The Annual of the American Schools of Oriental Research
 AJNES - Aramazd, Armenian Journal of Near Eastern studies, Yerevan
 АК - Aktüel Arkeoloji.
 Am.An. - American antiquity
 AMI – Archäologische Mitteilungen aus Iran.
 AMIT - Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan
 ANES – Ancient Near Eastern Studies, London.
 AO - Acta Orientalia
 AOAT - Alter Orient und Alter Testament, Neukirchen-Vluyn
 Ar.Or. - Archiv für Orientforschung, Graz.
 AS - A Anatolian Studies. London.
 AV - Archeologia Viva, Firenze.

BAR – British Archaeological Report, London.
 BAVA - Beiträge der Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München.
 BIA - British Institute at Ankara
 Bag.M - Bagdader Mitteilungen
 BMQ - The British Museum Quarterly, London
 CTU - M. Salvini: Corpus Dei Testi Urartei, Roma
 DA – Documenta Asiana, Roma.
 DAFLEU - Department of Archaeology Faculty of Letters Ege University, Izmir, Turkey
 DJGA - “Dziebani” Journal of the Georgian Archaeology, Tbilisi.
 EIAMR - “Erebuni” Historico-Archaeological Museum-Reverse, Yerevan, Armenia.
 HMA – History Museum of Armenia
 IA - Iranica Antiqua
 IAE - Institute of Archaeology and Ethnography National Academy of Science of Republic of Armenia
 JCS - Journal of Cuneiform Studies,
 JIES - Journal of Indo-European Studies, Washington
 JNES – Journal of Near Eastern Studies,
 JWG - Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, Berlin
 KP - Keban Project, Ankara.
 MAB - The Metropolitan Art Bulletin
 MAVA - Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München
 OBO - Orbis Biblicus et Orientalis, Göttingen.
 OG - Organic Geochemistry
 RGTC - Répertoire géographique des textes cunéiformes, Wiesbaden
 REAP - Revue de l'Ecole d'anthropologie de Paris.
 RÉA - Revue des études arméniennes, Paris.
 SAOC - Studies in Ancient Oriental Civilization, Chicago.
 SMEA - Studi Micenei ed Egeo Anatolici, Roma.
 SCCNH - Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians
 SPHECMR – “Service for the protection of historical environment and cultural museum – reservations” NSCO
 SUY - State University of Yerevan, Armenia
 TTKY - Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, Ankara.
 UKN (УКН) - Г. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, Москва 1960.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբանի փոխարեն

Вместо предисловия

Instead of a foreword----- 5

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Ն. Հիշողություններ իմ ուսուցչի՝ ակադեմիկոս Բ.Բ. Պիոտրովսկու մասին
АРУТЮНЯН Н. Воспоминания о моем учителе – академике Б. Б. Пиотровском

ARUTYUNYAN N. Memories of my teacher - Academician Boris Piotrovsky-----8

ԱՍՏՏՈՒԴՅԱՆ Կ. Դրվագներ Բորիս Պիոտրովսկու և Սեդրակ Բարխուդարյանի
գիտագործնական հարաբերություններից

АСАТУРЯН К. Эпизоды из научно-практических контактов Бориса Пиотровского и Седрака Бархударяна.

ASATURYAN K. Episodes from the theoretical and practical contacts of Boris Piotrovsky and Sedrak Barkhoudaryan-----11

ԼՅՈՒԲԻՆ Վ. Բ. Բ. Պիոտրովսկու դերը Հայաստանի պալեոլիթի ուսումնասիրման գործում
ЛЮБИН В. Роль Б. Б. Пиотровского в изучении палеолита Армении

LYUBIN V. Boris Piotrovsky's role in the study of the Paleolithic in Armenia-----17

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Ա. Նեոլիթի ուսումնասիրությունը Հայաստանում

ПЕТРОСЯН А. Изучение неолита в Армении

PETROSYAN A. The Study of the Neolithic in Armenia-----25

ԲՈԲՈՅԱՆ Ա. Քաղաքացրածման գործընթացները նախաուրարտական Հայաստանում
(պարբերացման փորձ)

БОБОХЯН А. Процессы урбанизации в доурартской Армении (опыт периодизации)

BOBOKHYAN A. Urban Processes in Pre-Urartic Armenia. An Attempt of Periodization-----40

ՇԱՆՇԱՇՎԻԼԻ Ն., ՆԱՐԻՄԱՆԻՇՎԻԼԻ Գ. Հարավային Կովկասի մ.թ.ա. II հազ. կեսի բրնձե
գինանշանների ուսումնասիրության շուրջ

ШАНШАШВИЛИ Н., НАРИМАНИШВИЛИ Г. К изучению бронзовых штандартов Южного Кавказа середины II тыс. до н.э.

SHANSHASHVILI N., NARIMANISHVILI G. On the study of bronze standards of the South Caucasus of the mid-2nd millennium BC.-----75

ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ Ա. Մեծամորի սարդոնիքսե կշռաքարը՝ գորտի խորհրդանշական
պաշտամունքի առարկա

ПИЛИПОСЯН А. Сардониксовая гиря из Мецамора – артефакт символического культа лягушки

PILIPOSYAN A. The sardonyx weight from Metsamor - a symbolic artifact of frog worship-----99

ԱՍԼԱՆՅԱՆ Ս. ՎԱՍԻԼԵՎ Ս. Հյուսիսային Հայաստանի Կուրթան բերդամրոցի պեղումներից հայտնաբերված դրոշմ-կնիքը

АСЛАНЯН С., ВАСИЛЬЕВ С. Печать-штамп из раскопок крепости Куртан в Северной Армении

ASLANYAN S., VASILEV S. A Stamp-seal found in excavations at Kurtan Fortress in Northern Armenia-----**108**

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ Գ. Բ. Բ. Պիոտրովսկին՝ Հայկական լեռնաշխարհում կիմերական և սկյութական մշակույթների առկայության մասին

ТУМАНЯН Г. Б. Б. Пиотровский о присутствии киммерской и скифской культур на Армянском Нагорье

TUMANYAN G. B. Piotrovsky on the presence of Cimmerian and Scythian cultures in the Armenian Highlands-----**111**

ՅԱԿՈՒԲՅԱՆ Բ. Փոքր ամրոցների դերն Ուրարտուի արևելյան շրջանների ներքին պահպանական համակարգում

ЯКУБИАН К. Роль небольших крепостей во внутренней оборонительной системе восточных областей Урарту

JAKUBIAK K. The Significance of Small Fortresses in the Urartian Internal Defence System in the Eastern Part of the Kingdom-----**115**

ԲԱՏՄԱԶ Ա. Հնագիտական վերջին ուսումնասիրություններն Այանիս ամրոցում (Վան, Թուրքիա):

БАТМАЗ А. Последние археологические исследования в крепости Айанис (Ван, Турция)

BATMAZ A. Recent Archaeological Research at Ayanis Fortress (Van, Turkey)-----**122**

ԲԱԴԱԼՅԱՆ Մ. Խալդի և Բագբարտու. Ուրարտուում «Սրբազան ամուսնության» ծեսի գոյության խնդրի շուրջ

БАДАЛЯН М. Халди и Багбарту: о проблеме существования ритуала “Священного брака” в Урарту

BADALYAN M. Haldi and Bagbartu: On the Issue of the existence of the “Sacred Marriage” Rite in Urartu-----**145**

ԴԱՆ Ռ. Պաշտպանական համակարգը մ.թ.ա. IX-VIII դարերում. Ամրոցների շրջանաձև դասավորությունը Վանի (Տուշայի) միջնաբերդի շուրջընդոքը

ДАН Р. Оборонительная система в IX-VIII вв. до н. э.: расположение оборонительных сооружений вокруг крепости Ван (Тушпы)

DAN R. A Defensive System of the IX – VIII centuries B.C.: The Ring of Fortresses around Van Kalesi (Tuşpa) -----**161**

ԶԱԲՅԱՆ Ա. Հայկական լեռնաշխարհի p.ա. II-I հազարամյակների վահանները

Закян А. С. Щиты Армянского нагорья во II-I тысячелетиях до н.э.

Zakyan A. S. Shields of Armenian Highlands in II-I millennia BC-----**170**

ԲԱՇԹՅՈՒՆԻՐԲ Մ. Խալդիի երկու բնույթները. Ուրարտական գերագույն աստծո արական և իգական բնույթների քննություն

БАШТЮРК М. *Два обличия Халди: к вопросу о мужском и женском началах урартского верховного бога*

BAŞTÜRK M. *Two Faces of Haldi; Questioning the Gender of the Urartian Great God*-----178

ԻՍԿՐԱ Մ. *Ուրարտուի պաշտոնական կնիքները և նրանց կապն ասսորական կնիքագործության հետ*

ИСКРА М. *Урартские офисные печати и их связь с ассирийской глиптикой.*

ISKRA M. *Urartian Office Seals and their Connection with Assyrian Glyptic*-----195

ՏԻՐԱՅՅԱՆ Ն. *Արմավիրի սարդիոնե ուլունքաշարը*

ТИРАЦЯН Н. *Сердоликовое ожерелье из Армавира*

TIRATSYAN N. *Carnelian necklace from Armavi*-----208

ՍԻՄՈՆՅԱՆ Լ. *Հնագիտության և երաժշտական ֆոլկլորագիտության փոխառնչությունների խնդրի շուրջ*

СИМОНЯН Л. *К вопросу о взаимоотношении археологии и музыкальной фольклористики*

SIMONYAN L. *On the Interrelation between Musical Archaeology and Ethnomusicology*-----212

ՄԿՐՏՅԱՆ Ռ., ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ Լ., ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ Ա. *Էթնոնի երկրի երկարակյացները*

МКРТЧЯН Р., ПЕТРОСЯН Л., ПИЛИПОСЯН А. *Долгожители страны Этиуни*

MKRTCHYAN R., PETROSYAN L., PILIPOSYAN A. *The Long-livers of the country Etiuni*--221

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Հ. *Պեղումներ Արամուսում*

АВЕТИСЯН А. *Раскопки в Арамусе*

AVETISYAN H. *Excavations in Aramus*-----230

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ Հր. *Համեմատական լեզվաբանության եվ պատմագիտության խաչմերուկներում*

МАРТИРОСЯН Гр. *На перекрестках сравнительной лингвистики и истории*

MARTIROSYAN H. *At the crossroads of comparative linguistics and history*-----238

